

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Vasila Karimova

OILA PSIXOLOGIIYASI

(darslik)

Pedagogika oliygohlarining barcha bakalavriat ta'lim yo`nalishlari uchun

TOSHKENT – 2007

OILA PSIXOLOGIYASI: Darslik. Pedagogika oliygoahlari talabalari uchun // Muallif: V.M.Karimova. – T.: “_____”, 2007. – 316 b.

Sarlavha oldida: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti; Vasila Karimova

Oila psixologiyasi zamonga xos tarzda yangi bilimlar bilan jadal rivojlanib borayotgan, jamiyat taraqqiyoti va ma‘naviy barqarorlik uchun kerak bo‘lgan ilmiy fanning amaliy sohasidir. Pedagogika ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha bakalavrlarning o‘z faoliyatlarida oilaviy hayot va undagi murakkab o‘zaro munosabatlarning qonuniyatlari, mexanizmlari va oilaga psixologik xizmat ko‘rsatish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Zero, oila psixologiyasi fan tarmog‘i sifatida bo‘lg‘usi pedagoglar tomonidan o‘zlashtirilishi ularning professional mahoratlarini o‘stirish, mustaqil oilaviy hayotga tayyor bo‘lishlari va fuqarolik jamiyatining yoshlarini oilani muqaddas bilishga o‘rgatish orqali ularni ma‘naviy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga yordam beradi.

PSIXOLOGIYA СЕМЬЯ: Uchebnik dlya pedagogicheskix Vuzov // Avtor: V.M.Karimova. – T.: “_____”, 2007. – 316 s.

Zaglavie: Ministerstvo Vysshogo i Srednego Obrazovaniya Respubliki Uzbekistan, Tashkentskiy Gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet imena Nizami, Vasila Karimova

Psixologiya semyi yavlyaetsya odnim iz novyx nauchnyx napravleniy i imeet prakticheskuyu pol'zu v duhovnom obnovenii i stabilizatsii obshchestva. Na segodnyashniy den' izuchenie psixologicheskix mexanizmov brachno-semeynyx otnosheniy, zakonomernostey ix protekaniya v real'noy semeynoy jizni, formirovaniye sootvetstvuyushchix navykov u studentov-bakalavrov v dele organizatsii razlichnyx psixologicheskix slujb dlya semyi yavlyaetsya ves'ma aktual'noy. Formirovaniye znaniy, umeniy i navykov u budushchix pedagogov, povysheniya ix masterstva i kompetentnosti po semeynoy psixologii ne tol'ko sposobstvuet podgotovki ix samix k semeynoy jizni, no i voorujit ix navykami ispol'zovaniya etix znaniy v vospitanii budushchego pokoleniya v duxe uvajeniya duhovnyx tsennostey naroda, v tom chisle i semyi kak vajneyshego instituta grajdanskogo obshchestva.

PSYCHOLOGY OF FAMILY: Textbook. For the students of pedagogical of higher schools // The author: *V.M. Karimova*. – T.: “_____”, 2007. – 316 p.

Title: The Ministry of higher and secondary special education Republic of Uzbekistan, Tashkent State University of Pedagogica of the name Nizami, Vasila Karimova

Psychological diagnostics is one of new scientific directions and has practical advantage to a society. For today use of methods of psychological diagnostics in educational process is an actual problem. Because by means of psycho diagnostics it is possible to reveal intellectual and personal abilities of the person, and also influence socially-psychological factors on it and, to that the husband very powerful preventive tool. The main objective of the given grant is to teach students the basic directions of psychology and use scientifically research methods in practical activities. Not looking at that given manual has practical character of application, theoretical knowledge in it is enough.

MUNDARIJA

	Kirish soʻzi oʻrnida
1-bob	Oila va nikoh
1.1.	<i>Oila va nikoh institutining rivojlanishi tarixi</i>
1.2.	<i>Oilaning jamiyat taraqqiyotida tutgan oʻrni</i>
1.3.	<i>Oilaning ijtimoiy funksiyalari</i>
1.4.	<i>Oilaning hayotiy tarzi va ziddiyatlari</i>
1.5.	<i>Oilaning turmush tarzi olimlar talqinida</i>
2-bob.	Oila psixologiyasi fan sifatida
2.1.	<i>Oilaviy hayot psixologiyasining fanlar tizimida tutgan oʻrni</i>
2.2.	<i>Oilaviy psixologiyaning tadqiqot metodlari</i>
2.3.	<i>Oilaviy munosabatlarni tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslari</i>
2.4.	<i>Jinsiy farqlar psixologiyasi: gender tadqiqotlarning xususiyatlari</i>
3-bob.	Oilaviy sotsializatsiya
3.1.	<i>Oila va tashqi ijtimoiy muhit</i>
3.2.	<i>Oilada ijtimoiy tarbiyaning bosqich va vositalari</i>
3.3.	<i>Ota-onalik ustanovkalari va tarbiya shakllari</i>
3.4.	<i>Oila, maktab, pedagog hamkorligi</i>
4-bob.	Oilaviy munosabatlar psixologiyasi
4.1.	<i>Er-xotin munosabatlarining shakllanishi</i>
4.2.	<i>Romantik sevgida munosabatlarning rivojlanishi</i>
4.3.	<i>Romantik munosabatlarga asoslangan munosabatlarning turlari</i>
5-bob.	Yosh oilalarning ijtimoiy va psixologik muammolari.
5.1.	<i>Yosh oila: munosabatlar modeli va xususiyatlari</i>
5.2.	<i>Yosh oila va sogʻlom turmush tarzini barqarorlashtirish</i>
5.3.	<i>Yoshlarni nikoholdi tibbiy koʻrikdan oʻtkazish va nikohning mustahkamligi</i>
6-bob.	Oilaviy munosabatlarning buzilishi: nikoh ajrimlari
6.1.	<i>Oiladagi inqirozlar va ularning oqibatlari</i>
6.2.	<i>Oilaviy ziddiyatlarning er-xotin va farzandlar taqdiriga taʼsiri</i>
6.3.	<i>Inqirozli oila aʼzolari uchun ijtimoiy-psixologik xizmat</i>
7-bob.	“Ota-ona – bola” munosabatlari psixologiyasi
7.1.	<i>“Ota-ona – bola” munosabatlari tizimi</i>
7.2.	<i>Reproduktiv xulq psixologiyasi</i>
7.3.	<i>Perinatal psixologiya</i>
7.4.	<i>Onalik va otalik psixologiyasi</i>
7.5.	<i>Bola tomonidan ota-onalarning va ota-onalikning idrok etilishi</i>

8-bob. Aka-ukalik va opa-singillik munosabatlari psixologiyasi

-
- 8.1. *Sibling maqomining bola va kattalar munosabatiga ta'siri*
.....
- 8.2. *Ko'p bolali oilada shaxslararo munosabatlar va ularning bola psixik taraqqiyotiga ta'siri*
- 8.3. *Oilaparvarlik fazilatlari: milliy va umuminsoniy qadriyatlar*
.....

9-bob. O'zbekistonda oila siyosatining ustivor yo'nalishlari .

- 9.1. *Davlatning oilani mustahkamlash siyosati va uni asosiy tamoyillari*
- 9.2. *O'zbekistonda oilalarning mustahkamligiga qaratilgan ijtimoiy-demografik tadqiqotlar*
- 9.3. *Oilaga yo'naltirilgan siyosat dasturi: XXI asr oilasi kontsepsiyasi*
.....
- 9.4. *Milliy g'oya va shaxs tarbiyasida oilaning roli*
- Xulosa**
- Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati**
- Ilovalar**
- Talabalarning mustaqil ishlari, referatlar uchun mavzular*
.....
- Oilaviy munosabatlarni o'rganish diagnostikasi*
- Oila va oilaviy munosabatlarni aniqlash testlari*

ОГЛАВЛЕНИЕ

- Vvedenie
- GLAVA 1. **Семья и брак**
- 1.1. *Istoriya razvitiya instituta braka i semyi*
 - 1.2. *Rolʹ semyi v razvitii obščestva*
 - 1.3. *Sotsialʹnye funktsii semyi*
 - 1.4. *Obraz jizni semyi i protivorechiya*
 - 1.5. *Obraz jizni semyi v interpretatsii uchenykh*
- GLAVA 2 **Psixologiya semyi kak otraslʹ nauki**
- 2.1. *Mesto psixologiya semyi v sisteme nauk*
 - 2.2. *Metody issledovaniya psixologii semyi*
 - 2.3. *Teoretiko-metodologicheskie osnovy issledovaniya semeynykh otnosheniy*
 - 2.4. *Psixologiya polovyykh razlichiy: osobennosti gendernyykh issledovaniy*
- GLAVA 3 **Semeynaya sotsializatsiya**
- 3.1. *Semʹya i vneshnyaya sotsialʹnaya sreda*
 - 3.2. *Etapy i sredstva sotsialʹnogo vospitaniya v semʹe*
 - 3.3. *Roditelʹskie ustanovki i tipy semeynogo vospitaniya*
 - 3.4. *Natsionalʹnaya ideya i rolʹ semyi v vospitanii lichnosti*
 - 3.5. *Sotrudnichestvo semyi, shkoly i pedagoga*
- GLAVA 4 **Psixologiya semeynykh vzaimootnosheniy**
- 4.1. *Stanovlenie suprujeskix otnosheniy*
 - 4.2. *Razvitie otnosheniy pri romanticheskoy lyubʹvi*
 - 4.3. *Vidy otnosheniy pri romanticheskix svyazyax*
- GLAVA 5 **Sotsialʹnye i psixologicheskie problemy molodoy semyi**
- 5.1. *Molodaya semʹya: modelʹ vzaimootnosheniy i ix osobennosti*
 - 5.2. *Molodaya semʹya i formirovanie zdorovogo obraza jizni*
 - 5.3. *Predbrachnyy meditsinskiy osmotr molodeji i stabilʹnostʹ semyi*
- GLAVA 6. **Razrushenie semeynykh otnosheniy: brachnyy razvod**
- 6.1. *Semeynye konflikty i ix posledstviya*
 - 6.2. *Vliyanie semeynykh konfliktov na suprujeskije vzaimootnosheniya i na sudʹbu detey*
 - 6.3. *Sotsialʹno-psixologicheskaya slujba dlya chlenov konfliktnoy semyi*
- GLAVA 7. **Psixologiya detsko-roditelʹskix vzaimootnosheniy**
- 7.1. *Sistema otnosheniy «Roditeli – deti»*
 - 7.2. *Psixologiya reproduktivnogo povedeniya*
 - 7.3. *Perinatalʹnaya psixologiya*
 - 7.4. *Psixologiya otsovstva i materinstva*
 - 7.5. *Vospriyatie detʹmi roditeley i roditelʹstva*
- GLAVA 8. **Psixologiya bratsko-sestrinskix otnosheniy**
- 8.1. *Siblingovaya pozitsiya i yee vliyanie na vzaimootnosheniya mejdu roditelyami i detʹmi*

8.2. *Psixologiya vzaimootnosheniy i psixicheskoe razvitie detey v mnogodetnykh sem'ях*

8.3. *Obshchelovecheskie i natsional'nosti tsennosti v otnoshenii k sem'е*

GLAVA 9. Prioritety gosudarstvennoy politiki v oblasti sem'i v Uzbekistane

9.1. *Gosudarstvennaya politika po ukrepleniyu sem'i i yee osnovnyye printsipy*

9.2. *Sotsial'no-demograficheskie issledovaniya, posvyashchennye stabilizatsii sem'i v Uzbekistane*

9.3. *Programma semeynoy politiki: kontseptsiya sem'i XX veka*
Zaklyuchenie

Spisok ispol'zovannoy literatury

Prilozheniya

Темы для самостоятельных работ и рефератов

Diagnostika semeynyx otnosheniy

Тесты для диагностики семеыных otnosheniy

Kirish soʻzi oʻrnida

Mamlakatimizda barcha aholining 97 foizi oilalarga birlashib yashaydi, qolgan uch foizi – yaʼni, yolgʻiz qolgan keksalar, ota-onadan yetim boʻlib qolgan va Mehribonlik uylarida tarbiyalanayotganlar, boshqa yurtidan kelib vaqtinchalik Oʻzbekistonda istiqomat qilayotganlar ham oila aʼzolari, yaqinlari, yurtdoshlari, turli davlat va nodavlat tashkilotlaridagi insonparvar odamlarning mehridan darigʻ emas. SHu maʼnoda oila – inson oʻz baxti va saodati, orzu-havaslari, maqsad-muddaolarini mushtarak qilgan, oʻzini inson sifatida idrok etib hayot nashidasini suradigan muqaddas makondir.

Oila – ijtimoiy institutlarning eng qadimgisidir. Insoniyat boshidan kechirgan tarixiy davrlarning qanchalik turfa va murakkab boʻlishiga qaramay, ayniqsa, XIX va XX asrlarda roʻy bergan buyuk oʻzgarishlar va islohotlarga dosh bera olgan ushbu maskan oʻz tizimi, tarkibi va jamiyat oldida turgan majburiyatlarini bajarishi nuqtai nazaridan sogʻ omon saqlanib qolgan tuzilmadir. Oilani insonlar tashkil etgani va undagi hayot-mamotni ular oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlar tashkil qilishini hisobga oladigan boʻlsak, uni sof psixologik jarayonlar maskani ham deb atash mumkin.

Oila – jamiyatning ajralmas boʻlagi. Biror bir xalq, millat yoki jamiyat yoʻqki, u oʻzining rivojlanish tarixida va taraqqiyot istiqbolini belgilashda oila va uning atrofidagi muammolarni, qadriyatlarini inobatga olmagan boʻlsa. Har qanday istiqbol oilaning manfaatlaridan ayro tasavvur qilinmaydi. Zero, har bir inson uchun oila – bu umrning boshlanishi, barcha narsalarning muqaddimasidir. Qolaversa, har bir inson oʻz baxti va saodatini eng avvalo oilasi bilan bogʻlaydi, yaʼni, oʻz uyi, oilasida baxtli boʻlgan insongina oʻzini toʻlaqonli bahtiyor his etadi.

Muallif

1-bob. Oila va nikoh

1.1. Insoniyat tarixida oila va nikoh institutining rivojlanishi tarixi

Tarixan oila va nikoh masalalarining qanday bo'lganligi, ushbu qadriyatlarga olimlar va allomalarning munosabatlari qanday bo'lganligi o'ta muhim va amaliy ahamiyatli hisoblangan.

Guruhiy nikohdan juftlik nikohigacha

Oilaviy munosabatlar tizimining rivojlanishi nikohga kiruvchilar sonining kamayishi va nikoq uchun sherik tanlash tartiblarining qat'iy belgilanishi yo'nalishida ro'y bergan. Insoniyat ijtimoiy tashkil topishining eng qadimiy shakli bu ***urug'-qabila*** bo'lib, u bir ayol urug'idan tarqagan, matriarxat zotidan kelib chiqadigan (uning qizlari, qizlarning farzandlari va ularning avlodlari) barcha odamlarni o'zida birlashtirgan. SHu tariqa ***urug'*** – mohiyatan matriarxal oila bo'lib, onaning zotidan tarqalgan barcha avlodni bir-biriga chatishtirib boravergan. Bunday urug' shaklining saqlanib qolgan andozalaridan biri ruslardagi “matreshka” o'yinchog'i bo'lib, u bizga ona avlodlarining o'zaro bir-birlaridan kelib chiqishini ifodalaydi.

Gruppaviy yoki guruhiy oila – bir necha opa-singillarning boshqa bir toifa erkaklar guruhi bilan nikohga kirishini taqozo etgan. Bunday ayollar yo o'z qavmidan bo'lgan erkakka yoki tamoman boshqa – begona urug'ning vakili bo'lmish erkakka turmushga chiqishi mumkin bo'lgan. Lekin avlodning kelib chiqishi onalik urug'iga bog'langan, otalikni belgilash holatlari inobatga olinmagan. S. Golodning yozishicha (1998 y.), onadan tarqagan avlodlar XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ham ko'pgina xalqlarda saqlanib kelgan.

Juftlik oila – alohida, bir-biriga unchalik yaqin bo'lmagan yoki mutloq begona ikki kishi o'rtasidagi nikohni nazarda tutgan bo'lib, ular o'rtasidagi munosabatlar har doim ham mustahkam bo'lmagan va tomonlarning xohish-irodasiga ko'ra u istalgan vaqtda barbod bo'lishi ham mumkin edi. Hozirda mavjud bo'lgan oilalarda shaklan shu model saqlab qolingan.

Patriarxal oila – bir erkak kishining bir yoki bir nechta ayol o'rtasidagi

nikohiga asoslangan bo`lib, bunda erkakning huquqlari xotinnikidan ko`proq bo`lgan, nikohning bu shakli ayni xususiy mulkchilik rivojlangan davrlarda keng tarqalgan. Bunday oilada, tabiiy, erkak huquqlari ustivor bo`lib, uning har qanday oila masalalarini yechish va qarorlar qabul qilishdagi mavqei yuqori hisoblangan. SHu sababli avlodlarning kelib chiqishi, urug`ning tarqalishi kabi masalalar erkakning avlodlari shajarasidan boshlangan, mulkka egalik va unga vorislik ham erkaklar tabaqasi orqali yuritilgan.

Monogam oila – bir erkak va bir ayol juftligi o`rtasidagi nikoh munosabatlarini nazarda tutadi. Ularning er-xotinlik munosabatlari ham umrbod hisoblangan (qadimgi grek so`zlaridan olingan: “*monos*” – bir, yagona, tanho; “*gamos*” – nikoh ma`nosini bildiradi). Oilaning bunday shakli taxminan uch ming yillar avval paydo bo`lgan. O`z mohiyatiga ko`ra bu – patriarxal oilaning bir ko`rinishi hisoblanib, yaqin yillardan buyon oilaning bu shakli ayollar va ayollarning teng huquqliligi, bolalar tarbiyasidagi muayyan erkinlik, ona va bolaning oila hayotidagi nufuzi ortishi shaklida rivojlanib kelmoqda.

Lekin biz oila va nikoh tushunchalarining allomalar va taniqli olimlar izlanishlarida qanday ifoda etilganiga e`tiborni qaratamiz.

Ana shunday nikoh tarixiga qiziqqan olimlardan biri qadimgi grek faylasufi *Platon* bo`lgan. Uning fikricha, barcha zamon va makonlarda patriarxal oila ijtimoiy munosabatlarning, jamiyat hayotining asosi bo`ladi, davlat esa ana shu kabi oilalarning birlashuvidan paydo bo`lgan.¹ Lekin *Platonning* o`zi o`z qarashlarini oxirigacha himoya qilib, fikrlarini yakunlay olmadi. “Ideal davlat”² deb nomlangan loyihasida u jamiyatda hamjihatlikni ta`minlash uchun ayollar, bolalar birlashmalari va sarmoyalarning umumiylikiga erishish lozim, degan fikrni ilgari surdi. Lekin ayni shu oxirgi fikr aslida yangi emas edi. Qadimgi grek tarixchi olimi *Geradot* o`zining mashhur “Tarixlar” deb nomlangan asarida ayollar birlashmalari bir qator qabilalar uchun o`ziga xos xususiyat ekanligini ta`kidlagan edi³. Bu kabi ma`lumotlar antik davrga xos bo`lgan qator manbalarda o`z ifodasini

¹*Платон. Законы* // Соч.: в 3 т. – М.: 1972. – Т.3. – Ч.2. – С. 148-150.

²*Платон. Государство* // Соч.: в 3 т. – М.: 1972. – Т.3. – Ч.1. – С. 244-459.

³*Геродот. Истории*. – Л.: 1972. – С. 232.

topgan.

Aristotel Platonning izdoshi sifatida uning “ideal davlat”ga oid fikrlarini rivojlantirib, ustozining patriarxal, ya’ni, erkak kishi yetakchi bo’lgan oila modelini yoqlab fikr bildirgan. Uning fikricha, oilalar birlashib, “turar-joylarni”, “turar-joylar” birlashib, yaxlit davlatni tashkil etadi.⁴ Platon va *Aristotel*larning shu kabi nuqtai nazarlari anchagina davrgacha hukmron bo’ldi va oila jamiyatning bo’lagi sifatida, o’ziga xos bo’linmas patriarxal institut sifatida idrok etildi. Frantsuz ma’rifatparvari *Jan-Jak Russo* o’z davrida “Oila – eng qadimiy va asli tabiiy bo’lgan jamiyat bo’lagidir. Oila – kerak bo’lsa, jamiyat siyosiy qiyofasini belgilovchi obraz, bunda yetakchi, rahbar – go’yoki ota misoli, xalq esa – farzandlar kabidir”⁵ deb yozgan edi. Bu aslida insoniyat tarixida uzoq vaqtgacha ustivor bo’lgan paternalizm tamoyilining yaqqol timsolidir (“*patern*” – ota, otalik, yetakchilik ma’nosini bildiradi).

SHunday qilib, antik davrning faylasuflari ham, ulardan keyingi o’rta asr, hattoki, yangi davrga kelib ham ko’plab tadqiqotchilar va allomalar oila institutiga alohida ahamiyat berib, o’z asarlarida ijtimoiy munosabatlarning tabiati va namoyon bo’lishini aynan oilaviy munosabatlarning xarakteridan qidirish lozimligi fikrini yoqlab keldilar. SHu kabi fikrni nemis faylasuflari *Kant* va *Gegel*ning mutloq g’oyaga aloqador asarlarida ham ko’rish mumkin. Ular avvalo “oila” va “nikoh” tushunchalari o’rtasida bevosita aloqa mavjudligini ta’kidlaydilar. SHu bois bo’lsa kerak, hanuzgacha shu ikki tushuncha ko’pincha sinonimlarday o’zrao bog’liqlikda ishlatiladi. SHunday bo’lsada, oilashunoslar bu ikki tushunchaning o’rtasida nafaqat farq borligini, balki ular aslida tarixan turli davrlarda paydo bo’lganligini ham isbot qila oldilar.

Masalan, rus olimi *A.G. Xarчевning* kitoblarida bu ikki tushunchani farqlovchi jihatlar aniq belgilangan. Xususan, uning talqinida “nikoh – erkak va ayol o’rtasidagi tarixan o’zgaruvchan o’zaro munosabatlarni bildirib, shu orqali jamiyat ularning jinsiy hayotlarini tartibga soladi, o’zaro er-xotinlik

⁴*Аристотель. Политика // Политика Аристотеля. – М.: 1911. – С. 4-32.*

⁵*Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права // Пед. соч.: В 2 т. – М.: 1981. – Т.2. – С. 170.*

munosabatlarini hamda farzandlari bilan shakllanadigan munosabatlarni, bu boradagi huquq va majburiyatlarni belgilaydi, yo`naltiradi”⁶. Oila esa nikohga nisbatan murakkabroq tabiatli munosabatlarni ifodalaydi, chunki u nafaqat er va xotinlarning o`zaro munosabatlarini, balki ularning farzandlari, qarindosh-urug`lar, ikkalalari uchun yaqin bo`lgan insonlar munosabatlarini ham qamrab oladi.

Oila va nikoh masalalariga tarixiy yondashuv shveysariyalik olim *I.Baxoven* (1815-1887) ishlarida, ayniqsa, uning “Onalik huquqi” kitobida yoritilgan. Undan tashqari, amerikalik tadqiqotchi *L.Morgan* (1818-1881)ning asarlarida ham oilaga nisbatan evolyutsion qarashlar bayon etilgan bo`lib, “Qadimgi jamiyat” kitobi buning yaqqol namunasi hisoblanadi. Bu asarlarda oila institutining bevosita jamiyat tarqqiyoti bilan bog`liqligi, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning takomili oilaning mustahkamligiga bog`liq ekanligi g`oyasi o`z isbotini topgan. Bu o`zgarishlar tarix mobaynida turli jins vakillari o`rtasidagi o`zaro munosabatlarga bog`liq tarzda kechishi ham ta`kidlangan.

SHunday qilib, iilani ijtimoiy institut sifatida idrok etish va uni ilmiy jihatdan o`rganish an`analari tarixi XIX asrning o`rtalariga to`g`ri keladi. Ayni shu davrdan boshlab jahonning turli burchaklaridagi taniqli sotsiologlar va antropologlar (*L.Morgan, M.Kovalevskiy, B.Malinovkiy, P.Sorokin, keyinchalik A.Xarchev, S.Golod* va boshqalar.) oila muammolarini o`zlarining aniq tadqiqot mavzulari sifatida o`rgana boshladilar.

Oilaviy munosabat-lar rivojlanishida yangicha an`analar Bir qarashda yangicha tuyulgan monogam oiladagi o`zgarishlar XX asrning boshlaridayoq kuzatila boshlangan. Olimlarning ta`kidlashicha, oila institutining o`zi tabiati nuqtai nazaridan ancha konservativ, ya`ni o`zgarmas, turg`un tizim bo`lgani bois, jamiyat miqyosida ro`y beradigan o`zgarishlar oila doirasida taxminan 10-30-yillardan keyingina aks eta boshlaydi. Bundan tashqari, rus sotsiologi *S.Golodning* yozishicha, Yevropa xalqlari hayotida, oilaviy munosabatlarda kuzatiladigan barcha ijobiy jarayonlar monogam, patriarxal oilaning saqlanib qolingani sababli ro`y bergan bo`lsa, qolgan barcha salbiy holatlar aksincha, oilada ro`y berayotgan

⁶*Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: 1979. – С. 66.*

salbiy, yomon jarayonlardan kelib chiqadi. Bu kabi talqinlar tabiiyki, ko`plab tadqiqotchilarga oila va uning istiqbolini tushunishga, mazkur yo`nalishda jiddiy tadqiqotlar olib borishga xalaqit beradi.

SHunga qaramay, oila institutida kuzatilayotgan har qanday o`zgarishlari odatda eng avvalo, ayolning – xotin-qizlarning jamiyat va oilada tutgan maqomlarining o`zgarib borayotganligi, ular malakalarining oshib borayotganligi va kasb-hunar, lavozim pog`onalarida erkaklardan qolishmaslikka intilayotganligi bilan izohlanadi. Qayd etilgan holat bevosita oila hayotida ro`y berayotgan turli xil o`zgarishlarga, ham salbiy, ham ijobiy hodisalarga sabab bo`lmoqda.

Ikkala jins vakillari xaq-huquqlarining amalda tenglashib borayotganligi xotin-qizlarning erkaklar – yigitlar oldida o`zini tutishi va o`z navbatida yigitlarning qizlarga, erkaklarning ayoliga bo`lgan munosabatlari, xushomad qilishlarida o`z aksini topmoqda. Ayniqsa, Yevropa xalqlarida nikoh oldi sovchilik instituti yo`qolib, uning o`rniga o`z xohishi bilan o`ziga nikoh sheriginini tanlashi an`anasi barqarorlashdi. Lekin ayni holat saqlanib qolgan mamlakatlarda, jumladan, O`zbekistonda oila institutiga munosabat boshqacharoq, ya`ni an`analarga sodiqlik saqlanib qolgan. Sovchilikning ahamiyati shundaki, bunda o`rtada turganlar, kelin-kuyov oilasini tanigan, bilgan, surishtirgan odamlar bo`lgani sababli ham ular yosh oilaning mustahkam bo`lishidan juda manfaatdordirlar, shuning uchun haqiqiy o`zbekona mezonlar, “teng-tengi bilan” tamoyili asosida, sovchilar yordamida qurilgan nikohlar aksariyat holatlarda mustahkam bo`ladi.

SHuni ta`kidlash lozimki, har bir davrda bo`lgani kabi hozir ham yoshlarning o`z ixtiyori bilan, bir-birlarini yoqtirib qolishlari oqibatida paydo bo`lgan oilalar mavjud. Yoshlarning ayrimlari o`z ixtiyori bilan qalliq tanlashni, yoqtirib, sevib turmush qurishni oldindan niyat qiladi. SHunisi borki, o`z ixtiyori bilan turmush o`rtog`i tanlashda ota-ona va oilasi manfaatlari, ularning istak-xohishlari deyarli inobatga olinmaydi. Odatda bu kabi yoshlar nikoh oldidan ota-otasining roziligini olmaydi, shu sababli, ko`pincha, bunday nikoh yengil-elpi qarorlar oqibati bo`lib, uzoqqa bormasligi mumkin. Respublika “Oila” ilmiy-amaliy markazi 2003 yilda

o`tkazgan tadqiqot natijalariga ko`ra, ajralishib ketgan yosh oilalarning 90 foizidan ortig`i nikoh motivi-sababi sifatida “sevish-sevilish”ni ko`rsatganlar.

Xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligi tufayli XX asrga kelib ayolning oila va jamiyatda tutgan o`rni va maqomi keskin o`zgardi. Oxirgi paytlarda butun dunyoda matriarxat davridagi kabi oilaning yetakchisi, boshlig`i roliga ko`pincha ayol da`vogarlik qila boshlashi kuzatildi. Buning oqibatida erkak kishining oiladagi yetakchilik roli, oilada resurslarni boshqarish, qarorlar qabul qilish va farzandlarni jamiyat hayotiga jalb etishdagi maqomi sezilarli darajada pastladi.

Ikkinchi tomondan, ayol-onaning oilasi va bola tarbiyasi uchun bo`sh vaqtining kamayib borayotganligi, reproduktiv mas`uliyatning jamiyatda lavozimlar pog`onasida yuqoriroq o`rin egallash istagiga nisbatan pastlab borayotganligi salbiy oqibatlarga olib kelmoqda. SHu sababli sanoati rivojlangan mamlakatlarda tug`ilishlar sonining kamayib borayotganligi, oqibatda aholi sonining keskin pasayishi kuzatilmoqda. Afsuski, bunday holatlar O`zbekistonning shahar hududlarida ham kuzatilmoqda.

Oilaning tarbiyalovchi vazifasi oila a`zolaridan tashqari boshqa insonlarga, muassasalarga – enaga va guvernantkalariga, yoki davlat tomonidan to`la muhofazaga olingan tashkilotlar – Mehribonlik uylari, Muruvvat uylari va boshqalar zimmasiga yuklatilmoqda. Sobiq totalitar tuzum davrida ushbu vazifaning davlat zimmasida ekanligi, individual, oilaviy tarbiyaning gruppaviy tarbiya bilan, tarbiyalanuvchi shaxsiga e`tiborning keskin kamayishi bilan o`zgartirildi. Oqibatda hech kimga tegishli bo`lmagan, psixik va aqliy rivojlanishi o`rtamiyona bo`lgan bolalar paydo bo`ldi. Bu ochiq yoki yashirin onalik *deprivatsiyasini* keltirib chiqardi.

Ya`ni, XX asr o`rtalariga kelib, monogam oilada o`zgacha uyg`unlik kashf etgan, yaxlit guruhday tasavvur etilgan oilaning vazifalari – nikohga kirish, jinsiy hayotni ta`minlash va o`zidan nasl qoldirish – reproduksiya bir-biri bilan bog`lanmagan vazifalar tarzida ayrocha, alohida funktsiyalarday tasavvur etila boshlandi. Agar XIX asr oxirlarigacha oila paydo bo`lishi bilan unda farzandlar tug`ilishini kutish odatga aylangan bo`lsa, yangi davrga kelib, qachon tashkil

bo'lganligiga qaramay, bola tug'ilishini rejalashtirmaydigan oilalar hamda boshqa tomondan, oilasiz, nikohsiz ham tug'iladigan bolalar ko'paydi. Ochiqroq aytadigan bo'lsak, turmushga chiqmasa-da, bola tug'adigan yolg'iz onalar ham paydo bo'ldi. SHu tariqa nikoh bilan oilaning reproduktiv vazifasi o'rtasida tafovut paydo bo'ldi.

Jinsiy hayot borasida sodir bo'lgan o'zgarishlar shuki, agar ilgari bunday munosabat oiladan tashqarida ro'y bersa, jamiyat ham, din ham uni qoralar edi. So'nggi o'n yilliklarda dunyo miqyosida erkaklar ham, ayollar ham erkin jinsiy hayotga oddiy munosabat sifatida qaraydigan bo'lishdi. Ma'naviy inqiroz hisoblanmish bunday munosabatlarga jamiyatning befarqligi ilg'or fikrlovchi insonlarni jiddiy tashvishga solmoqda. Buning asosiy sababi jamiyatda ma'naviy qadriyatlar inqirozga yuz tutgani bo'lsa, ikkinchi tomondan, bunga ayollar o'rtasida kontratseptiv vositalardan foydalanishning urf bo'lishi va ular o'zlariga berilgan ijtimoiy erkinliklarni noto'g'ri idrok etishlari, ommaviy axborot vositalari orqali u yoki bu xalq mentalitetiga mos kelmaydigan axborotlarning keng tarqalishi sabab bo'layotir.

Eng achinarlisi, ayrim yoshlar va ularning ota-onalari uchun "nikoh" va "ajrim" tushunchalari oddiy narsaday, ziddiyatsiz qabul qilinadigan bo'ldi. Ular o'z shaxsiy mas'uliyatini his etmayptilar. Sanoat rivojlangan mamlakatlarda 51 foizgacha bo'lgan nikohlar muayyan muddatdan so'ng barbod bo'layotganligi odatiy holday qabul qilinadi. CHet el axborot vositalarining ba'zi taniqli shaxs, aktyor yoki millionerning har 3-4 yilda almashinib turiladigan nikohlari to'g'risida yozilayotgan maqolalari eng o'qimishli, qiziqarli axborotday talqin etilmoqda. Tabiiyki, bu ularni o'qiyotgan yoshlar ongiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'kidlash joizki, bunday holatlarda ajrimlarning tashabbuskorlari ko'pincha ayollar bo'lib, bu o'z navbatida oila ajrimlari sonining ortib borishiga, farzandlarning aybsiz aybdorlarday noto'liq oilalarda tarbiyalanishiga olib keladi.

***Yangi davr oilasi:
tipologiyasi, tur-lari,
xususiyatlari***

Oilani turlarga bo'lganda, turli olimlar turlicha yondashadilar. Masalan, Sank-Piterburg-lik olim *S.I. Golod* (1998) faqat er va xotin hamda ularning farzandlaridan iborat

oilalarni tasavvur etgan holda ularning oila davrasidagi ijtimoiy nufuzlari va rollari nuqtai nazaridan oilani toifalarga bo'lib o'rganishni taklif etadi. Xususan, u monogam oiladagi munosabatlarni oilaviy tabaqalar nuqtai nazaridan farqlashni taklif etgan. Undan tashqari, *Golod* o'z kitobida oxirgi yillarda Rossiyada keng tarqab borayotgan o'ziga xos tabaqali oilalarga ham ilmiy jamoatchilikning diqqatini qaratadi.

Patriarxal monogam oila – bu o'z mohiyatiga ko'ra oiladagi erkak kishining nufuzi, yetakchilik roli, xotinning unga, farzandlarning ota-onaga tobeligini nazarda tutadi. Bunday oilada o'g'il bolalar otaning oilasini sira tark etmaydi, aksincha, uylangan taqdirda ham turmush o'rtog'ini shu xonadonga olib keladi, qizlar esa kimga turmushga chiqsa, uning familiyasiga o'tib, o'z ota-onasining uyini tark etadi. Bunday oilada urug'ning atalashi (famiiliya), shajara va mulkka egalik otaning yo'lidan amalga oshiriladi, oilaviy rollar esa erkaklarniki yoki xotinlarniki tarzida aniq tafovutlanadi. Erkaklar oilaning moddiy boyliklari, resurslari, ta'minoti bilan shug'ullansalar, ayollar asosan uy ishlari bilan band bo'ladilar.

Oilaning ijtimoiy nufuzi, obro'si otaning, erning, o'g'ilning iqtisodiy maqomidan kelib chiqadi, ayolniki esa – farzandlar soni bilan belgilanib, uning professional maqomi ko'p hollarda oilaning, turmush o'rtog'ining ijtimoiy maqomiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, farzandlar ko'z o'ngida otaning avtoriterti pastlaganday bo'ladi, ayrim holatlarda erning oila ta'minotidagi ulushi tushib ketishi ham ayolning oila moddiy ta'minotiga bevosita aralashishiga sabab bo'ladi.

Monogam oila – bola manfaatiga yo'nalgan oila (detotsentrik) XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida paydo bo'lgan hodisadir. U xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi rolining ortishi hamda bola huquqlarining oshib borishi bilan izohlanadi. Bunday holatlarda gap ko'proq oilada farzandlar soni haqida emas, balki oilada umuman bola borligining qadrlanishi to'g'risida boradi. Ota-onalar bunday sharoitda ko'proq bolaning kelajakda kim bo'lishi, u egallashi lozim bo'lgan martabalar, uning istiqboli xususida qayg'uradigan, shu bois ham oila byudjetining asosiy qismi uni ta'minlash, unga zarur ta'lim va tarbiyani berish, g'amxo'rlik

qilishga sarflanadi. Bolalar bilan bog'liq ehtiyojlarning o'sib borishi oqibatida mamlakatda ham bolalar ta'minoti, ularning ozuqasi, kiyim-kechagi, o'yinchoqlar, bolalarning madaniy-ma'rifiy maskanlarini rivojlantirishga ixtisoslashgan sanoat korxonalarini ko'payadi, rivojlanadi. Bolalar va yoshlarning turli ma'rifiy o'choqlarining kengayishi, yangi texnika va texnologiyalarning asosan bolalar manfaatiga bevosita bog'lanishi, yoshlarning kasb ta'limini takomillashtirish ishlari, ular o'qishi va bilim olishi muddatlarining uzaytirilishi ularning mehnat sohasiga kechroq kirib borishiga olib keladi. Ya'ni, ilgoriga nisbatan bolalar kechroq mustaqil hayotga kirishadi. Buning oqibatida nikoh yoshi ham tobora kattalashib boradi. Kattalar tomonidan bolaga e'tiborning, shu bilan bir qatorda tashvishlarning ortishi, o'z navbatida bolalarning tug'ilish soni kamayishiga olib keladi. Bolalar erka bo'lib, ular erkinligi ortib boradi, ota-onaning butun diqqat-e'tibori ularga qaratiladi. Bu toifa oiladagi bola manfaati shu qadarki, ba'zan ona faqat bolani o'ylash, unga e'tibor qilishni afzal bilganidan, eridan ham voz kechishi holatlari ham kuzatiladi.

Bola manfaatiga yo'nalgan oilaning ham turli ko'rinishlari bo'lib, ulardan biri *avtoritar tip*dir. Bunda bola soni bittami yoki ikkitami ota-onaning cheksiz g'amxo'rliqi, ular obro'si bilan parallel tashkil etiladi. Masalan, ko'pgina amaldorlarning oilasi shunday. Ota-ona bola nazarida eng nufuzli, aqli har narsaga yetadigan, shuning uchun bola ham xuddi otasi yoki onasiday bo'lib yetishish motivatsiyasi kuchli bo'ladi.

Ambivalent detotsentrik oiladagi bola ko'proq ota-onaning hissiy-emotsional g'amxo'rliqi ta'sirida bo'ladi. Masalan, bu agar qiz bo'lsa, u faqat otasi yoki onasi, yoki ikkisining doimiy erkalashlari og'ushida katta bo'lib, oxir-oqibat shunday holatga ko'nikib ketadi. Oilaviy munosabat faqat shunday bo'lsa kerak, degan fikr ba'zan o'zi mustaqil oila qurganda, uning yangi xonadonga ko'nikishiga jiddiy xalaqit beradi.

Kvaziavtonom detotsentrik oilada bola huquqlari kattalarniki bilan deyarli tenglashtiriladi, ularga kattalar bilan bir qatorda oilaviy yumushlarni bajarish erki, o'z holicha qarorlar qabul qilish huquqlari berilgan bo'ladi. Buning albatta, ham

ijobiy, ham salbiy jihatlari bor.

Er-xotin oilasi XX asrning 60-chi yillarida paydo bo`lib, u ham ayollar, ham bolalar emansipatsiya jarayonlarining oqibati sifatida qaraladi. Bunday oiladagi o`zaro munosabatlar asosan erkak va xotin o`rtasidagi muomalaga, uning qanchalik samimiy, iliqligiga bog`liq bo`ladi. Ayolga o`z xohish-irodasini mumkin qadar namoyon etish, unga ma`lum ma`noda mustaqil erishish imkoniyati yaratiladi. U ko`p holatlarda turmush o`rtog`iga suyukli, erka va zarur yor rolini o`ynaydi. *Golod* er-xotinning bir-birlariga yaqin bo`lishlarining 4 xil jihatini farqlaydi: simpatiya (yoqtirish), samimiyat, minnatdorlik va erotik jihatdan bog`liqlik.

Monogam bo`lmagan oila toifasi chin ma`noda nikoh munosabatlariga tayanmaydi. Bundan oilaning uch xil ko`rinishi mavjud:

Ajrimlar tufayli paydo bo`lgan noto`liq oila – XX asrning oxirlarida ko`payib ketgan noto`liq oila turi. *Golodning* ma`lumotlariga ko`ra, Rossiyadagi oilalar ajrimi shu qadar ko`paydiki, har 100 ta nikohga 51 ta oila ajrimi to`g`ri keldi. Bunga sabablardan biri ota-onalik rollarining bajarilmasligi, otaning bola tarbiyasidan sovuqqonlik bilan chetlashishidir, chunki ko`pgina otalar ajralishgandan so`ng ma`lum muddat o`tgach, farzandlari bilan umuman yuz ko`rmas bo`lib ketishadi. Afsuski, O`zbekistonda oila va nikoh nechog`li qadrlanmasin, oilaviy ajrimlar ham qayd etiladi. Statistik ma`lumotlarga ko`ra, oxirgi yillarda yiliga o`rtacha 14,5 mingdan 15 mingacha oila ajrimlari qayd etiladi, ajrimlarning sudlar orqali rasmiylashtiriladigan turlari FXDYo orqali rasmiylashtiriladiganidan ko`proqdir. Ajrim bo`lgan oilalarning 70 foizi yosh oilalar bo`lib, ularda o`rtacha 2,5 ta bola chala yetim bo`lib qoladi. Bu kabi noto`liq oilalarda o`ziga yarasha ijtimoiy-iqtisodiy muammolar paydo bo`ldaiki, shu bois ham davlatimizning oila siyosatining mazmuni noto`liq oilalar sonini kamaytirishga qaratilgandir. Bunda masalaning moddiy tomonidan ham uning ma`naviy-ahloqiy tomonlari bizni ko`proq tashvishga soladi.

Beva bo`lib qolish, yoki turmush o`rtog`ining vafoti munosabati bilan noto`liq bo`lgan oila ham ko`proq onaning farzandi bilan yolg`iz qolishidir.

Bunday oilalardagi ma'naviy muhit ajrim tufayli paydo bo'lgan noto'liq oilanikidan farq qiladi. O'zbek onalari bunday holatlarda otasining ruhi hurmatidan farzandlarida yuksak insoniy fazilatlarni tarbiyalashga intiladi. Bunday o'ziga xoslik qator tadqiqotlarda alohida qayd etilgan (*G. Yadgarova, 2003*).

Nikohdan tashqari oila 90-chi yillarda ko'paygan oila turi, unda asosan yolg'iz qolgan ayol-ona oilani tebratadi. Bunday oilalar o'sha davrda Rossiyada 20-21 foizni, Buyuk Britaniyada va Frantsiyada – 32-35 foizni tashkil etgan bo'lib, ko'proq yoshgina bo'la turib ona bo'lganlar (15-19 yoshlilar) yoki aksincha, reproduktiv yoshdan o'tib qolganlar – 40-44 yoshlilar tashkil etadi. Bu o'rinda ikkala holatda xotin-qizlarning nikohga kirmasdan tug'ish motivlari turlicha bo'ladi.

Rossiyada ota-onalardan bittasigina bo'lgan oilalarda 1989 yilda 4,5 mln. bola yashagan bo'lsa, bu ko'rsatgich 1994 yilda 5 millonga yetdi (*A.G.Volkov, Ye.L.Soroko, 1999*). O'zbekiston sharoitida bu kabi holatlar favqulotda holatlar sifatida qaraladi, chunki ayrim udumlar va milliy qadriyatlarimiz farzandning nikohdan tashqari paydo bo'lishini qoralaydi, SHunday bo'lsa-da, turli sabablar va otag'onalarning vaziyatlar qurboni bo'lishi natijasida mamlkataimizda otalikni belgilash holatlari ortib bormoqdaki, unda ham ko'pincha rasman oila nikohsiz oiladay tasavvur etiladi. SHa'riy nikoh o'qilgani bilan rasmiy ravishda nikohning o'z vaqtida qayd etilmasligi mentalitetimizga zid bo'lgan shu toifa oilaalrning rasmiylashtirilib qolishiga sabab bo'lmoqda.

Albternativ oila turlari – kam uchraydigan oila turlari bo'lib, ular ayrim jihatlari bilan boshqalardan farqlanib turadi va o'z navbatida toifalarga bo'linadi. Masalan, ulardan biri – fuqarolik nikohi deb atalib, unda erkak va ayol o'z ixtiyorlari bilan rasmiy nikohni qayd emay, yashayveradi. Ba'zan bunday qarorga ular kutilmagan homiladorlik paydo bo'lganda ham kelishlari mumkin. Bunday nikoh bizning sharoitimizga, musulmonchilikka sira ham to'g'ri kelmaydi. Alternativ nkiohlar ko'proq g'arb mamlakatlariga xosdir. Lekin *Golodning* ta'kidlashicha, hozirda Rossiyada mavjud oilalarning 7% shunday nikoh asosida tashkil topgan. Oilaning muqaddasligini tinimsiz targ'ib etishimiz azaliy

qadriyatlarini ardoqlab kelayotgan yurtimizda bunday salbiy holatlarning bo`lmasligiga xizmat qiladi.

Аlternativ nikohning yana bir ko`rinishi **qayta nikohlardir**. Odatda bunday nikoh turi beva yoki tul qolgan shaxslarda uchraydi. Aslida ham birinchi qayta nikohlar XVI asrda Angliyada qayd etila boshlagan. Hozirda esa bunday nikohlar odatda beva qolganlar yoki ajrashib ketganlar o`rtasida qayd etilishi mumkin. Bunday oila turi ham ajrimlar ko`payishiga mos tarzda ortib bormoqda.

Aralash oilalar yoki begona ota-onalar bilan yashaydiganlar oilasi. Bu – yetimlarni boqib olish hisobiga paydo bo`ladigan, otalikka olish, o`gay ota yoki ona bilan yashaydiganlar oilasidir. Ming afsuski, turli hayotiy vaziyatlar tufayli shunday oila ham bor, ular nisbatan ko`p bo`lmasa-da, O`zbekistonda ham mavjud.

Godvin – nikohlar, uning asoschisi bo`lgan ingliz sotsial-monarxi *U. Godvin* (1756-1836) nomi bilan bog`liq. U bunday oilani ideal deb hisoblagan, chunki bunday oilalar, asosan, ota-onaning xohish-irodasiga ko`ra paydo bo`ladi, yoshlarning istaklari bunda inobatga olinmaydi. Bunday nikohlarda jinsiy yaqinlik ko`zda tutilmaganligi sababli, o`zaro hurmat va bir tom ostida alohida yashashga mo`ljallangan bo`ladi, er va xotin bir-birlarining oldida faqat ma`naviy jihatdan majburiyatlarga ega xolos. To`g`ri, bir qarashda bunday nikoh bizdagi sovchilik yo`li bilan quriladigan oilaga o`hshab ketadi, lekin bizda zurriyod qoldirish, birga yashash talab etiladi. SHuning uchun yigit va qiz bir-birlarini sevmagan bo`lsalarda, nikoh o`qilayotganda ularning rizochiliklari so`raladi, javob ijobiy bo`lgach, ular chimildiqqa kiritiladi. *Godvin* tipidagi nikohlar ko`pincha O`zbekistonda keksalar o`rtasida rsmiylashtiriladi. Masalan, kampiridan uning qazosi tufayli juda bo`lgan otaxon o`zaro kelishuv natijasida o`zga bir beva ayolga uylanadi, ular o`rtasidagi munosabatlar o`zaro samimiyat, hurmat, qo`llab-quvvatlov, keksalikni bezashga yo`naltirilgan. Lekin bu oila o`zidan zurriyod qoldirish kabi haqiqiy oilaga xos funktsiyalarning barchasini bajarmaydi. Bunday oila Islom dini arkonlariga ham mos bo`lib, bu ikki keksa odamning bir-birlari umrlarini cho`zishga qaratilgan samimiy munosabatlari majmuidir.

Qo`shxotinlilik ham al`ternativ nikoh turlaridan biri bo`lib, bunda bir erkak

ko`pincha hufyona o`z qonuniy nikohidagi ayoldan tashqari yana boshqasi bilan shar`iy nikohda yashaydi. Qo`shxotinlilik ko`proq Osiyo va SHarq mamlakatlari aholisiga xos deb hisoblansa-da, hozirda bunday oilalar hattoki, Rossiyada ham kuzatilmoqda. Lekin bunday oila turi qonunan man etilgan.

1.2. Oilaning jamiyat taraqqiyotida tutgan o`rni

Har qanday davrda ham jamiyat va davlat aholi sonining bir maromda o`sib borishi, muayyan an`analar va muqaddas udumlarning saqlanib, avloddan-avlodga yetkazilib turilishidan manfaatdor bo`lgan. Buyuk rus psixologi *A.N.Leont`ev* avlodlararo muloqotning jamiyat taraqqiyoti uchun ahamiyatini o`rganib, ilk asarlaridan birida agar shunday muloqot bo`lmaganida, taraqqiyotning o`zi ham mutloq bo`lmas edi, deb ta`kidlagan. Bu vazifani bajarishda jamiyatning muhim bo`lagi bo`lmish oilaning roli kattadir.

Demak, oila ijtimoiy institut sifatida eng avvalo tug`ilish orqali aholining ma`lum miqdorda muttasil o`sib borishi, odamlar o`rtasida migratsiya, ya`ni u yerdan bu yerga ko`chib turish yoki o`lim okibatida kamayib boradigan miqdorini to`ldirish vazifasini bajaradi. Chunki ijtimoiy hamda iqtisodiy rivojlanish uchun mehnat resurslari va ishchi kuchining yangilanib borishidan jamiyat ham, odamlar ham manfaatdordir.

Bundan tashqari, har bir jamiyatning betakror qadriyatlari, o`lmas merosi, avloddan avlodga o`tib boradigan an`analari bo`ladi. Fuqarolik holatlari, madaniy o`sis, ma`naviy yuksalishga xizmat qiluvchi qadriyatlarning saqlanib kelayotganligi ham oila tufaylidir. Masalan, shunday oilalar sulolasi borki, ular asrlar osha u yoki bu muqaddas qadriyatlarni kasb-kori, turmush tarzi orqali saqlab keladi (rassomchilik, san`atshunoslik, hunarmandchilik, gulchilik, kulolchilik, ilmiy meroslar, agrar sohada va h-zo).

Umuman odamlar jamiyatining saqlanib qolishida ham oila ayrim alohida olingan shaxs bilan yaxlit jamiyat o`rtasida o`ziga xos “bufer” – ko`prik rolini o`ynab kelmoqda. Zero, madaniy va ma`naviy qadriyatlarni saqlab, avloddan-avlodga yetkazishda davlat va jamiyatdagi ta`lim muassasalari, madaniyat

o`choqlarining ham muayyan roli bor, lekin ularda o`zgarishlar tez-tez ro`y bergani sababli, ularning avlodlararo muqaddas sanalib kelinayotgan qadriyatlarni asrab-avaylashdagi roli oilachalik yuqori bo`l olmaydi. SHuning uchun davlat oilaning mustahkam va farovonligi, odamlarning unda tinchlik, xotirjamlikda yashashlaridan hamisha manfaatdor ekanligi sababli ham muayyan qonunlar va yuridik tizimni ushlab turadiki, ular orqali nafaqat nikohning o`zi, balki ota-ona va farzandlar o`rtasidagi munosabatlarni ham muvofiqlashtirib boradi. O`zbekistonda yosh oilalarga ko`rsatilayotgan muruvvatlar, bola tug`ilishi va katta bo`lishi uchun suyunchi puli, nafaqalarning belgilanishi, onalik va bolalikning ijtimoiy muhofaza qilinayotganligi, ota yoki ona farzand oldida o`z burchini bajarmagan taqdirda moddiy, ma`naviy, hatto, jinoiy sanksiyalar orqali jazolanishi ushbu noyob maskanni mustahkamlash, u orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlarni keyingi avlodlar uchun saqlash vazifasini bardavom etishdan iboratdir. Tahlil etiladigan bo`lsa, odamlar o`rtasida ro`y beradigan ko`plab munosabatlar orasida faqat oilaviy munosabatlarga davlat tomonidan shunchalik ardoqlanadi, masalan, sevgi-muhabbat, do`st-yoronlik, odamlar urtasidagi oldi-sotti, tadbirkorlik. mehnat munosabatlariga davlat deyarli aralashmaydi.

Demak, oilaning jamiyat oldidagi *vazifalari* deganda, uning avvalo oila a`zolarining muayyan ehtiyojlarini qondirish hamda shu orqali davlat va jamiyatning ehtiyoj va manfaatlariga xizmat qilish qobiliyati tushuniladi. Masalan, ota ishlab chikarish korxonasida ertadan kechgacha mehnat qilar ekan, bu bilan u nafaqat o`zining yeb-ichish, dam olish, turli xaridlarni amalga oshirishga yo`naltirilgan ehtiyojini qondiradi, balki oila a`zolarini, birinchi navbatda farzandlari, uy bekasi bo`lsa, turmush o`rtog`ining ehtiyojlarini, qolaversa, u yoki bu korxonadagi rentabellikning oshishi, iqtisodiy ko`rsatkichlarning yuqori bo`lishiga, shu orqali o`z Vatanida ushbu sohaning rivojlanishiga hissa qo`shadi.

1.3. Oilaning ijtimoiy funktsiyalari

Oila psixologiyasiga oid ilmiy adabiyotlarda oilaning quyidagi *funktsiyalari* – jamiyat oldidagi vazifalari farqlanadi:

Oilaning *hissiy-emotsional* funksiyasi – bu uning o'z a'zolari o'rtasida muayyan iliq munosabatlarni saqlash, ular o'rtasida mehr-oqibat, o'zaro g'amxo'rlik, bir-birini qo'llab-quvvatlash, sevish, sevilish kabi qobiliyatini namoyon etishidir. Bu oila uchun juda muhim bo'lib, insonning ruhiy salomatligi aynan shu vazifani qanday bajarayotganligiga bog'liqdir. Oilaning ma'naviy-psixologik muhiti sog'lom deganda, aslida ana shu a'zolar o'rtasidagi ilqlik, samimiyat, o'zaro bag'rikenglikning mavjudligi, mehr-oqibat kabi insoniy hissiyotlarning ijobiyliги tushuniladi.

Jismoniy quvvatni ta'minlash funksiyasi – oila a'zolarining jismonan sog', tetik va o'zini yaxshi his qilishlarini ta'minlashga bog'liq bo'lgan sharoitlarni nazarda tutadi, masalan, har birimiz oilada boshpanamizga egamiz, bundan tashqari, mana shu o'z hududimizda, ya'ni, xonadonimizda dam olish, yaxshi sifatli, to'yimli taomlardan bahramand bo'lish, ijod qilish va o'qishimiz uchun zarur, qulay imkoniyatlarga ega bo'lishimiz shart. Zero, agar shulardan birortasi ta'minlanmagan bo'lsa, bunday oila o'zini baxtli deb hisoblay olmaydi va qator noqulayliklarni his qiladi. Masalan, uysiz, boshpanasiz qolgan odamlarning nafaqat ruhiy, balki jismoniy azoblarga duchor bo'lganliklarini tasdiqlovchi psixologik tadqiqotlar mavjud.

Ma'naviy muloqotni ta'minlash funksiyasi – odamning o'z nasl-nasabi, ma'naviy-madaniy an'analari bo'lishiga intilishidan kelib chiqadi, har bir shaxs o'zini kimning avlodi, qanday an'analarning vorisi ekanligidan cheksiz faxrlanadi, u qanday oila bo'lishidan qat'iy nazar, albatta, o'z a'zolarini muayyan yaxshi urf-odatlar, muomala maromlari doirasida birlashtirishga qodir bo'lgandagina mustahkam va baxtiyor bo'ladi. Yangi tug'ilgan farzand teta-poya qilib yura boshlagan onlardan oq oilaning kattalari uni erkalatishlar orqali shirin muomalaga o'rgatadi, kattalarga xurmat, kichiklarka g'amxo'rlik, izzat tushunchalari xam oilada tarbiyalanadi. SHu funktsiyani ado eta olmagan oilada hamisha ko'ngilxiraliklar, janjal, ziddiyatlar bo'lishi ehtimoli kattadir.

Jinsiy-hirsiy muloqot funksiyasi – er va xotin o'rtasidagi ikkalasigagina taalluqli bo'lgan seksual ehtiyojlarni qondirish, shu orqali avlodlar bardavomligini

ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu funktsiyaning bajarilishi er-xotin munosabatlariga bevosita ta'sir qiladi, ularning bir-birlariga vafo-sadoqatda bo'lishlarini, salomatliklari va to'g'ri turmush tarzini barqaror etishlariga xizmat qiladi.

Baxt va tinchlik-xotirjamlikni barqarorlashtirish funktsiyasi ham o'ta muhim bo'lib, aynan oila har bir a'zosining muammolarini yechish, uni tashqi turli ta'sirotlardan himoyalash, kerak bo'lsa, unda himoya immunitetini shakllantirishga yordam beradi. O'zbeklarda "O'z uyim – o'lan to'shagim" degan ibora bor, har kim o'z uyida chinakam xotirjam bo'lishi mumkin. Uzoq safarlarda, yuksak servis mavjud mehmonxonalarda dam olib kelgach, o'z uyida, oyog'ini uzatib, "shukur" deyishi uning eng katta baxtidir. SHu nuqtai nazardan farzandlarning ham sog'omon katta bo'lishi, ular ongini turli tashqi ta'sirotlardan, yot g'oyalardan himoya qilishda ham oilaning roli benazirdir. Oila tinch va xavfsiz bo'lsa, demak, jamiyat ham, davlat ham tinch va undagi osoyishtalik barqaror bo'ladi.

Reproduktiv funktsiya – bu oilaning nafaqat avlodlar, vorislarni yaratishga aloqador vazifasi, balki, shu orqali ota va ona bo'lishdek baxtga muyassar bo'lish, davlatning esa tub aholi sonini muayyan miqdorda ushlab turishiga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, o'zbeklarda nikohning dastlabki onlaridanoq, "uvali-juvali bo'linglar, qo'sha qaringlar" deb duo qilinadi va kelinchakning homilador bo'lishi intiqlik bilan kutiladi. CHunki aynan shu omil yosh oilaning mustahkamligida katta ahamiyatga molik bo'ladi. "Farzandli oila" tushunchasi oila psixologiyasida ham, oila sotsiologiyasida ham muhim bo'lib, u oilada turmush tarzining deyarli barcha jabhalaridagi ko'rsatkichlarning mezonidir. CHunonchi, o'zbeklarda "Bolali uy – bozor, bolasiz uy – mozor" degan naklning ma'nosi ham farzand tug'ilgan uyga farishtalar yog'iladi, yaxshilik va xursandchiliklar, to'ylar uchun yo'l ochiladi, demakdir.

Oila sotsiologiyasi va demografiyasida oiladagi farzandlar soniga ko'ra guruhlarga bo'linadi. Masalan, ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan "kam sonli oila" – bu 1-2 nafar bola bor oiladir. Bu raqam umuman demografik jihatdan baholansa, aholining o'sishi va tabiiy yo'qotishlarning urnini qoplash uchun

kamdir. Sotsiolog *A. Antonov*ning fikricha (2005), jamiyatda aholi balansini saqlash uchun o`rtacha farzandlar soni 2,5 nafardan kam bo`lmasligi lozim. Yoki jami oilalarning to`rtidan biri ikkita, uchdan biri uchta, 14 % – befarzand yoki yolg`iz, 7 %i ko`p bolali, ya`ni beshtagacha bolasi bor oilalardan iborat bo`lsa, avlodlar vorisligi ta`minlanadi. Lekin Rossiya misolida bu masalaga e`tibor beriladigan bo`lsa, aholining reproduktiv o`shida jiddiy pastlashish kuzatilmoqda. U yerda jami oilalar nisbatida kam bolalilar, ya`ni, 1ta yoki 2ta bolaga ega bo`lgan oilalar soni keskin oshib, bugun ularning ulushi 95 %ni tashkil etmoqda. Xalqaro YuNISEF tashkilotining 2004 yili e`lon qilgan monitoringi natijalariga ko`ra, Yevropa mamlakatlarida ham Markaziy Osiyo davlatlarida ham tug`ilishning kamayishi holatlari kuzatilmoqda (1.1-jadval).

Ayrim mamlakatlarda tug'ilish koeffitsientlarining o'zgarishi
(1000 nafar aholi soniga nisbatan tirik tug'ilgan bolalar soni)

№	Mamlakatlar nomi	1989 yil ko'rsatkichi	2002 yil ko'rsatkichi
1	Rossiya	14,7	9,7
2	Qozog'iston	23,4	15,3
3	Qirg'iziston	30,5	20,3
4	Tojikiston	38,8	27,2
5	Turkmaniston	34,8	22,0
6	O'zbekiston	33,3	21,1 ⁷

Rossiyada ko'p farzandli oilalar ulushi 1%ni ham tashkil etmagani holda, o'rtacha miqdorda bolalarga ega oilalar soni 5% gachani tashkil etadi.⁸ SHuni ta'kidlash joizki, bizda ham ko'p farzandli oilalar soni yil sayin kamayib bormoqda.

Tarbiya va nazorat funksiyasi – ota-onalarni zurriyodlarini qobil va aqlli, imon-e'tiqodli, sog'-salomat voyaga yetishini ta'minlashlariga bog'liq. CHunki, oila – nafaqat er va xotinni, ularning maqomlaridan kelib chiqib tarbiyalaydi, balki yosh avlodni ham oilasi, ota-onasiga munosib insonlar bo'lib yetishishlari, jamiyatga foydasi tegishi uchun qayg'uradi. O'zbek oilasida avlodlardan meros bo'lib qolgan tarbiya mezonlari va an'analari mavjudki, ularning hayotiyligi va bardavomligi bois jamiyatda qadr topgan barchasida yosh avlod tarbiyasi masalasi yetakchi hisoblangan udumlar va urf-odatlar hamon saqlanmoqda.

Xususiy mulkka ega bo'lish va avlodga meros qilib qoldirish vazifasi ham muhim bo'lib, u har bir oilaning o'z jamg'armasi bo'lishini taqazo etadi, shuning uchun ham “Er-xotin – qo'sh ho'kiz” bo'lib, tinmay mehnat qiladi, orttirganiga to'y va oilaviy tadbirlar o'tkazadi, uy-joy, tomorqalarni farzandlariga meros sifatida qoldiradi. Bu ham oila mustahkamligiga, ota-onalarning obro'-martabasiga xizmat qiladi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi tashabbusi hamda

⁷Социальный мониторинг. – М.: “Инноченти”, 2004. – С. 62.

⁸Социология семьи: Учебник / Под ред проф. А.И. Антонова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – С. 59.

hukumatimizning qo'llab-quvvatlashi bilan oilaviy biznes, xotin-qizlar kichik va o'rta biznesini rivojlantirish, ayollar tadbirkorligi uchun banklardan imtiyozli kreditlar berish siyosati izchil amalga oshirilishi tufayli ayollarning oila byudjetiga qo'shayotgan hissasi ham ortib bormoqda. Buning natijasida farzandlarda ham tadbirkorlik xislatlari o'sishiga real imkoniyatlar yaratilmoqda. O'tkazilgan tadqiqotlarning natijalariga ko'ra, onasi tadbirkor bo'lgan qizlarda ilk yoshlikdanoq boshqaruv va liderlik sifatlari, tadbirkorlik ko'nikmalari shakllanib borar ekan (*V.M.Karimova, 2003*).

Yuqorida ta'kidlangan vazifalar ijtimoiy-iqtisodiy tuzumning xarakteriga ko'ra o'zgarishi, biri dolzarb, biri esa kamroq ahamiyatli bo'lib qolishi mumkin. Lekin har bir oila a'zosining shu vazifalarga psixologik jihatdan tayyorligi – ularning inson sifatida o'zini baxtli his qilishini, oilasining mustahkam bo'lishi, farzandlarining komil bo'lib yetishishlarini ta'minlaydi.

1.4. Oilaning hayotiy tarzi va ziddiyatlari

Oilaning hayotiy tarzi uning hayotiy tsikli, tutimi bilan bog'liq. Ayrim olimlar, masalan, *V.Satir* zamonaviy oilaning bola tarbiyasi va uning manfaatlariga bog'liq ekanligidan kelib chiqib, bu maskandagi hayot maromi va tutimini bola rivojlanishining bosqichlari bilan bog'laydi. SHunga ko'ra, quyidagi bosqichlar farqlanadi:

- **1-bosqich.** Aksariyat olimlar oiladagi hayot tsikli ikki yoshning uzoq muddatga ahdu-paymon qilib nikohga kirishga qaror qilgan onlaridanoq boshlanishini ta'kidlaydilar. Boshqa mualliflarning fikricha, oilaning boshlang'ich nuqtasi ikki shaxs rasman nikohga kirgan vaqt, ko'pchilikning guvohligida o'tkazilgan tantanalar bilan izohlanadi.
- **2-bosqich.** Ikki yoshning intim qovushishi oqibatida zurriyodning paydo bo'lishi. *Satir*ning fikricha, zurriyodning paydo bo'lishi, tug'ilishi er va xotinning asl munosabatlarini sinovdan o'tkazadi va ular o'ziga xos yangicha munosabatlar davrini boshdan kechira boshlaydilar. Bu davrga asosiy mazmun va ma'no beruvchi voqea – bu er va xotinga yangi rollarning berilishi, anchagina katta

ijtimoiy mas'uliyatni o'ziga qamrab olgan ota-onalik rollarining boshlanishidir. Ko'plab xalqlarda, ayniqsa, o'zbeklarda bolaning dunyoga kelishi juda katta quvonchli marosimlar bilan boshlanib, ular qadriyat sifatida asrlar osha saqlab kelinmoqda. Masalan, bola tug'ilishi bilan bog'liq suyunchi marosimlari, aqiqa, beshik soldi, sunnat va beshik to'ylari kabilar shular jumlasidandir. SHunga qaramay, ayrim xalqlarda, masalan, yevropa xalqlarida oilada farzandning tug'ilishi muayyan tashvishlar, ruhiy tarangliklar, ayniqsa, ona boshidan kechiradigan emotsional hayajonlar, yaqinlariga ijtimoiy va moliyaviy tashvishlarni keltirib chiqaradiki, bu ham ba'zan oilaviy munosabatlardagi tarangliklarda aks etadi. Oila va farzand oldidagi bunday mas'uliyatlar ayrim hollarda er-xotin munosabatlarining darz ketishiga, ba'zan ajrimlarga, bizning sharoitimizda quda-andachilik munosabatlaridagi kelishmovchiliklarga ham sabab bo'ladi.

- **3-bosqich.** Bola oiladan tashqaridagi ijtimoiy institutlar – maktabgacha ta'lim muassasalari, ayniqsa, uzluksiz ta'limning boshlang'ich o'chog'i hisoblangan maktabga bora boshlaydi. Maktab shunday maskanki, u yerda har bir bolaning qay darajada va qanday ijtimoiylashgani sinovdan o'tadi. CHunki u endi nafaqat o'zi tengqur bolalar bilan, balki kattalar, begonalar, ko'chadagi turli toifali insonlar bilan muomalaga kirisha boshlaydi. Bu muomala jarayonida uning qanchalik hayotga tayyorligi, oilasida qanday ahloqiy va ma'naviy o'g'itlarni olganligi, kimning bolasi ekanligi, oilaviy muhiti qandayligi bilina boshlaydi. Eng muhimi – maktabga kelgach, bolaning aqliy va intellektual salohiyati, intizomi tekshiruvdan o'tadi. Ya'ni, bolasini maktabga berar ekanlar, ota-onalar ham jamoatchilik oldida o'ziga xos sinov va tekshiruvdan o'tayotganday his qiladilar o'zlarini. Yaxshi yoki yomon ota-onalik rollari maktab yillarining dastlabki oy va yillarida bilingani sababli, ko'pgina ota-onalar ayni shu davrlarda kuchli stressni boshidan kechiradilar.

- **4-bosqich.** Bola o'smirlik davriga qadam bosganda, u ota-onasidan mustaqillikni, hadeb ta'qib qilavermaslikni da'vo qila boshlaydi. Ota-onaning farzand oldidagi obro'si, kerakligi darajasi pastlay boshlaydi. Bu davrga kelib ota

ham, ona ham o`zining farzandiga nisbatan munosabatlarini o`zgartirishga majbur bo`ladi, chunki bolada yangicha talab va istaklar, yangicha fikrlash, urf-odatlar, musiqaga havas, turli xil guruhlar bilan muloqotda bo`lishga intilishlar paydo bo`ladi. Bu davr ota-onaning bolasida paydo bo`layotgan o`zgarishlarga, yoshga oid yangiliklarga qanchalik fahm va farosat bilan, sabr-qanoat bilan turib berishlarini sinovdan o`tkazadi. Sinovdan yaxshi o`tgan ota-onaning bolasi keyingi bosqichga eson-omon yaxshilik bilan, ochiq ziddiyatlarsiz o`tib oladi, aks holda o`smirlik davrining o`ziga xos ziddiyatlari girdobida ota-ona – bola munosabatlari jiddiy yomonlashadi, ayrim bolalar uydan ketib qolish holatlarigacha boradi.

- **5-bosqich.** Bolalar katta bo`lib, balog`at yoshiga yetadilar, o`qishlarni tugatib, mustaqil kasb-hunar egallash bosqichiga qadam bosganda, ayrim yoshlar mustaqil oilaviy hayot qurishga ham ulguradilar. SHu davrga kelib, “Bola – ota-ona” munosabatlari deyarli tugaydi. Ayniqsa, bu holat yevropa xalqlariga mos, balog`at yoshiga yetgach, deyarli barcha hayotiy masalalarni yoshlar o`zlaricha, o`z bilganlaricha xal qila boshlaydilar. Ota-onalar ularning xato qilib qo`yishlaridan xavotir olmay qo`yadi. Bizda, SHarq xalqlarida bu holat biroz boshqacha: ota-ona farzandi kasb-hunarli bo`lib, mustaqil professional yo`ldan ketayotgan bo`lsa ham, ularning kelajagi, oilasi, moliyaviy ahvoli borasida xavotirga tushaveradi, o`g`il uylanishi, qizlarning turmush chiqishlarida ota-ona va ularning ota-onalari – momolar va buvalar bosh-qosh bo`ladilar. Turmush o`rtog`i tanlash masalasi ham bizda juda kam holatlarda bo`yiga yetgan qiz yoki yigit ixtiyoriga havola etiladi. Ya`ni, ko`chadan birdan notanish qizni “Tanishing, bu mening bo`lg`usi qallig`im, turmush o`rtog`im” deyishlar bizda deyarli uchramaydi, chunki bunga bizning asriy urf-odatlarimiz, oilaviy tarbiya mezonlarimiz yo`l qo`ymaydi.

Ayrim bo`linmagan oilalarda o`g`il uylangandan keyin ham, qiz farzandli bo`lganda ham ota-onalar ularning g`amini yeb, hayotda qoqilmasliklari uchun harakat qilaveradi. Hattoki, mamlakatimizning deyarli barcha hududlarida shunday odatlar borki, ona ko`zi yorigan qizining oziq-ovqati, yemishi uchun to`la o`zini javobgar, deb hisoblaydi. CHunki bunga ikki sabab bor: birinchisi – yangi ko`zi

yorigan ayol organizmida shunday yangilanish ro'y beradiki, uni o'ziga keltirish uchun aynan yillar mobaynida o'z oilasida yegan-ichganlari adaptatsiya jarayonlarini tezlashtiradi; ikkinchidan – o'z onasining mehribonlik ko'rsatayotganligi yosh onaning yaqinda boshidan kechirgan –iyinchiliklarini unutish, o'zini chinakam ona sifatida onasiday his qilishini ta'minlaydi. Ushbu psixologik holat o'ta muhim bo'lib, aynan o'zbeklarda bu oila mustahkamligining omillaridan hisoblanadi. Qaynona ham ona, u ham keliniga achinadi, tug'ruqning azoblarini unutishi uchun qo'lidan kelganini qiladi, lekin o'z tuqqan onasining xabar olishi, yonida bo'lishi ko'plab kuzatishlarda yosh onaning onalik rolga tezroq kirib ketishiga, ko'krak suti bilan bolasini emizib katta qilishida katta rol o'ynaydi.

SHuni ham ta'kidlash joizki, ayrim hollarda ota-onaning yoshlar hayotiga aralashuvi shu qadar bevosita xarakterli bo'ladiki, bu yoshlar bilan ota-onalar o'rtasidagi nizolarga ham sabab bo'ladi, qaynona va kelin, qaynота va kuyov o'rtasida nizolar ham ana shunday aralashuvning ko'pligidan kelib chiqadi. Ya'ni, ota-onaning farzandi balog'at yoshiga yetib, mustaqil hayotga qadam qo'ygandagi aralashuvlari, g'amxo'rliklari ham ijobiy, ham salbiy oqibatlarini olib kelishi mumkin.

Farzandlarning mustaqil iqtisodiy maqomga ega bo'lishlari, o'z oilasiga ega bo'lishi ota va onaga boshqa yana qo'shimcha rollarni bajarishni taqozo etadi – kelin, kuyov, qaynona, qaynота va boshqalar Bundan tashqari, yangi paydo bo'lgan yosh oilaning qarindosh-urug'lari o'rtasidagi munosabatlar, masalan, quda-andachilik munosabatlari ham yosh oila va uning ota-onalari maqomlarining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, “endi qudalikmiz”, “kuyovim bor”, “buvi yoki buva bo'ldim” kabi e'tiroflar shaxs ongida va xulqida jiddiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Ayrim ayollar ayni shu daqiqalardan boshlab, tashqi ko'rinishidan tortib, hayot tarzida ham jiddiy o'zgarishlarni boshlaydi, masalan, tez-tez ichadigan ota bu salbiy qilg'ini tashlaydi, chunki kelindan uyaladi; namoz o'qimaydigan ona quda-andalar oldida uyalaman deb, namoz o'qishga kirishadi, mahalla-kuyga ko'proq aralashadigan bo'lib qoladi.

- **6-bosqich.** Keksalikning dastlabki belgilari – tanada keksalik alomatlari, klimakterik holatlarning kelib chiqishi bosqichida inson qalbi qarimasada, ayrim jismoniy kuvvatsizliklar paydo bo`ladi. Odam nafaqaga chiqadi, suygan kasbi, mashg`ulotidan uzoqlashadi, do`stlari davrasi torayadi va h-zo. Lekin keksalikni tan olish va unga ruhan tayyor bo`lish, etnik madaniyat va uning qadriyatlariga bog`liq. Xalq ma`naviyati va madaniyati qanchalik yuqori bo`lsa, keksalikka munosabat ham shunchalik yuqori bo`ladi. Masalan, bizning etnik-madaniy muhitimizda keksalik va qariyalik hamisha e`zozlanib kelingan, masalan, Prezident *Islom Karimov* tashabbusi bilan 2002 yil “Qariyalarni qadrlash yili” deb e`lon qilindi, barcha keksalar bizda qarilik gashtini surish uchun belgilangan tartibda nafaqalar oladi, bayram, to`y-hashamlar va tadbirlarda keksalarni davralarning to`riga o`tqazish, ularga izzat-ehtirom qilish xalqimizning odatiy an`analaridandir. SHu bois bo`lsa kerak, o`zbekistonliklar keksalikni ham hayotning o`ziga xos davri sifatida mamnuniyat bilan kutib oladigan xalqdir. Ruslardagi “Starost`ь ne radost`ь” iborasining tagida ham o`ziga xos ma`no borki, ayrim yevropa xalqlarida keksalar nafaqaga chiqqanlaridan keyin o`zlarini hech kimga kerak emasday his eta boshlaydigan, ular uchun umrning oxirgi davrlari keskin salbiy o`zgarishlarni keltirib chiqaradi, farzandlari esa o`z hayot tashvishlari bilan ba`zan ota-onalarni ham unutib qo`yadilar. Qariyalar uylarining paydo bo`lishi ham ko`p holatlarda aynan shunday o`zaro munosabatlarning oqibatidir.

- **7-bosqich.** Oilaviy tsiklning tugashi odatda turmush o`rtoqlardan birining o`limi bilan boshlanadi. Er-xotinlarning tirik qolgani beva bo`lib qolishi munosabati bilan u ham yangicha rollar tizimiga kiradi. Musulmonchilikda chol yoki kampir beva qolsa, uni ikkinchi nikohga da`vat qilish, taklif etish an`ana, farzandlar uchun farz hisoblanadi. Ayniqsa, erkak kishi beva bo`lib qolganda, farzandlarning biror kampirga yoki o`rta yoshli juvonga uylanishini taklif etishi farz sanaladi. Bu Islom dini qadriyatlariga ham mos keladi.

Yuqorida sanab o`tilgan hayotiy tutimlar oila a`zolari har birining xulq-atvorida, dunyoqarashi va odatlarida muayyan o`zgarishlarning kuzatilishiga, yangicha rollar o`zlashtirilishiga olib keladi. Har bir yangi bosqich shaxs ongida

muayyan krizislar, ziddiyatlar bilan kechadiki, ularni yengish, qiyinchiliklardan yaxshilik bilan o'tish insondagi yaxshi fazilatlariga, tarbiyalanganlik darajasiga, sabr-qanoatiga bog'liqdir. Har bir bosqichda ota, ona va farzandlar, kuyov-kelinlar bilan o'zgacha munosabatlar tizimi shakllanadi. Masalan, bo'linmagan katta oilada oila boshlig'i – otaning qazo qilishi to'ng'ich farzandlar yelkasiga katta mas'uliyatni yuklaydi. Uning oilaviy o'zaro munosabatlar tizimida o'rni keskin ravishda o'zgaradi.

Agar turli hayot bosqichlarida oilaviy turmush tarzining o'zgarishini inobatga olsak, oilaviy nizolar yoki ziddiyatlar shu muayyan ma'noda tabiiy bo'lib, uni har bir normal oila boshdan kechiradi. SHu bois ham o'zbekchilikda "ro'zg'or", "turmush" deyilib, momolarimiz "g'or tub qo'yibdi", "mush deb qo'yibdi", deya oilaviy hayotning o'ziga xos murakkabliklari borgigiga ishora qiladilar. Bunday ziddiyatlar oilaviy rollar ko'payganda, farzand tug'ilganda, qudalar bilan munosabatlar boshlanganda, ayriliq ro'y bergan bosqichlarda ayniqsa sezilarli bo'ladi. Lekin ahil va mustahkam oilada bu ziddiyatlar deyarli asoratlarsiz, yengillik bilan o'tib ketadi. Muammoli oilalarda esa oilaning kattalari ularni yengish malakasi va tajribasiga ega bo'lmay, boshqalarga sezdirib qo'yadi, ba'zan oilaning ichidagi gap-so'zlar mahallaga, uzoq va yaqin qarindoshlargacha yetib boradi. Tashqaridan bo'lgan aralashuvlar ba'zan oilaning maromini tiklasa, ba'zan, aksincha, uning xalovatini buzadi, muammolar chalkashib ketadi. Bu vertikal ziddiyatlar, ya'ni, oilaviy nizolarga tashqaridan ota-ona va boshqa qarindoshlarning aralashuvi tarzida kechadi. Ba'zan, kattalarning orzu-havaslari deb, yoshlar o'zlariga ma'qul bo'lmagan hayot tarzini boshdan kechirishga majbur qilinadilar ham. Masalan, yosh oila alohida uyda mustaqil yashashni xohlaydi, lekin qaynona ularni yonida, uning tazyiqi ostida yashashga majbur qiladi, yoki er-xotin farzandlari bilan birga alohida yashashni istaydi, kattalar esa ularning farzandlaridan birini shaharning boshqa bir chetida yoki boshqa shaharda yashashini talab qiladi. Momolar tarbiya tarzidan norozi bo'lmagan kelin-kuyov va ularning ota-onalari o'rtasida nizo kelib chiqishi mumkin. Bundan tashqari, ota-onalardan biri nogiron yoki uzoq muddatli xastalikka chalingan paytlarda ham

yosh oiladagilarning ayrimlarida surunkali taranglik tufayli ichki va ochiq nizolar paydo bo`lishi mumkin. Bu kabi mayda-chuyda muammolar har bir oilada bo`ladi, bu tabiiy, ularni yengishga ruhan tayyorlik va oila a`zolarining bir-birlariga muruvvatliliklari oilaning baxtli bo`lishini ta`minlaydi.

R.Kappenberg degan olimning ta`kidlashicha, ba`zan oilaviy munosabatlarda favqulotda paydo bo`ladigan hodisalar ta`sirida **shok-ziddiyatlar** paydo bo`ladi. Bu odatda kutilmaganda ro`y beradigan holatlarning oqibati bo`lib, oila a`zolari buni kutmaydilar. Masalan, er-xotinlardan birining xiyonati va uning oshkor bo`lib qolishi, o`g`ilning noqobil bo`lib giyohvand moddalar iste`mol qilishini kattalar bilib qolishlari, oila a`zolaridan birining boshqa jinoyat yo`liga kirib qolishi, falokatlar va shunga o`xshashlar oilaviy munosabatlarning to`satdan o`zgarishi, munosabatlarni qayta ko`rib chiqishni taqozo etadi. Bunda ham oiladagi kattalarning oqilligi, mahallaning hamjihatligi ijobiy rol o`ynashi mumkin.

1.5. Oilaning turmush tarzi olimlar talqinida

Oilaviy hayotni tizimli tarzda tasavvur etib, uning psixologik xususiyatlarini o`rganishga jazm etgan olimlardan biri amerikalik tadqiqotchi *Virjiniya Satir* (1992, 2000) hisoblanadi. U oilaviy hayotni tavsiflash uchun quyidagi tushunchalarni ishlatadi: *oila energetikasi, oila tizimi, chegarasi va funktsional xususiyatlari*. Bu bilan u kelib chiqishi nuqtai nazaridan biologik hisoblangan ijtimoiy institutga texnologik metodologiyani tadbiiq etishga urinadi. Bunday yondoshuv XX asr o`rtalariga xos bo`lib, u tufayli olim oilani tushunish borasida nafaqat yangi yo`nalishga asos soldi, balki uni davolash, bu boradagi tibbiy muammolarni ham o`rganishni boshlab berdi.

Oila energetikasi tushunchasi o`z ichiga ko`plab jabhalarni xususan, oilaning tibbiy-biologik xususiyatlaridan tortib, uning psixologik mavjudligini belgilovchi omillar, ekologik shart-sharoitlardan boshlab, tiriklikning mezonlari bo`lmish ovqatlanish hamda har bir oila a`zosining xatti-harakatlarining namoyon bo`lishigacha qamrab oldi. Oilaviy hayotning psixologik energetikasini tavsiflash uchun *Satir* “oilaning emotsional qozoni” tushunchasini ishlatadi, ya`ni, oila

a'zolarining kundalik muloqot, muomala jarayonlarini u go'yoki "bir qozonda qaynovchilarning birgalikda yashashida namoyon bo'ladigan hissiyotlar ko'zgiday" tasavvur etadi. Bu "qozonda"gi his-kechinmalar hayotning muayyan davrlarida o'ta jo'shqin va boy bo'lsa, boshqa bir davrda mazmunan tor yoki tarang ham bo'lishi mumkin. Oila a'zolarining bir birlariga mehr-muhabbati, yaqinligi, hamkorligi ma'lum davrlarda kuchli ijobiy bo'lsa, boshqa davrda kimnidir kimdandir tobeligi bois yoki kimningdir qattiqqo'lligi bois torroq, mazmunsizroq bo'lishi ham ko'zatiladi.

Oilaviy munosabatlar tizimi – *Satir* ta'rifida oila a'zolarining muayyan rollar doirasida u yoki bu holatlarda o'zligini namoyon etishi yoki ijrosi emas, balki, bu har bir oilaga xos bo'lgan o'zaro munosabatlar "xaritasi"dir. Masalan, biror oilaga yordam bermoqchi bo'lgan terapevtga ayni shu xarita kerak, chunki u real a'zolarining real o'zaro munosabatlarini boshqachasiga tasavvur etishi mushkul. Bu xaritaga ayni shu oila a'zolaridan tashqari, ularning yaqinlarining ta'siri ham kiradi. Masalan, agar erkak kishi oilada qandaydir ajrab qolgan bo'lib, xotini va farzandlari bilan yashagan taqdirda ham uning xotiniga bo'lgan real munosabatlariga boshqa uyda yashaydigan onasining ta'siri bo'lsa, demak, oilaviy munosabatlar xaritasida qaynonaning ta'siri ham albatta nazarda tutilishi shart. Yoki birinchi nikohidan ajralgan ayol sobiq erining farzandi bilan birga yashayotganligi bois, hamisha uni eslab turishi, bolasining istagiga ko'ra, sobiq eri bilan ko'rishib turishi, hattoki, moliyaviy jihatdan unga tobe ham bo'lishi mumkin. Bu, tabiiy, ayni paytda real oilaviy munosabatlarga ta'sir etmay qolmaydi.

Oilaning funksional xususiyatlari – bu oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarning sifatiiy taraflarini tavsiflaydi. Masalan,

- *muloqot uslublari;*
- *har bir oilaga xos bo'lgan tartib-qoidalar;*
- *o'zaro muloqot jarayonida kommunikativ to'siqlarning mavjudlari (yo'qligi).*

Satir o'zining psixoterapevtik tajribasidan kelib chiqqan holda oilaviy

munosabatlar jarayonida ko`zga tashlanadigan muloqotning 5 xil uslubini ajratadiki, ulardan to`rttasini u samarasiz deb ataydi, bittasi yetarli darajada tajriba va bilimga ega bo`lgan yetuk muloqot uslubiga kiradi. Dastlabki to`rttasi odatda muomala jarayonida biror muammo yoki to`siqni yengishga, o`zini ataylab yaxshi ko`rsatishga, kimgadir yoqishga yoki aksincha, kimnidir nimagadir ayblashga, tanqid qilishga xizmat qiluvchi uslublardir. Masalan,

- *Xushomadgo`ylik* uslubi kimlarga ataylab yoqish maqsadida barcha oila a`zolarining xatti-harakatlaridan andoza olish, o`zini yerga urib bo`lsa-da, o`zgalardan kelishib yashash, bu bilan o`zini hamisha yerga urishni nazarda tutadi.
- *Ayblovchi* uslub doimo kimnidir nimagadir o`rgataverish, tanqid va nazorat qilish, faqat o`zidan kuchli odam oldidagina biroz o`zini tortish bilan bog`liq kommunikativ harakatlarni o`z ichiga oladi. Birinchi va ikkinchi uslublar go`yoki bir birini to`ldiradi.
- *Hisob-kitobli muomala* uslubi shundayki, unga ko`ra odam hamisha va har qanday vaziyatda aniq, bexato harakatlar qilishga intiladi, chunki bunday odam adashmay, doimo “to`g`ri, benuqson” bo`lishga intiladi, shuning uchun bunday insonning harakatlari doimo sun`iyday, his-tuyg`ulari esa mazmunsiz, doimo tazyiq ostiga olinganday bo`ladi.
- *CHetlashtirilgan muomala* uslubi o`zini nima qilib bo`lsa-da o`zgalardan uzoqda, muayyan masofada tutishga qaratilgan, odamoviday boshqalarning nazaridan ham, ularning ta`siridan ham o`zini tortadi (masalan, bizda odatda yangi kelinchak o`zini ana shunday tutadi).
- *Etuk, adaptiv muomala* uslubida esa inson hamisha o`z oiladoshlari bilan to`g`ri, samimiy, ochiq munosabatlarga tayyor bo`ladi. Bunday odam o`zining barcha fazilatlarini bilgani va saqlagani holda boshqalarning ham shaxs ekanligini, individualligini unutmagan tarzda muloqotga kirishadi. U gapirishni ham maromida eplaydi, o`zgalarni tinglashni ham biladi, shu sababli, unga qandaydir kommunikativ to`siqlar xatarli emas.

Psixoterapevtik amaliyotda *Satir* ham *Karl Rojers* kabi barcha muomala

uslublarini tahlil qilar ekan, bir insonning boshqa bir insonni tinglay olishiga alohida e'tibor qaratadi. Asosiy maqsad shundan iboratki, har bir oila a'zosini o'z tartib-qoidalarini buzmaganda muomala madaniyatiga o'rgatishdir. Masalan, oilaning muayyan tartib qoidalariga quyidagilar kirishi mumkin: "Yakshanba kunlari hamma to'planib, birga tushlik qilishadi", "Otamiz uxlagan paytda unga hech kim xalaqit bermaydi", "Maktab xarajatlari uchun bolalarga muayyan miqdorda pul beriladi" va hokazo.

Ochiq tartib-qoidalardan tashqari, har bir oilaning yashirin qoidalari ham mavjudki, ular ham oilaviy munosabatlarning yaxshi bo'lishida katta rol o'ynaydi. Odatda bunday qoidalar muayyan mavzularning oila davrasida ko'tarilmasligi yoki ma'lum tarzda his-kechinmalarning namoyon etimasligida ko'rinadi. Masalan, otasining oldingi nikohdan farzandlari borligi mavzusi, oilada nogiron borligi, bolaning qandaydir falokat tufayli ruhan yoki jismonan dardman bo'lib qolgani, kimnidir qamalib ketganligi, ota va onaning birga yotmayotganligi, otaning spirtli ichimliklarga ruju qo'yganligi kabilar odatda oila a'zolari to'plangan paytda ochiq muhokama qilinmaydi. Chunki rasman taomil bo'yicha bunday holatlarga bevosita bolalarning aloqasi ham, aybi ham bo'lmaydi, shuning uchun ularda shu kabi salbiy tajriba paydo bo'lishidan saqlagan tarzda bu kabi holatlar muhokama qilinmaydi.

Oilaning chegarasi va hududi deyilganda, odatda oilaning boshqa sotsiomadaniy muhit vakillari bilan aloqasi, ularga bog'liqligi darajasi nazarda tutiladi. Satirning fikricha, shunday oilalar ham bo'ladiki, ular boshqalar bilan deyarli muloqotga kirmaydi, bu oilaga darvozadan ham, devoridan oshib ham kirib bo'lmaydi, u go'yoki o'z qobig'iga o'ralib olganday, o'z navbatida u boshqa oilalarga ham qiziqmaydi, oilaviy tantanalarga yaqin qo'shnilarni ham chaqirmaydi, o'qishi yoki ishxonasini hisobga olmaganida, boshqa ijtimoiy muassasalarga, masalan, teatr, kino, klublarga ham bormaydi. Odatda bunday "yopiq" turdagi oilalar unchalik inoq-ittifoq ham yashamaydi. Bizning sharoitimizda mahalla-kuyning tadbirlari ham ularsiz o'tadi. Shuning uchun ochiq turdagi, keng muloqotlarga asoslangan oila baxtli va mustahkam hisoblanadi. Bu

oilalarning dahlsizligiga ham zarar yetkazmaydi.

Taniqli amerikalik oilaviy psixoterapevt *Salvador Minuxin* ham o'ziga xos kontseptsianing asoschisidir. (*Minuxin S., Fishman CH., 1998*). Uning fikricha, oila – murakkab tuzilishga ega bo'lib, tarkibiga ayrim alohida individlarni, bir qator tizimlarni qamrab oladi. Ichki tuzilmalar koalitsiyalarga birlashib, oila doirasida turli hodisa va jarayonlarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, har qanday oila boshqa o'ziga o'xshash tuzilmalar bilan murakkab munosabatlarni o'rnatadiki, bu tashqi tizimlar ba'zan oilani qo'llab-quvvatlash vazifasini ham bajaradi.

Oila – eng avvalo rivojlanuvchi tuzilma bo'lib, unga yoshga oid qonuniyatlar xosdir. Chunki oila a'zolari yillar o'tgani sari rivojlanadi, yetuklikka erishadi, qariydi, shu bois ham oila doimiy o'zgarish va rivojlanishlarni boshidan kechiradi.

Oilaning tarkibiy tuzilmasi ham ilmiy jihatdan muhim bo'lib, uni eng avvalo *alohida individlar* tashkil etadi. Alohida individ o'z xohish-istaklari, ehtiyojlari, motivatsiyasi, hayotiy maqsad-muddaolariga ega dastlabki avtonom birlikdir. Oila a'zolari esa oilaga kirishib, qo'shilib ketganligi nuqtai nazaridan bir-biridan farq qiladi. Oilaning ayrim a'zolari butun vujudi, borlig'i bilan oilaviy hayotga uyg'unlashga ketgan bo'lsa, boshqalari uning tarkibiga boshqa tashqi tuzilmalar hisobidan qo'shiladi. Masalan, uy bekasi oilaning birinchisi bo'lsa, yangi tushgan kelinchak ikkinchi xil oila a'zosini tashkil etadi. Lekin barcha oila a'zolari uning psixologik muhitini, undagi samimiyatni barqaror etishga o'z hissasini qo'shadi, faqat birinchisi oila manfaatlarini ichkaridan turib, faqat yaxshilikni, barqarorlikni o'ylab ish tutsa, boshqalari tashqaridan turli ma'lumotlar, “o'ziga xos havo” olib kirish yo'li bilan oila muhitini muvofiqlashtiradi.

Er-xotin tizimi oiladagi er va xotindan iborat bo'ladi. Erkak va ayol qovishuvidan boshlanadigan bu tuzilma aslida butunlay bir-biridan farq qiluvchi qadriyatlar, qarashlar, kutishlar va e'tiqodlardan tarkib topadiki, agar ularning har biri o'zaro muloqot jarayonida bir-birlarini bilgani sari o'z qarashlari, xatti-harakat me'yorlari, odat va qiliqlaridan qisman bo'lsa-da, voz kechmas ekan, oilaviy birlik ro'y bermaydi. Bu juda katta psixologik jarayon hisoblanib, uning natijasi o'laroq

oilada er-xotinning bir-biriga adaptatsiyasi, moslashuvi ro'y berishi mumkin. Yangicha "qovishuv", bir-birini identifikatsiya qilish, o'xshashliklar jarayoni adaptatsiyaning muhim natijasi o'laroq, bunday bir-biriga yaqinlashish, "o'xshashlik va uyg'unlikning" paydo bo'lishi yillar davomida sayqal topib boradi. *Lazarev* va *Rage* degan olimlarning qayd etishlaricha, odam boshidan kechirishi mumkin bo'lgan stressor g'amlardan eng kuchlisi turmush o'rtog'idan judo bo'lish hisoblanadi, chunki ular yillar mobaynida bir-birlariga juda ko'nikib, kirishib ketgan bo'ladi. Ayni shu tuzilmadagi har qanday evrilishlar, nizolar va qiyinchiliklar yaxlit oilaning barcha a'zolariga birday ta'sir etadi.

Ota-onalar tuzilmasi har doim ham er-xotinlikni nazarda tutmaydi, zero, uni yolg'iz momo, xola yoki to'ng'ich farzand ham tashkil etishi mumkin. SHuning uchun terapevtik muolajalarda yoki maslahatlarda ota-onalar tuzilmasini aynan kim tashkil etishini bilish ahamiyatlidir. Ota-onalar eng avvalo oilaning xavfsizligi, unda samimiyat muhitining bo'lishi, tarbiya jarayonlarining qanday kechishiga javobgardir. Ular shu oiladagi barcha farzandlarning kelajagini, kerak bo'lsa, juda yaxshi kamol topishi uchun o'z bilim va tajribasini safarbar etadigan insonlardir.

Aka-opa-ukalar tuzilmasi – oilada farzandlarning hayotni o'rganishlari, bir-birlarini tushunishlari ba'zan tortishib, ba'zan do'stona muomalani yo'lga qo'yishlari juda muhimdir. Odatda oilada shakllangan va sayqal topgan aka-uka, opa-singilchilik munosabatlari keyinchalik do'stlar, hamkasblar, raqiblar bilan bo'ladigan murakkab o'zaro munosabatlarni yo'lga qo'yish uchun zarur bo'ladi.

Muammoli oilalar deb, *Minuxin* oila ichidagi mavjud tuzilmalar o'rtasidagi munosabatlarning buzilishini tushunadi. Masalan, "*pa-de-de*" tipidagi oila (frantsuzcha *pas de deux* – ikki kishi raqsi ma'nosini bildiradi) odatda faqat ikki kishidan iborat bo'lib, bunday oilada farzand bo'lmaydi. Yoki farzandlari allaqachon "uchirma" qilingan bo'lib, ota-ona xonadonini tark etgan bo'ladi. Bu kabi oilalardagi o'zaro munosabatlar anchagina tarang bo'lib, aksariyat holatlarda bunday kechinmalar vaqtincha xarakterga egadir. Unda naslni davom ettirish, bola tarbiyasi kabi muammolarning mavjudligi er-xotin munosabatlariga rahna soladi.

Ko'p farzandli oila ("choriq" tipli oila) munosabatlar tizimi serqirra bo'lgan

oiladir, unda ba'zan, farzandlarning to'ng'ichi ota-onalarday yuqori pog'onaga ham ko'tarilib qoladi. Bunday oiladagi munosabatlarning yaxshi bo'lishi uchun ota-ona har bir oila a'zosining vazifalari va oiladagi maqomlarini aniq tasavvur qilib, bo'lib berishi, to'ng'ich bola bilan kichiklar o'rtasidagi muomala qoidalarini bolalikdan bir maromda yo'lga qo'yilgan bo'lishi talab etiladi. Bu yerda ota-ona tuzilmasi, ya'ni, ota-onaning mavqei, obro'si kuchli va yetakchi bo'lishi shart.

Distant oila yoki "akkordeon" tipidagi oilada a'zoldan kimdir, bu ko'p hollarda ota – u yoki bu sababga ko'ra oila a'zolari bilan kam ko'rishadi (uzoq muddatli safardagi dengizchi, harbiy xizmatchi, geolog, neft qazuvchi kabi). Ota bunday holatlarda o'zaro muomala jarayonlarida yo jismonan mavjud shaxs sifatida yoki ramziy tarzdagi ota sifatida ishtirok etadi. Oilada er-xotinlik aloqalari ham, ota va bola munosabatlari ham bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ham aziyat chekib turadi. Gohida oilada go'yoki yashirin qolipda ajrim turganday bo'ladi. Lekin ayni shu holat ko'pincha distant oilaning ajrim bo'lgan oiladan afzal ekanligini ko'rsatadi.

Beqaror oila tarkiban ham, turar-joy, yashash joyi masalasida ham o'zgaruvchan bo'ladi. Masalan, ayrim ayollar birinchi nikohidan ajralganidan so'ng tez-tez erkaklarni almashtiradi, toki ko'ngliga ma'qul bo'lgan insonni topmagunicha turlicha munosabatlar tizimida bo'ladi. Bu farzandlar tomonidan yaxshi qabul qilinmaydi, ona bilan bolalar munosabatlari hamisha taran turadi. SHunga o'xshash holatlar tez-tez turar joyini almashtirishga moyil oilaga ham xosdir. Munosabatlar tarangligi nafaqat shu oilaning ichida, balki yangi turar joyga kelib yangi tengdosh o'rtoqlar va sinfdoshlar orttiradigan bolalarga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi tabiiydir

Noto'liq oila – ba'zan turmush o'rtog'idan birining o'limi tufayli judolikka mahkum etiganlar oilasida ham o'ziga xos munosabatlar shakllangan bo'lib, ularda go'yoki "arvoh" oilaviy jarayonlarning barchasida ishtirok etayotganga o'xshaydi. Ayniqsa, sharq xalqlarida marhumning ruhini hurmat qilib, barcha oilaviy tadbir va marosimlarda ularning ruhlarini shod etuvchi duolar o'qiladi, ular yaxshi gaplar bilan eslanadi, duolar mavjud bo'ladi. Bu farzandlar tarbiyasida ham ijobiy, ham

salbiy rol o`ynaydi.

SHunday qilib, *Minuxin* chizmasida oilaviy o`zaro aloqalar turlicha munosabatlar tizimi shaklida tasavvur etiladi.

Amerikalik tadqiqotchi *Myurrey Bouen* (1913-1990) – AQSHda XX asrning boshlarida boshlangan oilani himoya qilish harakatining asoschilaridan bo`lgan, ushbu harakatdan ko`zlangan maqsad – oilani alohida tadqiqotlar ob`ektiga aylantirish, shu orqali uning inson salomatligidagi benazir roldan foydalanish, hattoki, ruhan bemor bo`lganlarni davolashda oilaning imkoniyatlaridan foydalanish g`oyasini targ`ib etishdan iboratdir. Bouen fikricha, inson o`z umrini o`tkazadigan ijtimoiy guruhlardan eng muhimi – bu oiladir. SHu bois ham har bir shaxsni o`rganish uning oilasini o`rganishdan boshlanmog`i lozim. Ammo, ta`kidlaydi, muallif, inson qanchalik biologik tuzilmali, hissiyotlarga boy emotsional tizimga ega bo`lmasin, u sekin-asta o`z oilasi qobig`idan ajralib, shaxsiy xususiyatlarda boshqalardan o`zgacha, ajralib, differentsiallashib boravedi. Ana shunday tafovutlanish, ya`ni, hayoti mobaynida o`ziga xos xislatlar egasi bo`lish, ota-onasi va yaqinlaridan farqlanuvchi sifatlarga ega bo`lib borish darajasi har bir insonda turlicha sodir bo`ladi. Har bir shaxsning hayotdagi insoniy burchlaridan biri ham ayni shu “alohidalikka, boshqachalikka” intilish va o`zgalilar bilan hamjihatlikda yashash ko`nikmalarini orttirib borishdir. Bouen turli odamlarda testlar o`tkazib, ana shu farqlilikning shkalasini yaratdi. Unga ko`ra, shkalaning pastida joylashganlar (0 dan 25 ballgacha olganlar) odatda xavotirli hayot kechiradi va ko`pincha o`zgalarga tobe bo`lmaslikka intiladi, turli vaziyatlardan chiqib ketish yo`llarini yaxshi bilmaydi, nisbatan sokin va turg`un turmush tarzini boshdan kechiradi, biror xavf yoki mushkulotni sezib qolsa, yolg`izlikni, hech kimga ko`rinmaslikni afzal ko`radi. Bunday mijozlar bilan ishlash texnikasi shunga bog`liqki, ularni eng avvalo turli vaziyatlarda turlicha harakat qilish modellariga, ongi va aqli bilan bo`lib o`tgan voqea va hodisalarni tahlil qilishga o`rgatishdan iboratdir.

Uning aksi bo`lgan, farqlar shkalasida yuqori ballarga ega bo`lganlar hamisha ko`pchilik ichida yuradi, ular bilan hamkorlik darajasi yuqori bo`lib, har qanday

mushkul vaziyatlarda ham o`zini qo`lga olib, muammoni yechishning yo`llarini muvaffaqiyat bilan topadi. Uning munosabatlardagi egiluvchanligi shu qadar samaraliki, u kerak bo`lsa, odamlar bilan til topishish uchun o`z individualligidan ham voz kechib, odamlarga kirishib keta oladi, turli stress holatlarda iroda kuchini ishga solib, vaziyatni yengib chiqa oladi.

Bouen oiladagi o`zaro munosabatlar tizimini tasavvur qilish uchun fanga “*emotsional uchburchaklik*” tushunchasini kiritdi. Unga ko`ra, oila tizimini, uning poydevorini tashkil etuvchi asosan uch inson yoki sub`ekt bo`ladiki, boshqa munosabatlar ularning vaziyatni nazorat qilishlari, u yoki bu vaziyatlarda o`zlarini qanday tutishlariga bevosita bog`liqdir. Agar oila faqat diada tipli o`zaro munosabatlarga tayangan bo`lsa, xavfli, tarang vaziyatlarda ular o`rtasidagi munosabatlarning salbiy tomonga o`tib ketish ehtimoli yuqori bo`ladi, ya`ni, masalan, eri bilan urushib qolgan xotin uchinchi himoyachini izlaydi. Mobodo oilada yana uchinchi shaxs, masalan, farzand bo`lsa, bu taranglikning kuchi u qadar sezilmaydi. Agar oilada bitta emas, bir necha farzand bo`lsa, ulardan biri ota-onaga qo`shilib, o`sha emotsional uchburchakni tashkil etadi, ayniqsa, o`smirlik davri qiyinchiliklarini boshidan kechirayotgan boshqa oila a`zosini tarbiyalashda ular uch kishi bo`lib, unga yordam qo`lini cho`zishlari mumkin bo`ladi.

Bouen turli toifali muammoli oilalarni tahlil etib, ulardagi ziddiyatlarning asl sababi – ana shu kabi emotsional uchburchaklikning hosil bo`la olmaganligida, deb xulosa qiladi va shu nuqtai nazardan oilalar tipini quyidagilarga ajratadi:

- *Er va xotin uzoq vaqt mobaynida ham bir-biriga ko`nika olmayotgan, munosabatlarini oydinlashtira olmagan oila turi.* Ular emotsional uchburchak doirasida o`zaro munosabatlarda bir-birlarini ayblash, kamchiliklarini topish bilan ovora bo`ladi, lekin munosabatlariga sira bolalarni aralashtirmaydi. *Bouennning fikricha*, agar shunday tarang munosabatlarga farzand aralasha, uchalasi o`rtasida yaxshi, iliq munosabatlar vujudga kelsa, bunday oila mustahkam bo`lishi mumkin. Aks holda, ota-onadan ayri ravishda bola yashashi, rivojlanishi mumkin, hattoki, uning psixikasiga bunday kemptiklik unchalik zarar yetmasligi ham mumkin, lekin oila oiladay bo`lmaydi.

- *Ikkinchi toifa oilada a'zolardan biri to'raligicha boshqasiga tobe bo'lib oladi, o'zidagi avtonomiyadan ataylab voz kechadi.* Natijada bunday oilada ikkita "yolg'on, yashirin "Men"lar paydo bo'ladi, bir shaxs ikkinchisi ustidan to'la hukmronlik qila boshlaydi. Bunday nikohlar odatda mustahkam bo'lishiga qaramay, uni tashkil etuvchilardan biri – tobe "Men" turli psixosomatik va ruhiy kasalliklarga chalinib boradi, farzandlar ham shu munosabatlarga ko'nikib boraveradi. Aytish joizki, o'zbek oilalari orasida ayni mana shu toifa oilalar ko'p.
- *Uchinchi toifali oilada o'zaro munosabatlar bir maromda kechaveradi, lekin oilaning mut'e, tobe a'zosi tobora bolalarga bog'lanib, o'zidagi kamchiliklarni, xavotir va qo'rquvni bora-bora bolalarga yuklaydigan, ularni kerak bo'lsa, ayblashga o'rganib qoladi.* Bu ba'zan oilaviy nizolarga sabab bo'lishim mumkin. Masalan, agar bola yo nogiron, yoki yagona, erka farzand bo'lsa, barcha nuqsonlar uning shu maqomiga bog'liq tarzda namoyon etilaveradi, onaning kamchiligi bolaning nochorligi yoki erkalatib yuborganlik niqobi ostida yashiriladi. Boshqa bolalarga xos bo'lgan u yoki bu muammo ham ayni shu bir bola tufayli paydo bo'lganday tasavvur etiladi.

Bouen amalga oshirgan tahlillar Amerika muhitidan olinganday tuyulsa-da, oila universal ijtimoiy institut sifatida barcha hududlarda ham umumiy, ham hududiy qonuniyatlarga bo'ysungani sababli, yuqorida qayd etilgan holatlar va oila tiplari bizda ham mavjud. SHuning uchun ham biz misol tariqasida bir nechta nazariy hamda amaliy yondoshuvlarni ko'rib chiqdik. O'zbekistondagi oilalarning milliy o'ziga xosligi bo'lishiga qaramay, insoniyat taraqqiyoti mobaynida shakllangan ijtimoiy institut sifatida unda ham universal, umummilliy jihatlar va ular bo'ysunadigan qonuniyatlarning mavjudligi hech kimga sir emas.

2-bob. Oila psixologiyasi fan sifatida

2.1. Oilaviy hayot psixologiyasining fanlar tizimida tutgan o`rni

Oila psixologiyasi ijtimoiy psixologiyaning bir tarmog`i sifatida XX asrning oxirlariga kelib shakllangan. XXI asrga kelib esa uning inson hayotidagi ahamiyati va jamiyat ma`naviyatini barqarorlashtirishdagi roli yanada sezila boshladi. Zero, dunyoning qator mamlakatlari, jumladan, rivojlangan davlatlarda ham oila va nikoh munosabatlaridagi bo`hron, psixoterapevtlar yordamiga muhtojlik kabi holatlar ushbu maskanning muammolarini o`rganish va shu yo`nalishda maqsadli tadqiqotlar, ilmiy-amaliy tadbirlarni amalga oshirish lozimligini uqtirmoqda.

Oilaviy munosabatlar psixologiyasi va ushbu masalaga qarashlar tarixidan shu narsa ayon bo`ldiki, inson, uning kim bilan va qanday yashashi muammosiga qiziqish qanchalik uzoq o`tmishga borib taqalsa, oila psixologiyasining fan tarmog`i sifatida shakllanishi shunchalik navqiron va yosh bo`lib, uning shakllanishi yangi davrga to`g`ri keladi.

Oila psixologiyasi fan sifatida oilaning ijtimoiy institut maqomidagi faoliyatining ob`ektiv qonuniyatlarini, oila-nikoh hamda qarindosh-urug`chilik munosabatlarining mexanizmlari va turmush tarziga oid konkret vaziyatlarda oila a`zolari ijtimoiy xulqining namoyon bo`lishini o`rganadi. Ijtimoiy psixologiyaning amaliy tarmog`i sifatida u nikohga oid ustanovkalarni, oila a`zolari o`rtasidagi munosabatlarning – mehribonlik, g`amxo`rlik, hamdardlik, hamjihatlik, tobelik, bo`ysunish, yetakchilik kabi o`ziga xos qirralarini, oilaviy rollar taqsiomtiva va o`zaro ta`sirning jinsga oid qonuniyatlarini, ota-ona va farzandlar, yaqin qarindosh urug`lar o`rtasidagi hissiy-emotsional bog`liqlikni, oilaviy ro`zg`or yuritish va turmush tarzini tashkil etishga bog`liq bo`lgan psixologik jarayonlarning kechishini tadqiq etadi, o`rganadi. Oilaviy hayot psixologiyasi, shunday qilib, insonlarning qanday qilib o`zaro qovushishlari, birgalikda yaxshi niyat bilan oila – ro`zg`or yuritishlari, bahamjihatlikda hayot kechirishlarini o`rganuvchi fan

tarmog'idir. Har bir oila konkret davr, vaqt, zamon va makonda mavjud bo'lganligi sababli, u avlodlararo bog'liqlik, ma'naviy meros, milliy an'analar, urf-odatlar va rasm-rusmlarni saqlovchi noyob inosniy uyushmadir. SHu institut bo'lgani sababli, har bir millat, elat va xalqlarning noyob udumlari asrlar osha saqlanib kelmoqda. Umuman, nikoh deb atalmish qadriyatning mavjudligi va unga avlodlarning e'tiqod qilishi ham oilaning muhim vazifasidir.

Ijtimoiy psixologiya oila psixologiyasini o'rganganda, unga jamiyatning bir bo'g'ini, kichik ijtimoiy guruh sifatida qaraydi. SHu sababli ham konkret izlanishlarda uning paydo bo'lishi, mavjudligiga asos bo'luvchi omillarni va tugashi bilan bog'liq holatlarga e'tiborni qaratadi. Zero, oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar bir qarashda emotsional hissiyotlarga asoslanganga o'xshasa-da, aslida bir insonning ikkinchisiga ko'ngil qo'yishi, tanlashi, birgalikda umr kechirishi jarayoni ijtimoiy-psixologik qonuniyatlarga to'la bo'ysunadi. Ayrim olimlar, masalan, frantsuz tadqiqotchisi *Le Ple* o'z vaqtida oilada sof psixologik qonuniyatlardan tashqari, ro'zg'orni boshqarish, farzandlar soni va tarkibiga ko'ra oila byudjetining o'zgarishlarini inobatga olib, uni ijtimoiy iqtisodiy qonuniyatlar maskani deb atashni ham taklif etgan. Uning fikricha, oilaviy o'zaro munosabatlar nihoyatda o'zgaruvchan bo'lib, ular zamon va davr ta'sirida, oila a'zolarining soni va sifatiga bog'liq tarzda tinimsiz sifat o'zgarishlarini boshdan kechirishini, hattoki, er-xotin o'rtasidagi odatiy munosabatlar yillar tazyiqi, jamiyat normalari, sanoatning rivoji yoki ma'naviyatning tanazzuli ta'siri ostida boshqacha tus olishi mumkinligini, ota-ona – bola munosabatlari tizimi, bunda hattoki, otaning avtoriteti ham o'zgarib borishi, yaqin qarindoshlar o'rtasidagi psixologik masofa yillar o'tishi munosabati bilan uzoqlashib ketishini ta'kidlaydi.

Xorij mamlakatlarida oilaviy munosabatlarga qiziqish o'tgan asrning boshlarida keskin oshdi. Taniqli tadqiqotchi olimlar *U.Jems*, *CH.Kuli*, *U.Tomas*, *F.Znanetskiy*, *J.Piaje*, *Z.Freyd* kabilar oilaning davrasida ro'y beradigan shaxslararo munosabatlarning xarakteriga alohida e'tibor berishib, bir shaxsning boshqa bir shaxs ta'sirida qanday qilib, o'z sifatlarini takomillashtirishi, o'zgartirishi, tarbiyalanishi kabi qator masalalarni o'rgandilar. Natijada, bu borada

olib borilajak ilmiy izlanishlarning naqadar muhimligi o'z navbatida jamoatchilikning diqqat-e'tiborini tortdi. Olimlar oila borasida o'tkaziladigan tadqiqotlar va unda qo'llaniladigan usullarning noyobligini ta'kidlashib, oila tadqiqotlarida rioya etilishi zarur bo'lgan odob normalari haqida ham fikr yuritganlar. Masalan, amerikalik sotsiolog *R.Xill* va boshqalar oila va nikoh muammosini o'rganishning sermashaqqat ish ekanligini ta'kidlab, usullarni tanlash va respondentlar bilan ishlaganda quyidagi omillarni hisobga olish maqsadga muvofiq ekanligi to'g'risida yozgan:

- tadqiqot uchun shunday metodikalarni, izlanish vositalarini topish lozimki, toki u bilan respondentlarga murojaat qilinganda, oilaviy hayotga ziyon etmasin, tadqiqotchi ketgach, er-xotin munosabatlari buzilmasin;
- tadqiqotda oila a'zolari bevosita qatnashishi hisobga olinsa, ushbu jarayon ularning nafaqat o'zaro munosabatlariga, balki psixologik holatlari va kayfiyatlariga ham salbiy ta'sir etmasin;
- tadqiqotchi ham tirik inson bo'lgani sababli, uning oilaga kirib kelishi, uydagi turmush tarziga, odatlar, o'zaro yaqinlik aloqalariga putur yetkazmasin.

Darhaqiqat, barchamiz uchun juda yaqin va tanishdek tuyulgan oila va nikoh masalalari bilan shug'ullanadigan olimlarga, oila psixologi yoki pedagogi bo'lib faoliyat yurituvchilarga tashqaridan kuzatuvchilar ular ishini osonday tasavvur qilishadi. Lekin ming afsuski, unday emas. Chunki maktabda ta'lim olayotgan bolaning xulqu-odobi haqida ota-ona bilan suhbatlashish ham oson emas, zero, ota-ona ishdan charchab kelgach, xonadonida birinchidan, bolasining o'qituvchisini kutmaydi, qolaversa, ming mehmonnavoz, sertakalluf inson bo'lsa ham o'qituvchining kutilmagan tashrifidan cho'chish, norizolik, "nima derkin bolam haqida" degan shubha, hadik bo'lishi tabiiy. Xuddi shunday, oilaviy munosabatlarga taalluqli ilmiy izlanish olib borayotgan tadqiqotchining har qanday oilaga tashrifi xonadon egalariga yoqavermaydi. Qolaversa, agar respondentlarga taqdim etilayotgan so'rovnoma yoki test o'zaro munosabatlarga, ayniqsa, O'zbekiston sharoitida qaynona-kelin munosabatlariga yoki er-xotinning yaqin munosabatlariga oid bo'lsa, tadqiqotchi ketgach, oila a'zolari o'rtasida "kim taklif

etdi, nima maqsadda?” qabiladagi soʻrovlar, “tergovlar”ning boʻlmasligiga kim kafolat beradi. SHu bois ham hamisha bizning sharoitimizda oilaviy munosabatlarga oilada tadqiqotlar oʻta odob normalariga boʻysundirilishi, muammoning nimada ekanligini aniq, samimiy iboralar vositasida tushuntira olish madaniyati katta ahamiyat kasb etadi. Bunda tadqiqotchining qoʻlidagi ilmiy “quroli” – metodikalari ham katta ahamiyat kasb etadi.

2.2. Oilaviy psixologiyaning tadqiqot metodlari

Oila psixologiyasining asosiy metodlariga quyidagilar kiradi:

– ***Kuzatish metodi.*** Oilaviy munosabatlarni kuzatish deb oilaviy va turmush vaziyatlarida odamlarning tashqi xulq-atvorini idrok etish va muntazam qayd etib borishga bogʻliq faoliyatga aytiladi. Odatda tadqiqot oʻtkazayotgan psixologning kuzatayotganligini oila aʼzolari bilmasliklari, sezmasliklari kerak. Kuzatuv natijalarini qayd etish aniq koʻrgan-kechirganlarni qanday boʻlsa shundayligicha yozib borish yoki esda saqlab qolib, keyin hech bir subʼektiv xulosa yoki tahlilsiz daftariga belgilab borish tarzida kechadi.

– ***Konkret vaziyatlarni tahlil qilish metodi.*** Oila muhitida yoki hayotiy sharoitlarda roʻy bergan voqea-hodisalarni qayd etish unga kompleks yondashuvni talab etadi. Bunda oʻrganayotgan shaxs testlar oʻtkazishi, oila aʼzolarining biografik maʼlumotlarini tahlil etishi yoki aniq maqsadli soʻrov oʻtkazishi mumkin.

– ***Soʻrov metodi.*** Odatda psixolog bir xonadonga kirib, hammada birdan soʻrov oʻtkaza olmaydi, u kim bilan, qachon va qanday maqsadda soʻrov oʻtkazishi lozimligini aniq bilishi va oldindan tanlovni belgilab qoʻygan boʻlishi lozim. Odamlar tanlab olingach, soʻrovnomaga kiritilgan har bir savolning ifodalanishiga eʼtiborni qaraatish lozim. CHunki bir shaxsga juda oson va aniqday tuyulgan savol boshqa bir shaxs uchun qiyin, noqulay, mavhum boʻlib tuyulishi mumkin. Masalan, savolning mazmunini tushunishda uyda oʻtirgan beka bilan oila aʼzosi boʻlgan pedagog ayol oʻrtasida farq boʻlishi mumkin. Soʻrov odatda bevosita yuzma-yuz koʻrishib oʻtkazilishi, telefon orqali yoki pochta orqali yuborilgan

yozma savolnoma tarzida o`tkazilishi mumkin. Oila psixologiyasida so`rovnomalar tarqatish orqali odamlarning fikrlari, munosabatlarini aniqlash keng tarqalgan.

– ***Eksperiment.*** Ushbu usul yordamida bir omil ta`sirining boshqa bir omil yoki holatning kelib chiqishiga turtki bo`lishini aniqlash mumkin. Odatda oilaviy munosabatlar dinamikasini o`rganishda, u yoki bu hodisalar yoki omillar o`rtasidagi bog`liqlikni aniqlashda eksperiment usulidan foydalaniladi. Bunda bir necha xonadon eksperimental, ya`ni sinov o`tkazilayotgan guruh hisoblansa, boshqalari nazorat guruhi sifatida saqlanadi, eksperimentdan so`ng, olingan natijalar ikkala guruh misolida qiyoslanadi. Chunki bunday taqqoslash o`tkazilmasa, eksperiment o`tkazilgan guruhdagi o`zgarishlarning salmog`ini qayd etish mushkul bo`ladi. Respublika “Oila” ilmiy-amaliy markazi olimlari 2006 yilda mamlakatimizning ayrim xududlarida tanlab olingan guruhlarda o`ziga xos eksperiment o`tkazishgan: mahallada “Oila universitetlari” yoki “Ota-onalar universitetlari” tashkil etib, eksperiment oldidan universitet tinglovchilarining qator masalalarda oilaviy ustanovkalarini qayd etganlar, so`ngra aniq dastur asosida 6 oy mobaynida mashg`ulotlar, davra suhbatlari, ma`rifiy tadbirlardan so`ng yana o`sha so`rovnoma orqali ular fikrlari o`rganilib, natijalari monitoring qilinganda, targ`ibot-tashviqot ishlarining samaradorligi qayd etilgan. Bu ham o`ziga xos eksperiment bo`lib, muayyan maqsad va natijani ko`zlaydi.

– ***Statistik metodlar.*** Matematik statistikaning qator usullari empirik izlanishlar davomida qo`lga kiritilgan ma`lumotlarning qay darajada ilmiy jihatdan asoslanganligini isbotlash maqsadida qo`llaniladi. Ayniqsa, bir hodisa yoki holatning bioshqa bir holat yoki hodisaning oqibati, sababi ekanligini isbot etish uchun statistik metodlarni qo`llash barcha tadqiqotlarning talablaridan biridir. Masalan, oila a`zolarining biror qadriyatlarga nisbatan munosabatlarida yaqinlik, o`xshashlik borligini isbotlash uchun korelyatsion metodlardan foydalaniladi. Masalan, *Spirmenning* yoki *Kendallning* korrelyatsiya koeffitsientlarini hisoblash usullari bunday sharoitlarda juda qo`l keladi. Yoki olingan empirik raqamlarning ishonchliligi va matematik jihatdan to`g`riligini isbotlash maqsadida tadqiqotchilar *Stbyudentning* t – mezonini qo`llaydilar. Bunday yondashuv olimning mehnati

asoslangan, ma'lumotlari ishonchli ekanligini tasdiqlaydi.

2.3. Oilaviy munosabatlarni tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslari

Yuqorida ta'kidlanganidek, oila va nikoh masalalarini o'rganish bir tomondan oson, jo'nga o'xshasa, ikkinchi tomondan, o'ta murakkab va nozikdir. Bu holat oila psixologiyasi bo'yicha o'tkaziladigan tadqiqotlarning o'ziga xos metodologik jihatlarini ajratishni taqozo etadi. Avvalo, bu o'rinda **oila va nikoh** tushunchalarining o'ziga ilmiy ta'rif berish lozim. Eski falsafiy lug'atlarda "Oila – bu jamiyatning yacheykasi (kichik ijtimoiy guruh), er-xotinlik hamda ota-onalik munosabatlarni tiklash orqali shaxsiy turmush tarzini tashkil etishning muayyan ko'rinishi, ya'ni, bir yerda umumiy ho'jalik yuritadigan er va xotin, ota-onalar va farzandlar, aka-ukalar va opa-singillar hamda boshqa qarindoshlarning birgalikda yashashini ifodalovchi muhim bo'g'in"⁹ deb ta'rif berilgan. Bu kabi ta'riflardan oilaning 4 ta muhim tavsifi kelib chiqadi:

- Oila – *jamiyatning bo'g'ini (kichik ijtimoiy guruh);*
- Oila – *shaxsiy yashash tarzini tashkil etish shakli;*
- Oila – *er-xotinlarning birlashuvi;*
- Oila – *er-xotinlarning boshqa yaqin qarindosh: ota-onalari, aka-ukalari, opa-singillari, momolar va bobolar, farzandlar va ularning farzandlari bilan ko'pqirrali munosabatlar o'rnatish imkoniyati.*

Tadqiqotlarda eng muhim metodologik tamoyil shundan iborat bo'ladiki, oilani o'rganayotgan shaxs uni oddiy oila a'zolari yig'indisi sifatida emas, balki barcha oila a'zolari o'rtasida murakkab va serqirra munosabatlar tizimi mavjudligini, ular har bir a'zoning berajak javoblarida aks etishini unutmaslik kerak. Ya'ni, oila va undagi munosabatlar hamisha tashqi psixologik ta'siri komida bo'ladi. Unga kichik ijtimoiy guruh sifatida qarash esa, kichik guruhga xos bo'lgan deyarli barcha ijtimoiy-psixologik qonuniyatlarning borligi va ular har bir oila a'zosining maqomini belgilashini inobatga olishni taqozo etadi. Aslida umuman

⁹ Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова.-М., 1980 – С. 326

jamiyat miqyosida olib qaralganda, oila, ayrim olimlar (*G.M.Andreeva, A.I.Zaxarov, V.S.Toroxtiy, N.Ya.Solov'eva* va boshqalar) ning haqli e'tirof etishlari bo'yicha, bu – birlamchi guruhdir.¹⁰ Ya'ni, birlamchi guruhga xos bo'lgan emotsionallilik, munosabatlarda rasmiylik va norasmiylikning uyg'unlashuvi, ijtimoiy-psixologik muhitning insoniy munosabatlarga bog'liqligi va h-zolar oilaviy munosabatlarga ham xosdir.

SHu bois ham oila yo'nalishida o'tkaziladigan tadqiqotlarda uning ijtimoiy guruh sifatida o'zigagina xos bo'lgan sifatlari, xususiyatlari borligini unutmazlik lozim. Bular quyidagilar:

- *bir emas, bir necha umumiy maqsadlarning bo'lishi; ya'ni, agar mehnat jamoasida a'zolari birlashtiruvchi yagona maqsad tan olinsa, oilada bunday maqsadlar bir nechta ham bo'lishi mumkin va ular oilaviy hayot mobaynida o'zgarib ham turadi. Masalan, yaxshi niyat bilan birgalikda yashash maqsadiga keyinchalik sog'lom farzand ko'rish, o'g'il bola bo'lsa, sunnat to'yi qilish, farzandni maktab ta'limiga tayyorlash, to'y qilish, uylantirish kabi qator yirik maqsadlar va orzu-havaslar paydo bo'laveradi, oilaviy hayotning mazmuni va uning jozibasi ham ana shu kabi maqsadlar va ularni amalga oshirishda er-xotin inoqligi, hamfikrligi bilan belgilanadi;*
- *oila a'zolari manfaatlari, qiziqishlari va intilishlari muayyan tafovutlar va kelishmovchiliklarning tabiiy holat ekanligi; ayniqsa, bu oilada katta avlod vakillari ustanovkalari bilan ularning farzandlari o'rtasidagi ziddiyatlarda ham ifoda etadi (avlodlararo ziddiyat), ko'p holatlarda bu kabi tafovut yoki ziddiyatlar konstruktiv xarakter ham kasb etadi;*
- *alohida yashaydigan oilada er-xotin munosabatlarining boshqa munosabatlarga sezilarli ta'siri, masalan, farzandlarning tarbiyalanganlik darajasiga;*
- *oilaviy murosa yoki hamjihatlikka boshqa qarindoshlar, masalan, keksalarning ta'siri;*
- *oila a'zolari o'rtasida hamkorlik faoliyati va uning samrasi unchalik*

¹⁰ Торохтий В.С. Основательно-психологического обеспечения социальной работк с семьей.-М., 2000

sezilmasligi, masalan, oilada erning o`z o`rni va mashg`ulotlari, ayolning o`z o`rni va vazifalarining bo`lishi va har doim ham birga bir ishni qo`shilib ketmaslik. Oilaviy xasharlar yoki boshqa tadbirlar bundan iste`sno;

- *muomala va o`zaro hurmat normalarining katta ahamiyatga ega ekanligi, hamisha bir-birining ko`ngliga qarashning oila mutahkamligi omili ekanligi;*
- *oilada o`zaro sir, yashirin, xufyona ishlarning oilaviy munosabatlarga salbiy ta`siri.*

Yuqorida ta`kidlangan holatlar oila tadqiqotlarini o`tkazuvchilarni sof ijtimoiy guruhlarda o`tkaziladigan izlanishlarga qo`llaniladigan tamoyillardan biroz chekinishlarini talab qiladi. Ya`ni, oila o`ziga xos insoniy munosabatlar mujassam bo`lgan noyob maskandir.

Nikoh esa er-xotin va boshqa yaqin qarindoshlar o`rtasidagi o`zaro munosabatlarni tartibga soladigan ijtimoiy institut bo`lib, O`zbekistonda nikoh munosabatlari 1998 yilda Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan “Oila Kodeksi” bilan reglamentatsiya qilinadi. Bevosita nikoh borasida tadqiqot olib boruvchilar va ushbu sohada o`zgarishlar qilishni niyat qilganlar. Avvalo, ushbu qonun hujjatini yaxshi bilishlari va uning milliy qonunchiligimiz normalari doirasida amal qilinishini tahlil eta olishi zarur. Qonuniy nikoh FXDYo bo`limlariorqali rasman qayd qilingan taqdirdagina er va xotin va ularning farzandlari o`rtasida serqirra o`zaro munosabatlar tartibga solingan, xotinning va u tuqqan farzandning barcha huquqlari, jumladan, mol-mulk va moddiy ne`matlarga nisbatan munosabatlari qonuniylashtirilgan hisoblanadi. Ayna shu ma`noda oila a`zolarining hayotiy maqomlari va munosabatlarini quyidagi sxemada tasavvur etish va tahlil etish mumkin:

- Ichki nazorat – *tashqi nazorat;*
- Egoizm – *sotsiotsentrizm (xudbin yoki sahovatlilik);*
- Ijtimoiy normalarga bo`ysunuvchan – *faqat o`zini o`ylaydigan;*
- Ziddiyat va qarama qarshiliklarga nisbatan murosasozlik – *ularni rad etish;*
- O`ziga ishonch – *ishonchning yo`qligi.*

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, oila-nikoh munosabatlarini

o`rganganda ushbu tamoyillarni nazariy-metodologik asos sifatida qabul qilish mumkin.

2.4. Jinsiy farqlar psixologiyasi: gender tadqiqotlarning xususiyatlari

Prezidentimiz *I.A. Karimov* rahnamoligida hukumatimiz tomonidan oila, davlat va jamiyat qurilishlarida ayollarning rolini kuchaytirish, ularning huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy manfaatlarini himoya qilish tizimini takomillashtirish maqsadida 2004 yil 25 mayda imzolagan "O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasi faoliyatini qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risidagi" Farmoni va hukumatning bu borada 299-sonli qarori qabul qilinib, ularda ijtimoiy-gumanitar fanlar, jumladan, psixologiya fani oldiga dolzarb muammo sifatida gender muammolarini ilmiy va amaliy jihatdan tadqiq qilishni yo'lga qo'yish vazifasi belgilandi.

SHuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekiston o'z mustaqil siyosatiga ega bo'lgan mamlakat sifatida jahon hamjamiyati bilan har tomonlama manfaatli hamkorlikni yo'lga qo'ygan, xususan, oila va xotin-qizlarning haq-huquqlarini himoya qilishga qaratilgan qator nufuzli tashkilotlar bilan hamkorlikda yurtimizda gender tenglikni kafolatlagan davlatlar sirasiga kiradi. Jumladan, O'zbekiston 1995 yildayoq "Xotin-qizlar kamsitilishining barcha ko'rinishlari oldini olish bo'yicha CEDAW Konventsiya"sini ratifikatsiya qilgan va bu boradagi xalqaro talablarni, ushbu yo'nalishda Milliy Harakat dasturini bosqichma-bosqich bajarib kelayotgan mamlakatdir. Albatta, fuqarolik jamiyatini birdan, bir kunda qurib bo'lmaganidek, yurtimizda gender tenglik qonunan to'liq kafolatlanganligiga qaramay, amalda erkaklar va ayollar tengligini ta'minlashda muayyan qiyinchiliklar yo'q emas. Bu, bir tomondan, milliy an'analarimiz, urf-odatlar va jamiyatimizda jinslararo tenglik masalasiga qarashlardagi o'ziga xoslik bilan tushuntirilsa, ikkinchi tomondan, qonunlar, jumladan, Xalqaro normalarning butun Yer yuzida birdan va so'zsiz ijrosini ta'minlashning imkoni yo'qligi bilan izohlanadi. O'zbekiston barcha rivojlangan mamlakatlar singari jamiyatda gender tengligini ta'minlashda taraqqiyotdagi tadrijiylik va rivojlanishning bosqichma-bosqich ro'y berishini inobatga olgan holda odil siyosat yuritadi. Bu kabi masalalarni yechishda avvalo, kelajagimiz vorislari bo'lmish yoshlarda to'g'ri tasavvurlar va bilimlarni

shakllantirish, shu orqali jinslararo muloqotga va oilaviy hayotga tayyorlash davrimizning eng dolzarb muammolaridan biridir.

Davr talabidan kelib chiqayotgan bu vazifa o'zbek psixologlari oldiga qator muammolarni qo'yish bilan birgalikda ulardan gender muammolari, jinsiy tafovutlar masalasiga ilmiy jihatdan yondashishni taqozo etadi. SHuni alohida ta'kidlash joizki, o'g'il va qizlarning ijtimoiy tasavvurlarida jinsiy tafovutlarga oid tushuncha, bilim va ko'nikmalar, stereotiplar eng avvalo oilada shakllanadi. SHuning uchun ham oila psixologiyasi doirasida aynan jinsiy tafovutlar va gender muammolari o'rganilishi va amaliyotda qanday ekanligi tadqiq etilishi kerak.

Gender psixologiyasi – psixologiya fanining bir sohasidir. Boshqa sohalar singari u ham o'z tarixiga ega. Ammo bu tarixni XX asrning 70-yillaridan boshlab o'rganish noo`rin deb hisoblaymiz. Bundan tashqari, uni fenemizme mevasi deyish ham noto`g'ri. Biroq fanning asosiy xizmati zamonaviy psixologik muammolarga jamoatchilik fikrining jalb qilinishi hisoblanadi.

“Gender” atamasi (ijtimoiy jins, madaniyat mahsuli) paydo bo'lganiga ko'p bo'lmagan bo'lsa-da (1975 yil), fanda ilgari ham bir qator g'oya va izlanishlar mavjud bo'lib, biz ularni hech ikkilanmay psixologiyaning ushbu sohasiga aloqador deb bilishimiz mumkin. Fan tarixida 5 bosqichni ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

1. tegishli g'oyalarning falsafiy nuqtai nazardan ishlab chiqilishi (qadimgi davrlardan XIX asr oxirigacha);
2. gender psixologiyasining predmeti va bo'limlarining shakllanishi (XIX asr oxiri XX asr boshi);
3. psixoanaliz *Z.Freyd* nomi bilan bog'liq “Freйд davri” (XX asr boshi – 1930 yil);
4. yirik eksperimental tadqiqotlarning boshlanishi va ilk nazariyalarning paydo bo'lishi (1950–1980 yillar);
5. gender psixologiyasining jadal sur'atda rivojlanishi: eksperimental tadqiqotlar, empirik faktlarning nazariy tahlil qilinishi, ma'lum metod va yetodikalarning adaptatsiyasi va maxsus gender metodikalarning yaratilishi (1990 yildan shu davrgacha).

Ko'plab o'tkazilgan tadqiqotlar va turli yo`nalish vakillarining feminizm va jinslararo tafovutlar to`g'risidagi fikrlarini umumlashtirib, shuni e'tirof etish mumkinki, ikkita asosiy shart aniqlanganda, jinsiy tafovutlar borligi tasdiqlanadi:

- *jinsiy tafovutlarning realligini erkak va ayoldagi u yoki bu psixik xususiyatlar mavjudligini tasdiqlovchi farq kamida 10 % va undan yuqorini tashkil etgandagina tan olish;*
- *hech bo`lmaganda, bir jins 20 % dan kam bo`lmagan ko`rsatkichni namoyish etgan natijalarnigina o`rganib chiqish, ya'ni, bu – erkak yoki ayolda qayd etilgan shaxsiy xususiyatlar yoki xulqqa to`g`ri tavsifnoma berilganini kamida 5-6 nafar tekshirilayotgan insonlar yoki ekspertlar bir ovozdan ma`qullashganda. Ya'ni, metodologik nuqtai nazardan, jinsiy tafovut bor ekanligi ushbu statistik qoidalar rioya etilgandagina tan olinadi.*

Mishelb Paludining yozishicha, bunugi kunda gender psixologiyasi sohasida asosan androtsentrik qarashlar ustivorligi kuzatilmoqda. Ya'ni, ikkala jins vakilida ham bir-biridan tomoman farq qilmaydigan, ikkalasida ham kuzatish mumkin bo`lgan psixologik xususiyatlar kuzatilmoqdaki, bu ularning eng avvalo oila va nikoh masalalaridagi qarashlar uyg'unligidan kelib chiqadi. Lekin metodologik jihatdan olimning ta'kidlashicha, baribir, aynan ayolga xos sifatlar normasi haqida gap ketganda, baribir ular erkak sifatlarining standarti asosida tahlil etiladi.¹¹ Aslida dunyo miqyosida ahloq, muvaffaqiyatlarga intilish motivatsiyasi kabilar o`rganilganda, asosan bu masalalar erkaklar va o`g`il bolalar misolidagina o`rganiladi. Agressiya bo`yicha o`tkazilgan tadqiqotlarning 50 foizida faqat erkaklar, 10 foizida ayollar, qolgan 40 foizida ham ayol, ham erkaklar birgalikda ishtirok etgan. Umuman, xorijda o`tkaziladigan psixologik tadqiqotlarda ko`proq erkaklar sinaluvchilar sifatida ishtirok etishi ham o`ziga xos holatdir. Bizda esa psixologik hamda sotsiologik tadqiqotlarda ikkala jins vakillari teng, yoki aksariyat oila tadqiqotlarida qizlar va katta yoshli ayollar qatnashadilar.

Amerikalik tadqiqotchi *Devid Mayers*¹² jins, genlar va madaniyat masalalarini o`rganar ekan, genderni – erkaklik va ayollik xususiyatlarini tavsiflovchi tushuncha sifatida, *Paludidan* farqli, jinsiy tafovutlarni o`rganish xotin-qizlarning erkaklarga nisbatan anchagina masalalarda ustunlikka ham ega ekanligini alohida

¹¹*Мишель Палуди. Психология женщин. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – С. 14.*

¹²*Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 512 с.*

ta'kidlaydi. Uning fikricha, ayollardagi tajovuzkorlik, agressiyaning kamligi, o'zgalarga g'amxo'rlik va o'zgalar tashvishlariga nisbatan befarq bo'lolmaslik, hamdarliklari aynan ularning jamiyatda tutgan foydali mavqelarini belgilashi mumkin. Aynan ayollar, boshqav tadqiqotchilarning fikricha, insonlar bilan bo'ladigan munosabatlarda iliqlik, yaqinlik tarafdorlaridir (*Nancy Chodorow, Jean Baker Miller, Corol Gilligan* va boshqalar).

Tadqiqotchilarning ta'kidlashlaricha, jinsiy tafovutlar aynan yoshlik chog'idanoq namoyon bo'la boshlaydi. O'g'il bolalar, masalan, yoshlikdanoq mustaqillikka intilsa, qiz bolalar o'zaro bog'liqlikka, kimlar bilandir birga bo'lishga intiladi. Agar o'g'il bola ko'proq ko'pchilik ishtirok etadigan o'yinlarni afzal ko'rib, ko'chaga chopsa, qizlar kichikroq tengqurlar guruhida jipslikda o'ynashni, o'yin chog'ida ham bir-birlariga hamdardlik ko'rsatish, tushunishga intiladi, agressiya ular muloqotida kam bo'ladi (*Lever, 1978*).

Inson ulg'aygan sari jinsiy tafovutlarning namoyon bo'lish ko'lami ham kengayib boradi. Buni ta'kidlovchi tadqiqotlar xoriyda, Rossiyada va MHD mamlkatlarida ko'plab o'tkazilgan. Ularda xotin-qizlarning erlaridan farqli juda ko'p jihatlari ajratilib, ularning tashqi ijtimoiy muhitga munosabatlari – hamdarliklari, o'zgalar bilan muloqotga intiqliklari, muomalada o'ziga xos taktikaga ega ekanliklari kabi o'nlab yo'nalishlar eksperimentlarda isbotlandi. Masalan, *Eagly va Johnson* (1990) izlanishlarida odamlar bilan muomalada erkaklar ko'proq avtoritarlikni, xotin-qizlar esa demokratizmni namoyon qilishi isbotlangan. Boshqaruvda erkaklarga do'q qilib, direktiv ohangda boshqarish, qarorlar qabul qilish ma'qulroq bo'lsa, ayollarga – “komanda, jamoa ruhi” bilan jamoatchi lider bo'lish osonroqdir.

Rossi va Rossi (1990) tadqiqotlari oilaga nisbatan gender ustanovkalarga bag'ishlangan bo'lib, ayollar – onalar, opalar, qizlar va buvilar tasavvurida oila bu muayyan yaxlitlik, birlik ramzi ekanligi va shuning uchun ham asosan vaqtlarini farzandlariga, ayniqsa, ular maktabgacha yoshda bo'lgan vaqtlarida hamda keksaygan insonlarga bag'ishlashi mumkinligi o'rganilgan. Tug'ilgan kunlarga ham ayollar erlaridan farqli ko'proq sovg'a-salom, otkritkalar xarid qilishi, bu

ishlarga bemaolol pul sarflayverishi mumkin. Fotosuratlariga qarab, o'zini o'zi baholash vazifasi berilganda, aynan ayollar o'zlarini oila a'zolari davrasida aks etgan fotosuratlarda alohida mehr va jiddiylik bilan tavsiflay olganlar. Ya'ni, oilaga nisbatan ustanovka xotin-qizlarda hamisha ijobiy obrazga ega.

O'zbekistonda ham gender masalasi ko'pincha oila muammolari doirasida o'rganilishi an'anaga aylangan. Qator tadqiqotlarda (*E.G'oziev, G'.SHoumarov, V.Karimova, I.Yokubov, B.Qodirov, S.Mirhosilov, E.Usmonov, N.Sog'inov, F.Akramova, L.Karimova, N.Salaeva, O.SHamieva, O.Abdusattorova* va b-q.) oilaviy hamda shaxslararo o'zaro munosabatlar doirasida alohida ahamiyat kasb etgan gender tafovutlar o'rganilgan.

Muallifningning oila va oilaviy munosabatlarning ijtimoiy-psixologik omillari va oqibatlariga bag'ishlangan asarlarida oilada yoshlarni gender munosabatlarga tayyorlash muammolariga¹³, gender tasavvurlarning shaxs tarbiyasidagi o'rni (2006) kabi masalalarda e'tibor qaratilgan. Bizning oxirgi tadqiqotlarimizda¹⁴ er-xotin va oiladagi sibling munosabatlarning bola shaxsiga ta'siri, jumladan, erkaklik va ayollik fazilatlarini shakllanishidagi o'rni o'rganilgan, ilmiy xulosalar chiqargan.

Bu kabi ota-ona munosabatlarining farzandlarga gender ta'siri muammosi *M.Salaeva* (2005) tadqiqotlarining **ham** predmetiga aylangan. Jumladan, u qo'lga kiritgan xulosalardan biri, "o'zbek oilalarida onalarning otalarga nisbatan farzandlarga o'ta g'amxo'rliqi, ya'ni ularni qiyinchiliklardan saqlash, ziyon yetkazib qo'yishdan qo'rqish, farzandning o'ziga bog'langanligi va tobeligini rag'batlantirish, ularda shahvoniylik va tajovujkorlikni bosish kabi xususiyatlarning kuchligi, onalarda otalarga nisbatan demokratiklikning kuchliligi isbotlangan"¹⁵.

Gender tafovutlarga bag'ishlangan ayrim tadqiqotlar reklamadagi ayollar va erkaklar obrazi (*A.Dudareva, 2003*), o'g'il va qiz bolalarning obrazidan foydalanish samarasi (*V.Karimova, 2006, S.Abidov, 2006*), er va xotinlarning

¹³*Каримова В.* Оилада ёшларни гендер муносабатларга тайёрлаш муаммолари // "Ёшлар муаммолари ва уларнинг ечими: ҳолат ва истиқбол" мавзусидаги Респ. илмий-амалий анжумани материаллари – Т.: 2002. – Б. 30-33.

¹⁴*Каримова В.* Оилавий ҳаёт психологияси: Ўқув қўлланма. – Т.: 2006. – 142 б.

¹⁵*Салаева М.* Ўзбек оилаларида ота-она ва фарзандлар узаро муносабатларининг ижтимоий психологик хусусиятлари: Психол.фан. ном. даражасини олиш учун ёзилган дис. автореф. – Т.: 2005. – Б. 18.

reklama qilingan mahsulotlarga jinsga oid o'ziga xos munosabatlari (*L.Karimova*, 2003, 2004) kabi masalalarga bag'ishlangan. O'tkazilgan tadqiqotlar va olingan empirik ma'lumotlardan shunday xulosa qilish mumkinki, reklama sohasida kattalar va bolalar obrazidan keng foydalaniladi, lekin ularni idrok qilish va xaridorlik ustanovkalarida aniq ravshan jinsiy tafovutlar mavjuddir (*V.Karimova*, *S.Abidov*, 2005, 2006). Ayniqsa, bola obrazi aks ettirilgan reklamaning qizlar va o'g'il bolalardagi jinsiy identifikatsiyaga bevosita ta'siri alohida o'rganilsa, bizning fikrimizcha, ma'lumotlarning tadbqiqiy ahamiyati yanada kuchli bo'lar edi.

L.Karimovaning O'zbekistonda o'tkazgan tadqiqotida oilaning daromadiga ko'ra kimning reklama mahsulotlarining iste'molchisi ekanligidagi jisniy o'ziga xosliklar aniqlangan. Masalan, u o'z tadqiqoti mobaynida 50 ta er-xotinlar juftligi o'rtasida so'rov o'tkazib, zamonaviy oilada ko'pchigina masalalarda xotin-qizlarning fikri yetakchi ekanligini aniqlagan (*L.Karimova*, 2004). Masalan, "Oilangizda kim pul mablag'larini taqsimlaydi?" deb berilgan savolga erkaklarning 73%i va ayollarning 51% "men zim" degan javobni berishgan. Lekin "Kuniga uy uchun biror narsa xarid qilishga taxminan qancha vaqt sarflaysiz?" degan savolga esa, erkaklarning 69%i "bilmayman" javobini bergan bo'lsa, ayollarning 71% "bir soatgacha", 7%i 2 soatdan ortiq vaqt ajratishlarini qayd etishgan. "Reklama qilingan xo'jalik mollarinig sotib olasizmi?" deb berilgan savolga 14 foiz erkaklar va 32 foiz ayollar ijobiy javob bergani holda, 58% erkaklar "yo'q" javobini berganlar. SHundan tadqiqotchi ularning reklama qilinayotgan mahsulotlarga ishonchini aniqlaganda, erkaklarning 45 foizi va ayollarning 48 foizi ishonishini qayd etganlar. Demak, reklama qilinayotgan mahsulotlar dunyosida xotin-qizlarning faolligi bugungi kunda erkaklarnikidan ancha yuqori. Demak, zamonaviy oila bekalari oilaviy daromadning taqsimoti va uni nimaga ishlatish masalalarida ham yetakchilikka da'vo qiladilar. CHunki uy bekalari uy yumushlarini bajarishda ko'proq xo'jalik mollaridan foydalanadi, farzandlarini yuvib-tarash va ularni bog'cha yoki maktabiga zarur bo'lgan narsalarni ham yaxshiroq bilgani sababli, reklama qilinayotgan tovarlarning eng yaxshisini va arzonini xarid qilish tarafdori ham bo'lib boradi. Bu holatni milliy reklama kompaniyalari inobatga olishlari kerak.

SHu kabi ishlarlarda O'zbekistonda muayyan ijtimoiy-psixologik muammo tadqiq etilganda, gender tafovutlarga e'tibor berish tobora an'anaga aylanib bormoqda. Lekin alohida ta'kidlash joizki, mamlakatimizda psixologlardan tashqari, faylasuflar, sotsiologlar, tarixchilar, siyosatshunoslar, huquqshunoslar ham bu muammoni chetlab o'tmaganlar. Jamiyat va oila ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida xotin-qizlarning o'rnini va roliga bag'ishlangan qator anjumanlar, monografik tadqiqotlar, dissertatsiyalar aynan shu muammoga bag'ishlangandir. Masalan, yosh tadqiqotchi *O.Abdusattorova* (2007)ning dissertatsion izlanishi bu borada alohida ahamiyatga ega bo'lib, unda o'smir yoshli o'g'il va qiz bolalardagi gender tasavvurlarga bog'liq jinsiy identifikatsiyani aniqlash va bunda oila muhitining rolini asoslash uchun ijtimoiy psixologiyada qo'llanilgan qator ishonchli metodikalardan foydalanilgan va empirik izlanish ham ota-onalar, hamda ularning o'smir yoshli farzandlari o'rtasida o'tkazgan. Alohida ta'kidlash joizki, ota-onalar o'rtasidagi o'tkazilgan test va so'rovlar ularning gender ustanovkalarini va liderlik maqomlarini aniqlashga imkon bergan bo'lsa, farzandlari o'rtasida olib borilgan empirik tadqiqot otalik va onalik gender maqomlarining qizlar va o'g'il bolalarda o'ziga xos ustanovka shaklida identifikatsion jarayonlar yo'nalishini belgilashini isbot qildi. Zamonaviy o'zbek oilasidagi erkaklar va ayollarning o'zaro munosabatlarida ayollar mavkeining mustahkamlanib borayotganligi, ularning liderlik pozitsiyalarida hamda turmush o'rtoqlarini **hamkor** va sherikchilik munosabatlari tizimida ko'rishni afzal ko'rishlarida namoyon bo'ldi. SHu sababli ham bu holat ularning o'z jinslarini va turmush o'rtog'idagi qarama-qarshi jinsga nisbatan ustanovkalarini belgilaydi. Tadqiqot zamonaviy erkaklar va xotin-qizlarning ayollik va erkaklik obrazlarida femininlik hamda sof maskulinlik sifatlari ko'proq androgenlik sifatlarga o'rin berayotganligini, qizlarda maskulinlik sifatlari ham tobora sezilarliroq namoyon bo'layotganligini ko'rsatdi.

SHunday qilib, yurtimizda gender tadqiqotlari uchun keng yo'l ochilgan va ularda oila va oilaga nisbatan ijtimoiy ustanovka ustivor masala sifatida qaraladi.

3-bob. Oilaviy sotsializatsiya

3.1. Oila va tashqi ijtimoiy muhit

Ijtimoylashuv yoki sotsializatsiya tushunchasi sof ijtimoiy-psixologik va sotsiologik kategoriya bo'lib, bu shaxsning uni o'rab turgan tashqi ijtimoiy muhit ta'sirlariga berilishi, uning norma va qoidalarini o'zlashtirishga moyilligi, o'zlashtirganlik darajasini ifodalovchi jarayondir. Bu tushunchaning umumiy ma'nosida insonning tug'ilib, o'zini bevosita o'rab turgan tashqi muhit ta'sirida ulg'ayishi, shu jamiyat, shu atrof-muhit qurshovida tarbiyalanishi yotadi. Oila muhiti har bir shaxs uchun ana shunday *birlamchi, dastlabki* ijtimoiylashuv o'chog'i, maskani hisoblanadi. Ijtimoiylashuvning ikkilamchi maskanlari ham mavjudki, unga Mehribonlik uylari, maxsus internatlar hamda harbiy bilim yurtlari kiradi. Chunki u yerda nisbatan uzoq vaqt mobaynida bola tarbiyalandi, o'sha yerning normalari, qadriyatlari va talablari ta'sirida dunyoqarashi shakllanadi, shaxs bo'lib yetiladi. Agar dastlabki yoki ikkilamchi sotsializatsiyadan chekinish, undan mahrum bo'lish yoki xulqning tashqi salbiy ta'sirotlar natijasida deviant shaklga kelishi qayd etilsa, unda ilmiy tilda aytganda, *resotsializatsiya* deb nomlangan jarayon nazarda tutiladi.

Oilaviy ijtimoiylashuvning qadri va ahamiyati shundaki, uning ta'sirida birinchidan, shaxs katta, mustaqil hayotga, jumladan, oilaviy hayotga tayyorlanadi, o'ziga yarasha sifat va fazilatlarni shakllantirib boradi, ikkichinchidan, har tomonlama yetuk, barkamol, aqlli, soh va salomat shaxs bo'lib yetishish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ya'ni, oila va uning sog'lom ma'naviy muhiti bolani jamiyatda yashashga, o'ziga o'xshash shaxslar bilan murosa qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish, kasb-hunarli bo'lish, muomalada ahloq-odob normalariga bo'ysunishga o'rgatadi, psixologik jihatdan tayyorlaydi.

Rus sotsiolog olimi *A.Antonov*ning ta'kidlashicha, oila ijtimoiy-psixologik yaxlitlik sifatida shaxsga shunday normativ va axborot ta'sirlarini ko'rsatadiki, oqibatda bola eng avvalo, jamiyatdagi qonuniy normalar, xulq andozalarini

egallaydi.¹⁶ Oila qanchalik inoq, uyushgan va mustahkam bo`lsa, uning normativ ta`siri ham shunchalik samarali bo`ladi. Bunday oilada o`zining qadriyatlaridan tashqari, jamiyatning qadriyatlari, qonun-qoidalar va normalar hurmat qilinadi, bola boshidan jamiyatda yashashga o`rgatilgan bo`ladi. Uning ahamiyati shundaki, farzand maktabgacha tarbiya muassasasida ham, keyinchalik maktab, kollej yoki litseyda o`qiganda ham tartibli, intizomli, aytilgan vazifa, berilgan topshiriqlarni mas`uliyat bilan vijdonan bajdaradigan bo`lib, bolalar jamiyatida hamisha o`zining o`rniga ega bo`la oladi. Bunday farzandga turli bid`atlar, bemaza chaqiriqlar, da`vatlar ta`sir etmaydi, mustqil fikrli, pok vijdonli inson bo`lib yetishadi. Chunki, oila bu kichik jamiyat, jamiyatning kichiklashgan andozasi, oila mustahkam bo`lsa, jamiyat ham mustahkam bo`lishini o`zbek xalqi juda yaxshi biladi, shuning uchun ham ayniqsa, mustaqillik yillarida oila bizning Vatanimizda qadrlanadi, nikoh muqaddas rishta sifatida e`zozlanadi.

Albatta, bolaning ijtimoiylashuv jarayoniga bevosita va bilvosita ta`sir ko`rsatuvchi boshqa ijtimoiy omillar ham mavjud. Masalan, jamiyat miqyosida amalga oshirilayotgan islohotlar, davlatning yoshlar siyosati, ta`lim muassasalari va u yerlardagi ta`lim va tarbiya standartlari, diniy muassasalar (machitlar), bozor munosabatlari kabi qator jarayonlar ushbu masalaning mazmun va mohiyatini belgilaydi. Yuqorida aytilgan resotsializatsiya jarayonidan tashqari, oila muhitining o`zi ham ayrim holatlarda salbiy ma`nodagi ijtimoiylashuvga aloqador bo`lib qolishi mumkin. Olimlar o`tkazilgan qator tadqiqotlar asosida ana shunday omillarning to`rt guruhini ajratganlar:

- *ota-onalar o`rtasida murosaning yo`qligi, oilaviy o`zaro munosabatlarni mustahkamlash borasida aniq belgilangan ahloqiy tamoyillarning mavjud emasligi;*
- *ota-onalarning ruhiy nosog`lomligi va qonunbuzarligi;*
- *yashash sharoitlarining yaxshi emasligi, bolaning to`laqonli o`sishi, dars tayyorlashi, jismonan chiniqishi uchun sharoitlarning yetarli emasligi;*
- *maktab sharoitining talab darajasida emasligi;*

¹⁶ Социология семьи: Учебник / Под ред. проф. А.И. Антонова. - М.: ИНФРА-М, 2005 – С. 220

- mahalla xududida oila obro`sining yaxshi emasligi, notinch, noqobil oila maqomiga egalik;
- global axboratlashuv sharoitida turli axborot manbalari, jumladan, Internet tarmog'i orqali bola ongiga yetib kelayotgan turli ma'lumot, ig'vo, uydirma, mish-mish, oila qadriyatlariga zid axloq namunalari va boshqalar oxirgi yillarda bola ijtimoiylashuviga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan ijtimoiy omillar jumlasidandir.

Yuqoridagi holatlar ayniqsa, globallashuv davrida oila institutining bola sotsializatsiyasi va ijtimoiy tarbiyasidagi o'rni nechog'li sezilarli ekanligini isbotlamoqda.

3.2. Oilada ijtimoiy tarbiyaning bosqich va vositalari

Ijtimoiy tarbiyaning asl ma'nosi ham, vazifasi ham boladagi ijtimoiy faollikni oshirish orqali, undagi ijobiy fazilatlarni kamol toptirishdir. Odatda oilada ijtimoiy faollikni oshirish bola irodasini chiniqtirish orqali amalga oshiriladi. Chunki ko'pincha ota-onalar bolalarining aqlli, farosatli bo'lib yetishlariga e'tibor berib, uning ruhiyatini hamda jismoniy quvaatini oshirishga, irodasini mustahkamlashga bee'tibor qoladilar. Buning oqibatida bola turmush suqmoqlarida tez qoqiladigan, turli ijtimoiy vaziyatlarda qiyinchiliklarni yenga olmaydigan, ruhiyati mo'rt bo'lib katta bo'ladi. SHuning uchun ham oilaviy ijtimoiylashuvda bolaning ijtimoiy bilimdonligi, ijtimoiy ko'nikmalar va ularni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarga alohida urg'u beriladi.

Mutaxassislar oilaviy sotsializatsiyaning bosqichlari, funktsiyalarini tafovutlash bilan birgalikda uning har birida o'ziga xos ijtimoiylashuv usullari ustivor bo'lishini ham ta'kidlaydilar. Masalan, rus sotsiologi *N.Andreenkova*¹⁷ ijtimoiylashuv jarayonini ikki katta bosqichda tasavvur qiladi. Uning ***birinchi bosqichi*** – individning ijtimoiy mavjudot sifatida shakllanishini ta'minlovchi hayot bo'lagini o'z ichiga olib, u inson hayotining qariyb uchdan bir qismini tashkil

¹⁷ *Андреевкова Н.* Роль семьи на разных этапах социализации индивида // Динамика изменения положения женщины и семья. – М.: 1972. – С.4.

etadi. Bu davrda asosan bolaning:

- *dastlabki ilk sotsializatsiyasi (bolalik davri);*
- *normativ xulqning marginal jihatlarini o`zlashtirish davri (o`smirlik davriga to`g`ri keladi);*
- *o`spiriinlikdan balog`at yoshiga o`tish davrini o`z ichiga olgan ijtimoiylashuv oqibatlari yaxlit namoyon bo`ladigan bosqich.*

Ikkinchi bosqich – shakllanib bo`lgan shaxsning jamiyatda faoliyat yuritishi davrlarini o`z ichiga olgan hayot bosqichi. Bunda shaxs dastlab mehnatga yaroqli jamiyat a`zosi sifatida, so`ngra naqaqa yoshiga yetgan inson sifaida o`z o`rniga ega bo`ladi.

Ijtimoiylashuvning dastlabki yillarida uning samaradorligi ko`proq yuqorida ta`kidlaganimizdek, oila, undagi ijtimoiy-psixologik muhit va ota-onaning tarbiyachilik burchini qanday ado etganligiga bog`liq bo`lsa, uning keyingi bosqichlarida ta`lim muassasalari va mehnat jamoalarining roli ortib boradi. SHunga mos ravishda ijtimoiylashuv usullari ham turlicha bo`ladi.

Ko`plab olimlar va oila masalalari bo`yicha mutaxassislarni xavotirga solgan jihat shuki, zamonaviy oila o`zining bola shaxsini ijtimoiylashtiruvchi vazifasini yaxshi va to`liq ado etmayapti. *A. Antonovning* ta`kidlashicha, zamonaviy oila oilaviy turmush tarzini shakllantira olmayotganligi sababli ham o`zining bola tarbiyasi borasidagi ijtimoiy bilimdonligini namoyon eta olmayapti.¹⁸ Bundan tashqari, G`arb mamlakatlarida o`tkazilgan tadqiqotlarda aksariyat ayollarda onalik ustanovkalarining yo`qligi, bola tarbiyalash xohishining yo`qligi, qo`ydi-chiqdining bemalol amalga oshirilishi, rasman FXDYo bo`limlarini nikohni qayd etmay yashash (fuqarolik nikohi), ajrimlardan keyingi erkak va ayolning o`zaro yomon munosabatlari bolalarning ijtimoiylashuviga nihoyatda salbiy ta`sir ko`rsatmoqda. Bunday er-xotinlarning farzandlari bir tomondan umuman oila institutiga va nikohga nisbatan salbiy qarashlarga ega bo`lib, voyaga yetsalar, ikkinchi tomondan, ularning xarakterida asosan xudbinlik, egoizm, agressivlik kabi salbiy sifatlar egasi sifatida shakllanmoqda. Demak, jamiyatda o`z davriga

¹⁸Социология семьи / Под ред. А.И. Антонова. – М.: 2005. – С. 235.

munosib, sog'lom fikrlovchi yoshlarni tarbiyalab, voyaga yetkazishning muo'im omili bu rasmiy nikohda bo'lgan er-xotinlar oilasining bahamjihatlikda yashashlaridir.

3.3. Ota-onalik ustanovkalari va tarbiya shakllari

SHunday qilib, ijtimoiy tarbiyaning dastlabki o'chog'i oila bo'lib, aynan ota va ona dastlabki ijtimoiy ko'nikmalarni bola ongiga singdiruvchi, uning irodasini charhlovchi insonlardir. Oilaviy munosabatlar bolani naqaqat shaxs sifatida o'zligini anglash, balki o'zini u yoeki bu jins vakili sifatida idrok etish va shaxsiy fazilatlarini takomillashtirishga ham yordam beradi. Bizning kuzatishlarimiz shuni isbotladiki, oilaning to'liq bo'lishi, ya'ni, unda ham ota, ham onaning tinchlik-totuvlikda yashashlari va unda normal insoniy munosabatlar, sog'lom ma'naviy muhitning mavjudligi bolaning har tomonlama yaxshi rivojlanishi, sog'lom, aqlli, kuchli iroda sohibi bo'lib yetishiga imkon beradi. Bolaga ham otaning ham onaning bo'lishining zarurati shu bilan izohlanadiki, masalan, qiz bola onasi va uning oilada o'zini tutishiga qarab, o'zini ayollar jinsiga taalluqli ekanligini anglashdan tashqari, kelajakda qanday ona bo'lishini tasavvur qilsa, otasiga, uning onasiga bo'lgan munosabatiga qarab, o'zini kelajakda oila qurganda qanday oila sohibasi bo'lishi lozimligini anglab boradi. Xuddi shunday, o'g'il bola onasining fazilatlari, oiladagi tutimi va otasiga munosabatini idrok qilib borar ekan, kelajakda qanday qiz bilan turmush qurish mumkinligi, tanlaydigan qizi qanday sifatlar sohibasi bo'lishi lozimligini bilib borsa, otasi va uning oilada mavqeiga qarab, o'zini erkak sifatida kelajakda tasavvur qilish bilan birgalikda turmush o'rtog'iga qanday munosabatda bo'lish lozimligi to'g'risida bilim va tasavvurlarini orttirib boradi. Bu psixologik qonuniyat bo'lib, shaxsning oiladagi shaxsiy va jinsiy sotsializatsiyasining yetakchi tamoyili hisoblanadi. SHu bois ham bolaning tom ma'noda yaxshi tarbiya olib, jamiyatda va oilaviy munosabatlarda munosib mavqega ega bo'lishi uchun oila muhiti sog'lom, barqaror, er va xotin bir-birlariga g'amxo'r, mehrlil va asadoqatli bo'lishlari o'ta muhimdir.

Demak, oila bolaning ijtimoiy munosabatlarga tayyor bo'lishida muhim

ahamiyat kasb etgan pedagogik muhitdir. SHu bois ham olimlar oilaning eng muhim va dastlabki vazifalaridan ham birini tarbiyalovchi funktsiya ekanligini doimo e'tirof etadilar.

Oilaviy sotsializatsiya jarayonini bir tomonlama, ya'ni, farzandlar tarbiyasidagi roli bilan cheklash to'g'ri bo'lmaydi. Chunki ayniqsa, yosh oilada nikohdan so'ng er va xotin boshqa oila a'zolari jamiyatida xohlasa-xohlamasa o'z-o'zidan tarbiyalanib, xarakter xislatlarini o'zgartirib boradilar. Masalan, ilgari tortinchoq, uyatchan, ikkilanuvchan yigit, uylangach, turmush o'rtog'i nigohida obro'si mehr-muhabbat tufayli oshgan sari, o'zida kuch-qudratni, irodani sezib, dadil, faol, o'ziga nisbatan ijobiy fikrli, aqlli, bosiq bo'lib borishi tabiiy. Keling ham yangi xonadon sharoitiga ko'nikib borgan sari, uning an'analarini muvaffaqiyat bilan o'zlashtirib borgan sari, turmush o'rtog'ining mehrli muhabbati, qaynona va qaynotaning g'amxo'rliqi, e'tiborliliqi oqibatida yanada iffatli, sermulohazali, ziyrak va farosatli bo'lib, o'zidagi ilgari mavjud ayrim salbiy xarakter sifatlaridan qutulishi ham mumkin. Bu – er va xotin uchun oila muhitining yangi bosqichdagi ijtimoiylashuv maskani sifatidagi o'rnini isbotlaydi.

Lekin ayrim oilalarda er va xotin o'rtasida samimiy, iliq munosabatlarning yo'qligi, tashqi tomondan nomiga oila qurganliklari, ma'nan esa bir-birlariga nisbatan beganoday qolganliklari bois bu yerda o'zaro munosabatlar hamisha tarang, yuzaki bo'lib boradi. Tabiiy, bunday munosabatlar nafat ularning o'ziga balki ularni o'rab turgan boshqa qarindoshlar, ayniqsa, farzandlarga faqat salbiy ta'sir etadi, yoshlarning ijtimoiylashuv jarayoniga to'g'anoq bo'lishi ham mumkin. “Ko'cha bolalari”, “tarbiyasi og'ir bolalar”, voyaga yetmay turib jinoyatga qo'l urgan o'smirlar aksariyat holatlarda aynan shunday oilaviy muhitning qurbonlari hisoblaandi.

SHu o'rinda ta'kidlash joizki, bolaning ijtimoiylashuvi jarayonida maktabgacha tarbiya maskanlari, maktabning roli va ahamiyati ham bor. Lekin ulardagi ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligi eng avvalo, oilaviy tarbiyaga bog'liq ekanligini, “Qush uyasida ko'rganini qiladi” maqolining mohiyatini hamma biladi. Maxsus tarbiya maskanlari oldida oiladagi ijtimoiylashuvning

afzalligi shundaki, oiladagi barcha o'zrao munosabatlar tabiiy muhitda, inosiy munosabatlar tamoyiliga asoslanib amalga oshiriladi. Qolaversa, o'rtacha O'zbekistondagi oilalarda 3-4 nafardan farzand bo'lsa, ikki ota va ona uchun ularga yetarli e'tibor berish uchun imkoniyat kengroq, maktab yoki bog'chada esa guruhlardagi bolalar soni ko'p va ta'lim-tarbiya jarayoni maxsus dasturlar va aniq rejim asosida amalga oshirilgani uchun bolalarning bir tekisda rivojlanishi va kamol topishi uchun yetarli bo'lmaydi. Demak, oilaviy sotsializatsiyaning samaradorligi oila bilan boshqa tarbiya maskanlari o'rtasida o'rnatilgan hamkorlikdagi uyg'unlikka bevosita bog'liq.

3.4. Oila, maktab, pedagog hamkorligi

Onsib kelayotgan avlodning jamiyat normalarini to'la qonli qabul qilishi, o'z davrining yaxshi va kerakli kishisi bo'lib yetishishi oilaning boshqa rasmiy tarbiya maskanlari bilan o'rnatadigan to'g'ri munosabatlari bevosita bog'liq. Ijtimoiylashuv jarayonida maktabgacha ta'lim muasasalarining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki maktabgacha ta'lim muasasalarining xodimlari bolaning ota-onasi bilan bevosita, har kuni muloqotda bo'ladi va ular maktab ma'muriyatidan fraqli ikki xil funktsiyani bajaradi: rasmiy va norasmiy. Undan tashqari, tarbiyachining o'zi ota-onaga nisbatan ikki xil holatda bo'ladi – rasmiy tarbiyachi va samimiy, e'tiborli suhbatdosh tarzida. Lekin oila a'zolari bilan maktabgacha ta'lim muasasalarining xodimlarining bitta bola tarbiyasidagi ishlarini uyg'unlashtirish, yaxshi samaraga erishish unchalik oson ish emas. Chunki ikkala tomon bir-biriga ishongan taqdirdagi ular o'rtasida samimiy muloqot bo'lishi va tarbiyada ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Bunday muvaffaqiyatli munosabatlarning bir qator psixologik tamoyillarini ajaratish mumkin:

- avvalo, tarbiyachi ota-onaga farzandini faqat yaxshi tomondan ko'rsata bilishi lozim. Ya'ni, boqchadagi bolaning obrazi ota-ona uchun ijobiy bo'lsagina, ular farzandini xonadonidan yaxshi kayyait bilan olib keladi va uyga qaytayotganda ham tarbiyachi bilan iliq xayrlashib, bolaning ham uni hurmat

qilishi va mashg'ulotlarga aytganlariga quloq tutishi lozimligiga o'rgata oladi. Aks holda ota-ona og'rinib bolasini boqchaga olib keladi va uni maktabgacha ta'lim muassasasining tartiblarini menismalikka o'rgatib qo'yishi mumkin. Demak, birinchi tamoyil – ota-onaga maktabgacha ta'lim muassasasidagi bola to'g'risida ijobiy obraz yarata olish;

- maktabgacha ta'lim muassasalarining tarbiyachilari ota-ona bilan kundalik muloqotda bolaning erishgan yutuqlari, qanday bilim, malaka va ko'nikmaga ega bo'lganini ko'rsata olishlari lozim. Masalan, tengqurlari bilan muloqotda o'zini qanday tutgani, do'stlari mavjudligi, berilgan she'r yoki boshqa topshiriqni bugun aynan qay tarzda o'zlashtira olganligi, kimga qanday yordam bera olgani, sotsiometrik maqomi qanday ekanligi hamqida norasmiy tarzda ma'lumot bera olishi kerak. Demak, bolaning yutuqlaridan ota-onani xabardor qilib borish tamoyili ota-ona bilan tarbiyachining hamkorligini mustahkamlaydi.
- tarbiyachi bolaning uydagi xulqi va yutuqlari yoki kamchiliklarini bilib turishi shart. Bu ota-ona bilan ishonchga asoslangan dialog jarayonida aniqlanadi. Chunki tarbiyachi bolaning uyda qanday o'zini tutishi, odat va qiliqlarini bilmasa, unga to'g'ri pedagogik yondashuvni tashkil etolmaydi. Ya'ni, uchinchi tamoyil – bolaning oiladagi, uydagi maqomini bilish.

Yuqoridagilarning bola ijtimoiylashuvida inobatga olinishi maktabgacha ta'lim muassasalarining oila bilan yagona shior ostida “Keling birgalikda o'rganaylik!” ishlashga va yutuqlarga erishiga imkon beradi. Bunda asosiy manfaatdor tomon va faollik ko'rsatuvchi birinchi navbatda ota-ona bo'lishi lozimligini unutmaslik kerak.

Oxirgi yillarda oilaviy ta'limning ahamiyati ortib bormoqda. Ko'plab mamlakatlarda qator qonun hujjatlari va normativ aktlar qabul qilinganki, ularga ko'ra, ota-onaning xohishiga ko'ra oila muhitida, xonadonda bolaning ta'lim va tarbiyasini tashkil etish mumkin. Bunday tarbiyachilarning qonuniy xaq-huquqlari qonun bilan kafolatlangan. Masalan, “Rossiya Federatsiyasida oilaviy (uy sharoitidagi) ta'lim to'g'risidagi Nizom”, “Uyda ta'lim olishning namunaviy

Nizomi” kabi hujjatlar mamlakatning “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni bilan kafolatlangan bo’lib, unga ko’ra agar ota-ona xohlasa, xonadon pedagogi uyga kelib bola (lar)ga ta’lim beradi. Bu kabi gubernatklar xizmatidan foydalanish, uy enagalarini yollash kabi tajriba ko’plab rivojlangan mamlakatlarda keng quloch yoygan. Yurtimiz O’zbekistonda ham ushbu harakatning dastlabki ayrim ko’rinishlari paydo bo’lgan. Lekin bizda oilaviy ta’lim alohida ko’makka muhtoj, yetim, nogiron bolalar uchun tashkil etilgan. Chunki o’zbekistonlik bolalar avvalo qonunan berilgan imkoniyatlar bo’is 2-3 yilgacha bevosita onaning ardog’ida bo’lishi mumkin, bu davrda ikki yoshgacha farzandi bo’lgan onaga davlat tomonidan nafaqa ham tayinlanadi. Agar oilada imkoniyat bo’lsa, keyingi davrlarda bola yana onasi yoki buvilari yordamida katta bo’ladi, maktabgacha ta’lim muassasalariga jalb etiladi.

Tug’ilishdan nogironli bo’lgan, maktabga borish o’qish imkoniyati cheklangan bolalarga esa “Ta’lim to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq, uy sharoitida o’qitish tashkil etilgan. Bunday pedagoglarga qo’shimcha imtiyozlar ham beriladi, ular 6 soatlik dastur asosida nogiron bolaga eng zarur bilim, malaka va ko’nikmalarni uyda beradilar. Bu ham O’zbekistonning ijtimoiy sohani isloh qilish borasida siyosati bo’lib, yurtimizda birorta bola maktab yoshida ta’limdan chetda qolmaydi.

Normal taraqqiyotli bolalar maktabgacha ta’lim muassasalaridan so’ng maktabga jalb etiladilarki, bu yerda ham ta’limning hamda tarbiyaning samaradorligi oila bilan hamkorlikka tayanishi barchaga ma’lum. SHuning uchun ham har bir o’rta maktabda “Ota-onalar Kengashlari” tashkil etilgan, ularga kattagina huquq va vakolatlar berilganki, bu “Maktab – oila – mahalla” kontseptsiyasining amalda ishlashining isbotidir. Lekin bu borada muammrlar yo’q emas, chunki maktab ma’muriyati, pelagolar har doim ham barcha o’quvchilarning oilasi, undagi sharoitlar, ota-onaning bola o’qishiga qanchalik qiziqishi va manfaatdorligini yaxshi bilmaydi, natijada ba’zan aynan maktab yillarida bola psixologiyasi keskin o’zgarib, u deviant xulqlilar toifasiga ham tushib qolishi mumkin.

Ya'ni, mamlakatimizda Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi hamda Ta'lim to'g'risidagi Qonun asosida uzluksiz ta'limning barcha bosqichida yoshlarning ijtimoiylashuvi jarayoni kechishini unutmaslik, har bir bosqichda uning samarasi ijtimoiylashuv usul va vositalarining to'g'ri va aniq tanlanishi bog'liqligi bilish katta ijtimoiy ahamiyatga molik ishdir. Zero, bola tarbiyasi va to'g'ri ta'limi bo'yicha aniq va asosli bilimlar sohibi bo'lmish o'qituvchining oila bilan aloqasi qanchalik yaxshi va maqsadli bo'lsa, bola tarbiyasi ko'ngildagidek bo'ladi, bu borada aniq tasavvurga ega bo'lmagan yayrim ota-onalar uchun hayot maktabi bo'lib xizmat qiladi.

4-bob. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi

4.1. Er-xotin munosabatlarining shakllanishi

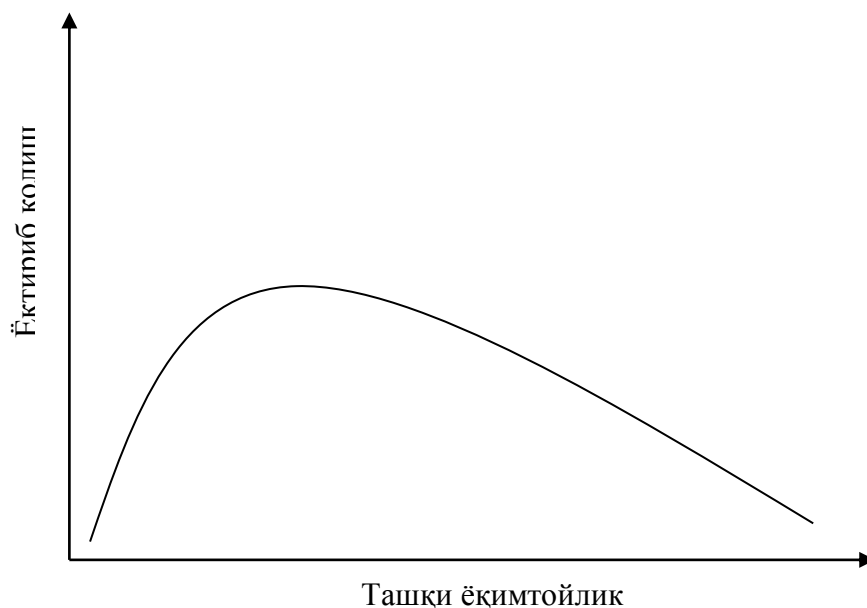
Oilaviy munosabatlar attraktsiyasi. Oila a'zolari o'rtasida sodir bo'ladigan murakkab va serqirrali o'zaro munosabatlar ko'plab olimlar, shu jumladan, o'zbekistonlik olimlar (*M.Davletshin, G'.SHoumarov, E.G'oziev, B.Qodirov, X.Karimov, N.Sog'inov, F.Akramova, G.Yadgarova, M.Salaeva, D.Xoliqov* va boshqalar) tomonidan o'rganilgan. Ularda ko'proq o'zbek oilasiga xos urf-odatlar, udumlar, an'analar nuqtai nazaridan oilaviy munosabatlarning etnopsixologik qirralari tadqiq etilgan. Lekin oila institutini ijtimoiy voqelik sifatida uning qonuniyatlarini tahlil etar ekanmiz, bu o'rinda biz oilaviy o'zaro munosabatlarga xos bo'lgan munosabatlarning psixologik tabiatiga, kelib chiqishi va dinamikasiga e'tiborni qaratgan ko'plab tadqiqotlarda ilgari surilgan ma'lumotlarni keltirishni joiz deb bildik. SHu nuqtai nazardan oilaviy munosabatlar fenomenologiyasi ijtimoiy-psixologik izlanishlar ob'ekti sifatida o'rganilgan bir qator tadqiqotlar natijalariga murojaat qilamiz.

Oiladagi ijtimoiy munosabatlar va ularning kelib chiqish qonuniyatlarini batafsil monografik tarzda o'rganganlardan biri rus olimi *L.Ya. Gozman* (1987) hisoblanadi. U bu qonuniyatlarni ilmiy jihatdan tahlil etish uchun attraktsiya tushunchasini ishlatgan. ***Attraktsiya*** inglizcha *attraction* – *tortilish, intilish* so'zlaridan olingan bo'lib, u bir insonning ikkinchi bir insonga nisbatan his qiladigan ijobiy munosabatini anglatadi. Har qanday ana shu zayldagi diadik, ya'ni, diada – ikki kishi o'rtasidagi munosabatlarning boshlanishi simpatiya, yoqtirish yoki attraktsiya bilan bog'liqdir.

Gozmanning ta'kidlashicha, juftlik munosabatlarida attraktsiyaga turtki bo'luvchi omillarning eng muhimi – bu sherikning tashqi, jismoniy jihatdan yoqimtoyligi va uning ijtimoiy-demografik xususiyatlaridir. Ya'ni, bir ko'rishda yoqtirib qolish, uning xusniga rom bo'lish kabilar attraktsiyaning dastlabki bosqichi bo'lib, bu aslida odamlar ongidagi bir bid'atga, ya'ni chiroyli odam aqlli va ahloqli bo'lishi to'g'risidagi tasavvurlarga bog'liqdir. Ayniqsa, bunday tasavvur xotin-qizlarga nisbatan qo'llanilishi isbotlangan. Buni muallif grafik shaklida U –

simon egrilik tarzida tasavvur etadi (4.1-rasm).

4.1 – rasm. Yoqtirib qolishning tashqi yoqimtoylikka bog'liqligi

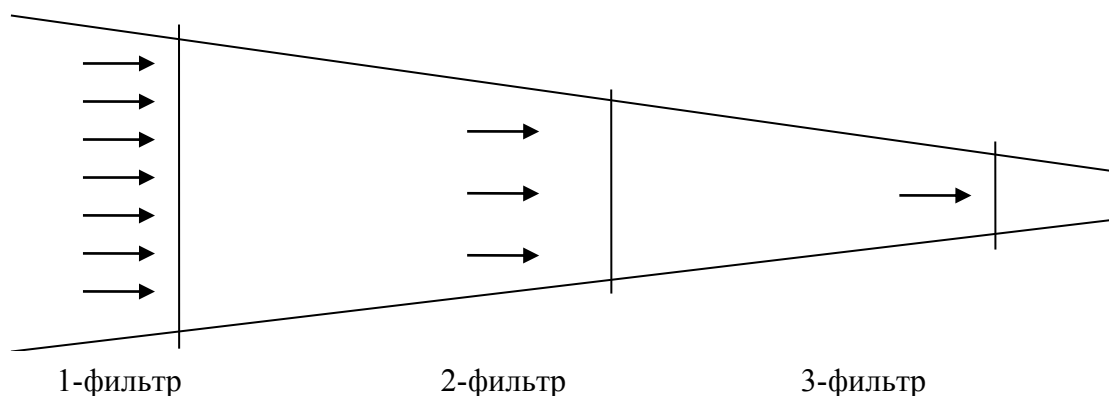
Yoqtirib qolishga turtki bo'luvchi ijtimoiy-demografik xususiyatlarga eng avvalo insonning jamiyatda tutgan o'rni, ijtimoiy maqomi, ma'lumoti darajasi, kasb-kori, moddiy ta'minlanganligi, millati va diniy e'tiqodi, qayerda, kimlar bilan yashashi kabilar kiradi. Ko'pincha ayni shu belgilar yoki xususiyatlar bilan yaqin bo'lgan insonlar o'zaro bir-birlarini tezroq yoqib qoladilar, chunki o'xshash belgilar yoki ko'ngildagi sifatlarning sherikda, tanishda mavjudligi unga nisbatan ijobiy fikr-mulohazalarning shakllanishiga, stereotiplarning yaxshi ma'noda uyg'unlashishiga zamin yaratadi.

Bundan tashqari, yoqtirib qolishga shaxsning qadriyatlari tizimi, hayotdagi maqsadlarining mushtarakligi, bajarayotgan ijtimoiy rollarining yaqinligi, omadlilik kabi qator jiddiy sifatlar ham turtki bo'ladi. SHuning uchun talabanning talabani yoqtirib qolishi, tibbiyot xodimining aynan shu sohada ishlaydigan odamni bir ko'rishda "sevib qolishi", safarda birga bo'lganlarning yoki dam olish maskanlarida tanishib qolganlar o'rtasida romantik munosabatlarning uyg'onishi ehtimoli ko'proqdir.

Bir ko'rishda yoqtirib qolish jarayonining jiddiyroq munosabat-larga aylanishini tushuntirish uchun olimlar "uch filʼtr nazariyasi"ni ilgari suradilar (4.2

– rasm).

4.2 – rasm. SHeriklik munosabatlarining dinamikasini ifodalovchi “uch filʼtr” nazariyasi

1-filʼtr bir insonning boshqa bir insonni bevosita oʻziga qaratishi bilan bogʻliq jarayon boʻlib, bunda yangi tanishning tashqi jozibasi, bir qarashda koʻzga tashlanadigan sifatlari (masalan, qiz bolaning sochi uzun, koʻzi moviy, yigitning boʻyi uzun, alp qomat kabi) asosiy rol oʻynaydi. Bunday munosabatlar koʻpchilikka xos, yaʼni aksariyat odamlar turli vaziyatlarda boshqa bir odamni yoqtirib qolaveradi. Agar bir-birini oʻzaro yoki bir tomonlama yoqtirish mobaynida sherikning ijtimoiy-demografik xususiyatlari ham kutishlarga mos, maʼqul kelib qolsa, munosabatlar 2-filʼtrga oʻtadi. Agar yangi tanishlarning ijtimoiy-psixologik, shaxsiy xususiyatlari va hayotiy maqsadlari ham bir-birlariga maʼqul kelsa, uygʻun munosabatlar 3-filʼtrga ham oʻtadi. Har bir filʼtrdan oʻtishda sheriklar bir-birlari uchun oʻzlarining yangidan yangi qirralarini ochaveradilar. Yaʼni, yangidan topishgan, bir-birini yoqtirib qolgan odamlar uchun muhim boʻlgan asosiy narsa oʻxshashlikni qidirish va ularni inobatga olgan holda oʻz munosabatini bildirishga intilishdir. Boshqa bir yoʻnalish – bu sherigida oʻzida yetishmayotgan, oʻzida mavjud boʻlmagan sifatni topish va uni oʻzidagi sifat bilan uygʻunlantirishga intilish. Masalan, oʻzi oʻta tortinchoq boʻlgan qizga dadil, gapga chechan yigitning yoqib qolishi koʻp kuzatilgan.

Uchinchi yoʻnalish ikkinchiga yaqin, yaʼni, yangi tanishda oʻzidagi mavjud sifatlarning qarama-qarshisini izlash, masalan, yigit kamgap boʻlsa, shaddot, sergap qizni yoqtirib qoladi. Bu kabi kemptiklarni sherigi orqali toʻldirishga intilish,

ularga kelajakdagi munosabatlarda anchagina egiluvchan bo`lish va har biridagi yaxshi sifatlarni qadrlashni o`rgatadi.

4.2. Romantik sevgida munosabatlarning rivojlanishi

Romantik sevgi – ikki kishi o`rtasidagi munosabatlarning eng ko`p tarqalgan turi hisoblanadi. Olimlarning fikricha, romantik sevgi – eng kam anglanadigan, odamning biologik ehtiyojlari bilan bog`liq munosabatlardir. Bunday munosabatlarning eng muhim jihati shundaki, ikkala tomon ham bir-birlaridan o`zlari ko`rishni xohlagan sifatlarni qidiradi va ko`radi. SHu bois ham ko`pincha romantik his-tuyg`ularga asoslangan munosabatlarning umri qisqa bo`ladi, chunki real xulq-atvor bilan ideal tasavvurlar o`rtasida ziddiyat, nomutanosiblik paydo bo`lishi mumkin. Ayni shu munosabatlarning salbiy oqibatlari odamni qiynaydi, hayotdan umidsizlikni, boshdan kechirgan hissiyotlari yolg`onligini anglash unda juda qattiq aziyatlarni keltirib chiqaradi. Lekin bir yomonning bir yaxshisi bo`ladi, deganlariday, boshdan kechirilgan azoblar odamni shaxs sifatida takomillashuviga, ichki hissiyotlarning ko`p qirrali bo`lishiga olib keladi. Masalan, tashqi ko`rinishiga bee`tibor bo`lgan qiz bir yigit bilan romantik hissiyotlarga berilib qolib, toshoyna oldidan ketmaydigan, toza, orasta yurishga odatlanadigan, kiyimlarni ham hamisha bejirim kiyishga o`rganib boradi. Sevgilisiga yoqishni astoydil xohlagan yigit esa ayrim zararli odatlaridan, masalan, dangasalik, ko`p uxlash, tamaki chekish kabilardan voz kechib, yangidan turmush tarzini boshlashga azmu-qaror qilishi tabiiy. Yoki institutda o`qishni o`ziga ep ko`rmagan yigit talaba qizni sevib qolib, u o`qiydigan oliygohga ne-ne mashaqqatlar bilan kirib o`qigani bilan bog`liq misollar ham hayotda talaygina uchraydi.

L. Kameron-Benjler (1993) ning fikricha, romantik sevgi hissi rivojlanishining 7 bosqichi bo`lib, unga quyidagilar kiradi:

1. **O`ziga jalb etish** – yangi tanishlarning bir-birlariga noverbal belgilar orqali qiziqishi borligini bildirish. Bu davrda sheriklar dilidagi istak va xohishlarini yangi tanishgan odamida mavjudligini tahlil etadi. Bunga odatda asosan odamdagi aql-zakovat, samimiyat, qo`li ochiqlik, yumor hissi, ishonchlilik, dadillik, qizlardagi

ibo kabi sifatlar sababchi bo`ladi. Bu sifatlar hammaga yoqadigan sifatlar bo`lgani uchun ham yangi tanishlar o`zlarida aynan sherigiga yoqadigan shu sifatlarini namoyon etishga intiladilar.

2. *Mashg`ullik yoki rom bo`lib qolish.* Bu bosqichda tanishib ulgurgan yoshlar davomli uchrashuvlar natijasida bir-birlaridagi ijobiy sifatlarini anglab, bir-birlariga ko`nika boshlaydi. Faqat e`tibor ijobiy, yaxshi sifatlariga qaratilgani bois sheriklar adashishlari ham mumkin, qolaversa, yangi tanishlar o`zlarini biroz sun`iy tutib, asl qiyofalarini ataylab niqoblashga ham uringanliklari uchun mabodo salbiy sifatlar ham namoyon bo`lib qolgan taqdirda ayrimlar ajrashib ketadilar, ayrimlar esa uchrashuvlarni davom ettiraveradilar.

3. *Ko`nikish* – munosabatlardagi o`ziga xos yangilikning kamayib borishidir. Endi boshida o`zgacha joziba kasb etgan tashqi ko`rinish, xusn, qaddi-qomat kabilar odatiydek idrok etilib, hissiyotlar tobora kamayib boradi.

4. *Kutish* – munosabatlarning muayyan bosqichida xayol-fantaziyadagi ideal obraz bilan real, kundalik hayotda tobora namoyon bo`lib borayotgan asl nusxa o`rtasida ayrim ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar ko`zga tashlanishi bilan boshlanadi. Endi tobora kutishlar tizimida ko`ngil qolish, afsuslanish kabi holatlar ham paydo bo`lib, ong sherikdagi ayrim salbiy, yoqimsiz sifatlarini ham idrok qila boshlaydi. Bunga ayni shu davr ichida boshqalar bilan tanishish tajribasi ham sabab bo`lishi mumkin. Masalan, talaba yigitning boshqa bir shaharga olimpiadaga yoki xizmat safariga borishi, u yerda o`zgacha nafosatli bir qiz bilan tanishib qolishi unda solishtirish imkoniyatini yaratadi, va qaytib kelgach, uchrashib yurgan qizidan ayni o`sha sifatlarini kutadi, lekin topolmasa, undan ranjli boshlaydi.

5. *Ko`ngil qolish* – bu shunday bosqichki, unda xayajonli ishq-muhabbat hislari o`rnini alam, g`azab, aldanganlikni anglash egallay boshlaydi, sherik to`g`risidagi ijobiy obraz salbiy obraz bilan almashib boradi. Ko`pchilik yoshlar ayni shu bosqichda bir-birlaridan ajralib qoladilar.

6. *Haddan oshish yoki munosabatlar chegarasining darz ketishi* – bosqichida sheriklardan biri (ba`zan ikkalasi bir vaqtda) munosabatlarga chekchegara qo`yish vaqti kelganligini anglab qoladi. SHu fikr paydo bo`lgan ondan

boshlab, ular yana bir karra qabul qilingan qarorning nechog'li to'g'ri ekanligini o'ylab ko'rishadi. Odatda bu noo'rin talablarni bir-biriga qo'yish orqali hissiyotlarni tekshirish orqali ro'y beradi. Masalan, "bu va yana bu takliflarimga ko'nsaang, senga uylanaman, bo'lmasa, oramiz ochiq" qabilida.

7. Munosabatlarning tugashi – bir-birlari bilan boshqa sira yuz ko'rishmaslik bilan bog'liq qaror chiqarishdan boshlanadi. Ayrimlar sherigining aybdor emasligini bilib tursa-da, munosabatlarni tugatgisi kelaveradi, ayrimlar esa bir-biridan ko'ngilsiz bo'lib qolgan bo'lsalarda, birgada yashayveradi. Bundaylar o'zaro muomalani keskin kamaytirib, deyarli gaplashmay ham yashayveradi, bunday arazlashlar ko'pincha u yoki bu tomonning depressiv holatini, asabbuzarlikni keltirib chiqaradi. Chunki odatda bunday holatda qolgan shaxs boshqa sevgilisi yo'qligidan yoki yangi tanishlar ham shunday aldab ketishidan, bolasi taqdirini ijobiy xal qila olmasligidan juda qayg'uradi va hatto kasalga ham chalinib qoladi.

Er va xotin o'rtasidagi romantik munosabatlar yoki ishq-muhabbat aslida bir insonning boshqasi ustidan doimiy hukmronligi, bu hislardan o'z manfaati nuqtai nazaridan foydalanishi demakdir. Bunday harakatlarning tipik misoli adabiyotda o'z aksini topgan bo'lib, bu – *Don Juan* obrazidir. U o'z jinsiy mayllarini qondirish maqsadida yangidan-yangi qurbonlarni topadi va o'z xohishi yo'lida ularning his-tuyg'ularini toptab ketaveradi. Yoki go'zal va kelishgan ayol o'z maftunkorligi bilan erkaklarni rom etish yo'li bilan ularning xislarini jilovlab olishi mumkin. Ya'ni, *SHostrom* degan olimning fikricha, har qanday ishq-muhabbatda ana shunday manipulyativ holatlar mavjud bo'ladi.

4.3. Romantik munosabatlarga asoslangan munosabatlarning turlari

Psixologik manbalarda sevgiga asoslangan munosabatlarning bir qator turlari va tipologiyasi keltirilgan. Biz bu o'rinda *J. Lining* 6 tipli munosabatlar nazariyasini keltirishni joiz deb bildik. Ularning dastlabkisi – **Eros**, bu romantizm va xissiy mayllarga asoslangan muhabbat bo'lib, undan ko'zlangan asosiy maqsad – sevgilisining visoliga erishish va u bilan yaqin, jinsiy munosabatda bo'lishdir. **Mania** – bir tomonning ikkinchi tomon mehri va muhabbatiga erishishi uchun hamisha xavotir va intiqlik bilan bog'liq bo'lgan talabchan, intiq hissiyotidir.

Ludis – o`ziga qaratilgan, xudbinlarcha muhabbat, bunda sevgiga erishmoqchi bo`lgan shaxs nima qilib bo`lsa ham suyuqlisining visoliga erishmoqni ko`zlaydi.

Storge – do`stona, mustahkam va samimiy hisga asoslangan bir-biriga yaqin, anchadan buyon tanish bo`lgan odamlar o`rtasidagi sevgi. **Agape** – biror ob`ektga nisbatan intiqlik, sabr-qanoat bilan boshdan kechirilayotgan ilohiy sevgidir. Nihoyat, **Pragma** faqat shu inson bilan yashagandagina hayotdagi barcha maqsad-muddaolariga erishish mumkinligini anglagan, hayotiy, aniq mo`ljalli, shaxsiy xudbinlikdan xoli bo`lgan toza sevgidir (*E.Xetfild*, 2003).

SHu kabi sevgini tipologiyalarga ajratishga uringan olimlar soni ko`p (masalan, *Maslou*, *Gozman*, *SHostrom* va boshqalar), lekin barchasida ham aql-idrokka, hayotiy mo`ljallar xususiyatlariga, o`zaro hamkorlikka, tayyorlikka tayangan sevgi ancha baquvvat va umriboqiydir.

Nikoh modeli va er-xotin munosabatlari Er bilan xotin o`rtasidagi o`zaro munosabatlarning o`ziga xosligi shundaki, u:

- uzoq muddatga mo`ljallangan doimiy muloqot sirasiga kiradi;
- bu munosabatlarning aksariyati diada shaklida ro`y beradi;
- muomala va muloqotdan qoniqish bevosita nikohdan qoniqish uchun omil hisoblanadi.

Rus olimi *A.I. Antonov*ning ta`kidlashicha, eng mustahkam nikohga sabab bo`lgan munosabatlarda ikkala tomon ham shaxs sifatida tobora takomillashib, sayqal topib, ularda o`zaro mehrga, bir-biriga yordam berishga ishtiyoq ortib boraveradi. Ko`plab o`tkazilgan tadqiqotlar bo`yicha olimlarning ta`kidlashlaricha, er-xotinlik aloqalari yetuk inson uchun eng ahamiyatli va hayotiy zarur bo`lgan munosabatlardir.

Olimlarni qiziqtirgan muhim masala – mustahkam, baxtli nikohni tashkil etuvchi vosita nima ekanligini aniqlashdir. SHunisi xarakterliki, har bir inson o`z oldiga oila qurish, nikohga kirishni maqsad qilib qo`yar ekan, u avvalo, oila va nikoh borasida xalq orasida shakllangan tasavvurlarga tayanadi. Nikohga kirgan juftlik doimo nikoh tushunchasiga aloqador bo`lgan qat`iy doiralar va normalar dunyosida yashaydi, lekin har bir juftlikning hayoti o`zlarigagina aloqador bo`lgan o`ziga xos xufiyona, sirli olamdir. Zero, ikki individuallikning birlashuviga sabab bo`lgan his-tuyg`ular bir qarashda o`sha “xufiyonalik” sababli zarar ko`rayotganga

o`hshaydi, ba`zan er va xotin bir-biriga nafaqat xarakter nuqtai nazaridan, balki tashqi ko`rinish bo`yicha ham o`xshab ketadi, deyishadi. Ikkinchidan, ayni shu birlik, o`xshashlik, “kirib ketishlik” erni ham ayolni ham jamiyatda o`ziga xos bir avtonomiyaga, jozibadorlikka erishib borayotganligining namoyon bo`lishiga turtki bo`ladi. SHu bois bo`lsa kerak, ijobiy hislar tufayli tashkil bo`lgan oilada sevish-sevilishning nafrat-agressiyaga almashinib ketishi ham oson kechadi. Arzimagan narsalar ham ba`zan ikkalasini urishtir qo`yishi mumkin. Bunday polyar, bir-biriga zid hissiyotlarning namoyon bo`lishi ayrim davrlarda unisi yoki bunisining kuchayib ketishiga ham sabab bo`ladi. Masalan, ayol farzand ko`rgan vaqtida, ko`proq chaqaloq bilan ovora bo`lib, eriga befarq qoladi, o`z navbatida unda ham ayoliga nisbatan befarqlik (hattoki, rashk, nafrat) hissi uyg`onishi, aksincha, muayan davrlarda esa ikkalasi Layli-Majnun bo`lishib, faqat bir-birining ishqida yonib yashashi ham kuzatilgan.

E.SHostrom (1994) er bilan xotin o`rtasidagi “ishqiy” pozitiv munosabatlarning quyidagi ko`rinishlarini bayon etadi:

- *bir-biriga bog`lanib qolish* yoki *o`zaro g`amxo`rlik qilish hissi*. Bu shu qadar kuchli bo`lishi mumkinki, er-xotin boshqa bir insonga shunga o`xshash yaqin munosabatni his etmay qoladi. Natijada ba`zan o`g`lini qizg`angan qaynona kelini bilan turli narsalarni bahona qilib, nizo chiqaraveradi.
- *do`stlik* – er va xotinning bir-birlarida eng nodir sifatlarni, jumladan, o`ziga xoslik va individuallikni tan olishni nazarda tutadigan hissiyot;
- *eros* – sevgining romantik ko`rinishi bo`lib, er-xotinning bir-biriga nisbatan xissiy-jinsiy mayllarining kuchini belgilaydi;
- *empatiya* esa, erning yoki xotinning o`z turmush o`rtog`iga doimiy g`amxo`rligi, uni tushunishi va kerak bo`lsa, al`truistik fidoiyligini baholovchi hisdir;
- *o`zligini sevish, qadrlash* – bir tomondan er-xotinning har qanday sharoitda o`zida eng afzal jihatlarni anglay olish va boshqa tomondan, kerak bo`lsa, yori tufayli o`z xohish-istaklarini jilovlay olish, fidoiylikni namoyon qilishga imkon beruvchi hissiyot.

E.SHostromning fikricha, “er va xotin vaqti-vaqti bilan bir-birlariga zug’um qilish, xafa qilishga ma’nan haqlidirlar”, lekin bunday munosabatlarning yakuni yaxshilik bilan tugashi, shu bahona bir-birlarini yanada yaxshi va yaqindan bilishlariga turtki bo’lishi kerak.

Er va xotin o’rtasidagi salbiy munosabatlarga asos bo’luvchi hissiyotlarga olimlar quyidagilarni kiritadilar:

- *achchiqlanish* – oilaviy hayotda ko’p uchraydi, chunki u o’zaro g’amxo’rlik va bog’liqlik kamaygan sharoitlarda o’z-o’zidan paydo bo’ladi; F. Perlzning yozishicha, “Vaqti-vaqti bilan bir-biridan achchiqlanib turish – demak, bir-birini sevish va o’zaro muomalaga bo’lgan intiqlikdir”.
- *aybdorlik* – o’zining qilmishi uchun o’ch olishday gap, ko’pincha bu hissiyot ataylab namoyon etiladi;
- *arazlash* – turmush o’rtog’idan o’ch olish maqsadida namoyon etiladigan hissiyot;
- *nafrat* – turmush o’rtog’iga go’yoki dushmaniga qaraganday muomala qilish va bu yo’lda ba’zan uzoq vaqt gaplashmay qo’yish yoki ataylab o’zini yomonday ko’rsatishdir. Afsuski, bu hissiyot oilaviy hayotda tez-tez bo’lib turadi. Lekin u odamni ichidan zil ketishiga, ich-etini yeb qo’yishiga olib keladi;
- *tanqid qilish* – qo’rqoqlikka o’xshaydi, aniq munosabatlarning xarakterini namoyon etishga imkon bermaydi, SHostromning fikricha, bu hissiyot achchiqlanishga o’tgani ma’qul;
- *turmush o’rtog’idan yiroqlashish, ketib qolish* – bu ham ma’lum ma’noda bir-birini nazoratda ushlashning bir ko’rinishi, lekin vaziyatni aniq oydinlashtirib olishga xalaqit beradi;
- *befarqlik* – umuman munosabatlarni yashiruvchi xis bo’lgani uchun u aloqalarning yomonlashib ketishini tezlashtiradi, hattoki, bunda psixoterapevtik yordam berish ham mushkul bo’lib qoladi.

SHu kabi munosabatlar mohiyatan shaxslararo munosabatlarning ko’rinishlarini ifoda etadi.

***Er-xotin munosabatlarini
muvofiqlashtirish-ga oid
qonuniyatlar***

Ya.Gozman, K.Xorni va boshqalarning yozishlaricha, faqat emotsional hissiyotlarga

tayangan er va xotin munosabatlari tobora vaqt o'tishi bilan oqilona hamkorlik va do'stlik, qon-qarindoshlik munosabatlariga aylanib boradi. Yu.Dubrovinning (2004) ta'kidlashicha, "Ko'pchilik nikohlarni baxtli ham baxtsiz ham deb atash mushkul, chunki ularda er-xotinlarning bir-birlarini sekin-asta tarbiyalab borishlari va taqdir taqozosi bilan bora-bora munosabatlar chuqurlashib, tushunish hissi va do'stona munosabatlar sayqal topib, u hattoki, romantik muhabbat darajasiga ko'tariladi".

Nikoh modeli. Oila va nikoh bo'yicha ko'plab mutaxassislar Z.Freyd va A.Adlerning g'oyalarini ma'qullagan holda shuni ta'kidlaydilarki, oila qurayotgan yosh kelin-kuyovlar o'zlari anglamagan ravishda o'zlari tarbiya topgan oilalarining modelini yangi oilaga tadbiiq eta boshlaydilar.

Ota-ona oilasi Z.Freydning psixoanalitik nazariyasi mos keladi. Unga muvofiq, bola o'zi katta bo'lgan oilasidagi o'z jinsiga mos ota yoki ona obraziga o'zini identifikatsiya qilib, hayoti mobaynida ko'rgan-kechirganlarini xatti-harakatlarida takrorlaydi, qarama-qarshi jins vakili bo'lmish ota-onaning obrazi esa turmush o'rtog'ini tanlashni belgilaydi. Agar ushbu obraz ijobiy bo'lgan bo'lsa, masalan, qiz bola uchun otasi ideal, namunali tuyulsa, kelajakda shu qiz o'z turmush o'rtog'i bilan kelishib yashashga moyil bo'ladi. Mobodo obraz salbiy bo'lsa (ota ichuvchi yoki bevafofik qilib tashlab ketgan), unga o'xshamagan insonni qidiradiyu, aslida topgan taqdirda ham u bilan kelishib yashashiga o'zi ham ishonmaydi, ruhiy iztirobda bo'ladi, ko'p ikkilanadi. Agar o'zi o'sib ulg'aygan oila kichik bo'lsa, istiqbolda u ham aynan detotsentrik, kichik oila qurishga intiladi.

Opa-singil, aka-inilik munosabatlariga asoslangan oila modeli A.Adler g'oyalari ta'sirida ishlab chiqilgan. Unga ko'ra, er-xotin aloqalari mustahkam va barqaror bo'lishi uchun ikkasi o'z munosabatlari jarayonida akalari yoki opa-singillari bilan bo'ladigan hamkorlik, liderlik, hukmronlik, mas'uliyat, g'amxo'rlik, tobelik kabi qator munosabatlarini ro'yobga chiqarishlari lozim

(sibling yondashuv). Bu aloqalarning bir ko`rinishi shundayki, unda er va xotin bir-biriga akaday, singilday u yoki bu munosabatlardagi kemptikliklarni to`ldirib borishlari mumkin (komplementar nikoh). Bu bizdagi munosabatlarga ham xos bo`lib, ko`pgina o`zbek oilalarida xotin erini “aka” deb atasa, er birinchi farzand tug`ilgach, xotiniga to`ng`ich farzandning ismini aytib murojaat qiladi. Bu holat ayniqsa, er o`z oilasida singillarining akasi bo`lgan bo`lsa, yoki xotin ham o`z navbatida ota-onasining uyida akalarning singlisi bo`lgan bo`lsa komplementar tarzda uyg`unlik kashf etadi, ular oilaviy munosabatlarda kim ustun, kim tobe kabi muammolarga duch kelmaydilar. Agar xotin o`z oilasida biriga singil, biriga opa bo`lib katta bo`lgan bo`lsa, u yoki bu tajriba eri bo`lgan munosabatlarda qisman komplementar vazifani bajaradi. Nihoyat, agar er o`z oilasida to`ng`ich farzand va xotin ham o`z oilasida to`ng`ich bo`lgan bo`lsa, unda er-xotin munosabatlari nokomplementar nikohga to`g`ri keladi, ya`ni, ular teng mavqeli bo`lgani uchun odatda o`zaro munosabatlarida liderlik va o`zaro adaptatsiya holatlari muayyan qiyinchiliklar va muammolar bilan kechadi, tez-tez bir-biriga nimalarnidir da`vo qiladigan, o`z fikrini uqtirish va amalga oshirishga moyillik kuzatiladi. Odatda bunday nikoh ikki ziyoli inson o`rtasida tuzilgan bo`lsa, ular baxtli bo`lishlari mumkin, ayniqsa, hozirgi davrda, lekin o`zaro til topishib, ko`nikib ketishlariga anchagina vaqt, sabr-toqat kerak bo`ladi.

Ota-onasining oilasida ko`rgan-kechirganlari bolaning bo`lg`usi oilasi, undagi er-xotin munosabatlari, farzandlar tarbiyasi, qarindosh-urug`lar bilan bo`ladigan murakkab o`zaro aloqalarning qanday kechishini belgilovchi muhim omildir. Ushbu omilning ta`sirini batafsil o`rgangan olimlardan biri *N. Pezeshkian* (1993) bo`lib, u bunday ta`sirchanlikning 3 jihatini alohida ajratadi:

- *turli stresslarga nisbatan munosabat;*
- *hissiyotlarga beriluvchanlik va uning oqibatlari – ijtimoiy xatti-harakat me`yorlari;*
- *oilaviy munosabatlar.*

Pezeshkian ota-ona oilasida ko`rgan-kechirganlari ta`sirida turlicha stresslarga hozirjavoblikning to`rt xil tipik usullarini, yo`llarini ajratadi: Avvalo, bu – tana

reaktsiyalari yoki vujud bilan javob berish bo`lib, u turli psixosomatik kasalliklar yoki holatlarga nisbatan inson vujudining javobi (masalan, uyqu, kayf bo`lish, ochlik yoki to`qlik kabi) sifatida namoyon bo`ladi. Bunda masalan, ota-ona oilasida urf bo`lgan xazil-xuzul, aytishuvlar orqali u yoki bu zarar yetkazuvchi tangliklarning oldini olish tajribasi nazarda tutiladi.

Faoliyat ham stressning oldini olish vositasi sifatida muallif tomonidan ikki yo`nalishda bo`lishi mumkinligi qayd etiladi. Masalan, birinchisi – ishga muvaffaqiyatli ketish orqali stressni yechish bo`lsa, ikkinchisi – u yoki bu sohadagi yutuqlar va qo`lga kiritilgan natijalar orqali o`zini-o`zi tinchlantirish, tangliklardan “qochish”ni anglatadi.

Muloqot yoki bevosita muomala shaklida odam ko`proq turli suhbatdoshlarni topib, ular bilan kirishib ketish orqali yoki aksincha, o`zini yolg`izlikka mahkum etish orqali stressni yengillatish usuli bo`lsa, oxirgi yo`l – xayolga berilish, ya`ni, real harakatlarni ramziy taassurotdagi obrazlar bilan almashtirish hisobiga tangliklardan uzoqlashishdir.

Hissiyotlarga berilish hamda uni ijtimoiy xatti-harakat normalariga muvofiqlashtirish – bu ko`rgan-kechirgan hissiyotlar va xulq namunalari to`g`risidagi tasavvurlar. *Pezeshkian* bevosita hissiy-emotsional normalarga sevgi-muhabbatni, ishonch, umid, sabr-qanoat, o`zgalarga e`tiborli bo`lish, o`zgalar bilan yaqin samimiy munosabatlarga kirisha olish, e`tiqodlilik, diniy hissiyotlarni kiritadi. Bunday hissiyotlar odatda ota-onasi, yaqinlari, aka, opalar, uka-singillar bilan o`zini identifikatsiya qilish, o`zini ular bilan solishtirish, o`xshashlikka intilish jarayonida shakllanadi. Aynan shu sababli inson kimgadir ishonishga, samimiy muruvvat ko`rsatishga o`rganadi. Oila muhitida boshdan kechirgan hissiyotlar oqibati bo`lmish xatti-harakatlar normalariga esa bir so`zlilik, saranjom-sarishtalik, ozodalik, samimiyat, adolatlilik, intiluvchanlik, tejamkorlik, sadoqat, ishonch, xalollik kabilar kiradi. *Pezeshkian*, ayni emotsional sohalarda er-xotin o`zaro munosabatlarining o`xshamasligini er-xotin nizolarida asosiy nizo keltirib chiqaruvchi sabab, deb hisoblaydi. Xatti-harakat normalaridagi kelishmovchiliklar ham muhim, lekin ular psixoterapevtik amaliyotda biroz yumshoqroq hisoblanadi.

Ijtimoiy va oilaviy munosabatlar. Bola tajribasining asoslaridan biri undagi ota-ona oilasi ta'sirida shakllanadigan ijtimoiy fe'l-atvordir. Ya'ni, o'zaro ishonch, o'zini-o'zi baholash, Men-kontseptsiyasi ota-onasi, aka-ukalari, opa-singillari ta'sirida bola ongida shakllanadigan hislatlardir. Bola ota-onasining o'zaro muloqotlariga qarab, umri mobaynida kuzatib, bilib-bilmay ularga taqlid qilib, tinchlik – xotirjamlikda, o'zaro hamjihatlikda yashashga o'rgansa, aka-uka, opa-singillariga qarab, jamiyatdagi murakkab o'zaro muomala holatlarida o'zini qanday tutishga o'rganadi, hayotning ma'nosini tushunib boradi, dunyoqarashi, dunyoviy hamda diniy e'tiqodlarining shakllanishi ham ayni shu munosabatlar ta'sirida ro'y beradi.

Er-xotin munosabatlari avvalo adaptatsiya, ya'ni bir-biriga asta-sekin ko'nikib, moslashib borish jarayonidan boshlanadi, zero, ularning har biri yangi muhitga, yangi ro'zg'orga o'z oilasida orttirgan shaxsiy tajribasi, oila to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlari bilan kirib keladi. Natijada ota-onasi oilasida olgan tajribaning bir qismidan voz kechgani holda, yangi munosabatlar uchun yangi fazilatlarni o'zida tarbiyalay boshlaydi.

5-bob. Yosh oilalarning ijtimoiy va psixologik muammolari

5.1. Yosh oila: munosabatlar modeli va xususiyatlari

Yosh oila deb, avvalo, er va xotinning ikkalasi ham 30 yoshdan oshmagan yoki oilaviy turmush qurish tajribasi 10 yildan oshmagan yoshlar oilasi nazarda tutiladi. Birinchi yondashuv, ya'ni, er va xotinning pasport yoshini inobatga olib, oilaga maqom berish to'g'riroq bo'lib, qachon turmush qurganligidan qat'iy nazar, albatta, shu muddat orasida xali yigit ham qiz ham tom ma'noda katta mehnat stajiga ega bo'lmaydi, va ko'p hollarda ayol-ona aynan shu davrda farzandli bo'lib, uy bekasi bo'lib o'tirib qolishi ehtimoli katta. Agar ikkinchi yondashuv bo'yicha yosh oilani oilada yashash muddatiga ko'ra tabaqalashtirilsa, unda u yoki bu jamiyatda nikoh yoshining o'rtacha ko'rsatgichi ortib yoki kamayib borishini nazarda tutish lozim. Chunki ayrim davlatda va ayrim milliy-madaniy muhitda yoshlarni juda erta turmush qurishi rag'batlantirilsa, boshqalarida, ayniqsa, oxirgi yillarda aksincha, yigit va qizlarning kasb-hunar o'rttirish bo'yicha professional malakaga erishish asosiy qadriyat hisoblangan sharoitlarda 30 yoshdan oshgan odam endi oila qurgan yoki xali ham turmush qurmagan bo'lishi ham mumkin. Ma'lumotlarga qaraganda, Amerika Qo'shma SHtatlari, Germaniya kabi rivojlangan Yevropa va Amerika davlatlarida, SHarqiy Osiyoning rivojlangan mamlakatlarida (Yaponiya, Koreya kabi) nikoh yoshi yil sayin ortib, ayrim mamlakatlarda bu raqam 30 yoshdan ham o'tib ketmoqda. Juda erta turmush qurish qanchalik oila va uning barqarorligi bilan ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'lsa, kech turmush qurish ham qator salbiy asoratlar va moddiy-ma'naviy qiyinchiliklar bilan, eng muhim er va xotinning salomatligi holati, tug'ilajak zurriyodning sog'lom tug'ilishi bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi.

Umuman, fanda yosh oilani tavsiflaganda quyidagi mezonlar inobatga olinadi:

- *juda yosh oila* – nikohga kirgan vaqtdan toki 4 yilgacha;
- *yosh oila* – 5 yildan 9 yilgacha;

- *o`rta oilaviy hayot muddati* – 10 yildan 19 yilgacha;
- *katta oilaviy hayot muddati* – 20 yil va undan ortiq muddat turmush kechirganlar oilasi.

Ko`plab olimlarning ta`kidlashlaricha, yosh oilaning mustahkamlanib, oyoqqa turib ketishi, turli maishiy muammolarni o`zi mustaqil xal qilishi uchun zarur bo`lgan muddat aslida turmush qurgan ikki shaxsning bir-biriga bo`lgan samimiy munosabatiga, oila va uning atrofidagi turli qadriyatlarga nisbatan uyg'un qarashlariga, ota-ona oilasida ibrat sifatida ko`rgan-kechirganlarini uchun o`z oilasida qo`llay bilish mahoratiga bevosita bog`liqdir. Lekin baribir har bir oila aynan yoshlik davrida muaytsyan qiyinchiliklarni boshdan kechiradiki, bu muammolar quyidagi holatlarga bog`liq tarzda namoyon bo`ladi:

- *oilaviy hayotni bir maromda kechishini ta`minlash, ishlash, o`qish yoki boshqa masalalarni xal qilish uchun vaqtning yetishmasligi;*
- *vaqtni yaxshi o`tkazish, ko`ngilxushliklarning cheklanganligi;*
- *yangi sharoitda erkakning ham ayolning jismonan toliqishi, asablarning charchashi;*
- *iqtisodiy qiyinchiliklar.*

Oxirgi holat bir tomondan, ayni paytda yoshlardagi orzu-havasning ko`payib ketishi bilan izohlansa, boshqa tomondan, ota-onalarning orzu-qavaslarini, bordikeldi bilan bog`liq sarf-xarajatlarning ortib borishi bilan chambarchas bog`liqdir. O`zbekistonda kundan-kunga hayot va yashash sharoitimiz yaxshilanib, oila farovonligi uchun yetarli shart-sharoitlarning bo`lishiga qaramay, tashqaridan barcha maishiy muammolari xal bo`lgan yosh oilada ham nimalardir yetishmayotganday tuyulaveradi. Bu – o`sha orzu-havaslar, ijtimoiy ehtiyojlarning tobora ortib borayotganligi bilan izohlanadi. SHu bois ham yurtimizda yosh oila manfaatlarini ijtimoiy jihatdan muxofaza qilish davlat siyosati darajasiga ko`tarilgan. Buning yorqin isboti 2007 yilning “Ijtimoiy himoya yili” deb e`lon qilinganligi, ushbu yilda qabul qilingan davlat dasturida yosh oila manfaatini himoya qilish alohida bandeda aks etganligi va nihoyat, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 18 may kuni imzolagan “Yosh oilalarni moddiy va

ma'naviy qo'llab-quvvatlashna doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmonidir. Farmonning ijtimoiy hamda tarixiy ahamiyati shundaki, unda yosh oila mustahkam va unda tarbiyalanayotgan farzandlarning sog'-salomat uyilg'ishlariga oid barcha eng muhim vazifalar belgilab berilgan. Xususan, ko'p bo'g'inli va ko'p farznadli oilalar soni nisbatan ko'p bo'lgan bizning sharoitimizda Prezident Farmoni bo'yicha yosh oilalarning maishiy turmush sharoitini yaxshilash, kam ta'minlangan oila farzandlarining nikohdan o'tishi va to'y marosimlarini o'tkazishda qo'shimcha moddiy yordam ko'rsatish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanishni xohlaganlar uchun, uy-joy qurilishi, ta'mirlash va sotib olish uchun, uy ho'jaligini yo'lga qo'yish, mebel va boshqa uzoq muddat foydalaniladigan hayotiy zarur tovarlar uchun ipoteka, iste'mol kreditlarining imtiyozli tarzda berilishi kabi tadbirlar oila mustahkam va baxtli hayot kechirishini kafolatlovchi muo'im masalalardir. Oxiri statistik ma'lumotlarga qaraganda, O'zbekistonda yiliga o'rtacha 175-180 mingdan ortiq nikohlar qayd etiladi. Umumiy oilalar miqdoriga nisubatan qaralganda yosh oilalar salkam 40 foizni tashkil etadi. Demak, oila sonining ko'pligi ular orasida moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlashga muhtojlari ham bo'lishi tabiiy ekanligini ko'ratstadi va xukumatimiz va shaxsan Prezidentimizning bu boradagi siyosati aynan yosh oilaning manfaatlarini himoya qilish yo'lidagi say'i-harakatlardan biridir.

Albatta, yosh oila borasidagi eng muhim masalalardan biri – yoshlarning o'zaro munosabatlari va ularning yangicha munosabatlar tizimiga ko'nikishi masalasidir. Chunki romantik sevgi, bir-birini yoqtirish bosqichidan o'tgan yoshlarning endi yangi oilaviy hayot tamoyillari asosida kundalik hayotni boshdan kechirishiga muayyan qiyinchiliklar bo'lishi tabiiy. Yigit-ku o'z uyida, ota-onasi yaratib bergan sharoitda yashaydi. Moslashuv jarayonidagi qiyinchiliklarning eng og'iri kelinchakning bo'yniga tushadi. U boshdan kechiradigan muammolardan biri esa – yangi oila a'zolari bilan muomala maromlarini to'g'ri o'rnatishdir. To'g'ri, to'ydan keyin turkona, o'zbekoana urq-odatga ko'ra qizning onasi va uning yaqin qarindoshlari kelinchakni “yo'qalaydi”, ya'ni, pishir-kuydir qilib, qiz

o`z xonadonida suygan taomini pishirib, yangi kelin tushgan xonadonda dasturxon yuboriladi. Albatta, bu kabi azaliy urf-odatni asosida yotgan muhim sabablar bo`lib, birinchisi, yangi muhitga tushib qolgan qiz bu yerdagi issiq-sovuqqa tez ko`nikib ketolmasligi, taom tanavvul qilishda keskin o`zgarish bo`lmasligi uchun to ko`nikkuncha, bir necha kun o`z xonadonidan ovqat yuborish va shu orqali uni “yupatish” bo`lsa, ikkinchi ma`nosi – ota-ona qizini unutmaganligi, hanuz unga mehrlil munosabatda ekanliklarini izhor qilishdir. Bu kabi munosabatlarning saqlanishi qisman bizning hozirgi sharoitimizda ham o`zini oqlaydi, lekin yo`qlov bahonasida tog`oralarda ovqat-ozuqning xadeb kuyov uyiga jo`natilishi, ortiqcha dabdabalarga yo`l qo`yilishida umuman mantiq yo`q. CHunki hozir ko`pchilik onalar oila yumushidan tashqari davlat va jamoat muassasalarida xizmat qiladilar. Ular uchun bunday tashvishlar ortiqcha, ikkinchidan, qizlar ilgarigiday juda erta turmush qurmaydigan va o`qish, ish bahonasida turli taomlarni yeyishga yoshlikdan o`rgangan sharoitda ularning oshqozonlari yangi xonadonda ham birday ishlayveradi. Ya`ni, yosh oilaning mustahkam bo`lishiga rahna soluvchi omillardan biri hisoblanmish ortiqcha ovoragarchiliklar, dabdabali tushliklarning ikkinchi xonadonga yuborilishi bugshungi taraqqiyot bosqichida biroz erish tuyulishi tabiiy.

O`tkazilgan tadqiqotlardan yana shu narsa ma`lum bo`lmoqdaki, yosh oilaning tinchlik-totuvchilikda yashashiga halaqit berayotgan sabablardan biri – qaynonalar bilan yangi kelinchakning tez kirishib, til topishib keta olmayotganligi. Bu ham oilaviy munosabatlar borasidagi muammolardir. CHunki ayniqsa, shahar sharoitida bitta yoki ikkitagina o`g`il o`stirgan ona ko`pincha yangicha munosabatlar tizimiga o`zi ko`nika olmaydi va kelinchakni ham tezroq ko`nikib ketishiga yordam berish choralarini bilmaydi. Ya`ni, qaynona bilan kelin o`rtasida o`ziga xos rashkka o`xshash munosabatlar paydo bo`ladiki, bu holat qaynonaning kelina nisbatan adolatli, bag`rikeng inson sifatida ish tutishiga halaqit beradi. Toshkent shahrida sodir bo`layotgan nikoh ajrimlarining sabablari orasida aynan qaynona bilan kelin o`rtasidagi nizolarning qayd etilishi yuqoridagi fikrlarning dalilidir. SHuning uchun bunday holatlarning oldini olishning yo`llaridan

birinchisi – bu yoshlarni (yigit va qizlarni) oilaviy munosabatlarga psixologik jihatdan tayyorlash bo`lsa, ikkinchi yo`li – jamoatchilikni keng jalb qilgan holda mahallalarda “Oila saboqlari”, “Ota-onalar universiteti” kabi ma`rifiy institutlarni joriy etish orqali ota-onalarni ham kelin va kuyov bilan munosabatga, muloqotga o`rgatishdir. Bunda OAV va ommabop nashr etilgan risolalarning ham ahamiyati katta.

5.2. Yosh oila va sog`lom turmush tarzini barqarorlashtirish

Yosh oilaning mustahkamligi, undagi ma`naviy muhitning barqarorligi yoshlarning salomatligiga, sog`lom turmush tarzi malakalariga ega ekanligiga ham bog`liq. Bunda ota-onaning, yaqin qarindosh-urug`larning umuman sog`lom turmush tarzi haqidagi tasavvurlari qanchalik aniq va ularning kundalik turmushda salomatlikni asrash ko`rikmalariga ega ekanliklari katta ahamiyat kasb etadi.

Gap eng katta boyligimiz – salomatlik haqida borar ekan, qulog`imizga tez-tez chalinayotgan “sog`lom turmush tarzi” tushunchasining o`zi xususida olimlar fikrlarini tahlil etish lozim. Olimlar hamda mutaxassislarning ta`kidlashlaricha, sog`lom turmush tarzining beshta asosiy sharti bo`lib, bular eng avvalo to`g`ri ovqatlanish, jismoniy faollik, zararli odatlardan saqlanish, mehnat qilish va faol dam olishni to`g`ri tashkillashtirish hamda gigienik ko`nikmalarga amal qilishdir.

Mana shu shartlarga rioya qilgan kishining salomatligi shubhasiz o`z qo`lida bo`ladi. Lekin ko`pincha bu shartlarga amal qilish yoshlarga ko`pincha erish tuyuladi. Hozirgi kunda ko`pchilik o`rtasida uchrayotgan kasalliklar va bevaqt o`limning asosiy sabablaridan biri oila a`zolarining sog`lom bo`lish uchun o`zlari harakat qilmayotganliklari, hali ham biron bir mo``jizaviy hayot baxsh etuvchi dori yoki shifokor bo`lishiga ishonib, yashayotganliklaridir. Albatta, zamonaviy tibbiyot fani O`zbekistonda ham rivojlanish ketdi, tibbiyot xodimlari orasida o`z kasbining ustasi bo`lgan oliyjanob insonlar ham ko`p. Lekin agar inson o`z turmush tarzini ongli tashkil etib, kasal bo`lib qolganda ham unga qarshi o`sha shifokor bilan tengma-teng ongli ravishda turmasa, dardni yengish mushukul

bo`lishini bugun ko`pchilik yaxshi biladi.

Lekin yoshlar o`rtasida shu oddiy haqiqatni bilmaganlar ham ko`p. Salomatlikni o`z vaqtida o`z uyimiz, o`zimiz o`rganib qolgan muhitda saqlay olmaganligimizning, farzandlarimizni ilk yoshligidan sog`lom turmush tarzi ko`nikmalariga o`rgatmaganligimizning sabablari ham bor. Buning ob`ektiv sabablaridan biri sobiq sovet davrida tibbiy xizmatning bepulligi, tibbiyot xodimlari malakasiga nisbatan talabchanlikning past bo`lganligidir. Bu siyosat eski tuzumning boshlang`ich davrlarida aholi o`rtasida uchragan ko`pgina kasalliklarni kamaytirishga xizmat qilgan bo`lsa-da, shu bilan birga, bunday siyosat kishilarda o`z sog`liqlariga befarqlik, boqimandalik kayfiyatini ham shakllantirdi. Yana bitta sabablaridan biri kasallikni sababi bilan emas, uning oqibati bilan kurashib kelindi. Natijada kasalxonalar qurish, ularda koykalar soni oshirishga ko`proq e`tibor berilib, targ`ibot sohasiga ikkinchi darajali sifatida qaraldi. Oqibatda aholi orasida tibbiy madaniyatning pastligi tufayli kasallanishning ko`payib borishi davom etdi. Bu o`z – o`zidan ma`lumki, har bir oilaning byudjetiga salbiy ta`sir ko`rsatdi. Oqibatda bu nafaqat byudjetga, balki oilaning mustahkamligiga ham salbiy ta`sir ko`rsatdi va hozir ham shunday.

SHuni alohida mas`uliyat bilan ta`kidlash joizki, davlatimiz asosini tashkil etgan yosh oilalar ravnaqi kelajagimiz poydevorini sog`lomashtirish uchun targ`ibotni eng avvallo oiladan, qolaversa, barchamiz uchun “vatan ichra vatan bo`lgan” mahalladan boshlash kerak. CHunki, sog`lom turmushi tarzini oilada to`g`ri yo`lga qo`ysak, shu oila azosi salomatlik eng birinchi darajali ekanligini tushunib yetadi. Bir oila tushunib yetgan narsani shu oilaning boshqa yaqinlari – qarindosh-urug`lar, keyinchalik yoru-birodarlar, nihoyat qo`ni-qo`shnilar tushunib yetadi.

Olimlarning fikricha, inson salomatligining 51,6% sog`lom turmush tarziga, 20,5 % irsiyatga, 19,3 % tashqi ekologik muhitga, 8,6% sog`liqni saqlash tizimiga bog`liq ekan. Ko`rinib turibdiki, salomatlik har bir insonning qanday hayot kechirishi, nima yeyishi, kimlar bilan muomala qilishi, o`zi uchun munosib, qulay hayot tarzini ishda ham, dam olishda ham tashkil eta olishiga bevosita aloqador

ekan.

Salomatlik – bu nafaqat sogʻ-salomat yurish degani, balki uzoq umr koʻrish garovi hamdir. Tugʻilish, oʻsib ulgʻayish, voyaga yetib shaxsiy va umuminsoniy manfaatlar yoʻlida faoliyat koʻrsatish, qarish-qartayish va oʻlim – bular inson hayot yoʻlining qonuniy bekatlaridir. Bu hayot uchun kurash – salomatlik uchun kurash ekanligini anglashni taqozo etadi.

Demak, *sogʻlom turmush tarzi bu* – har bir insonning maʼnaviy, aqliy, ruhiy va jismoniy xususiyatlarga ega boʻlishga harakat qilishidir. Agar inson oʻz hayotini faol harakatlanish rejimiga sola olsa, kun tartibini ongli belgilay olsa, ovqatlanish, mehnat qilish yoki dam olish tartiblarini toʻgʻri tashkil eta olsa, gigiena qoidalariga rioya qilgan holda zararli odatlardan oʻzini tiya bilsa, atrof-muhitga ehtiyotlik va sarishtalik bilan qarab, oilada va yonidagi qoʻni-qoʻshni, yaqin qarindoshlar bilan tinch-totuv yashashga imkon beruvchi muomala madaniyatiga ega boʻlsa va sogʻlom farzandning tugʻilishiga eng avvalo oʻzi masʼul ekanligini tushunsa, unda sogʻlom turmush tarzi haqida tasavvurlar mavjud, deyish mumkin.

Bugungi kunda butun dunyoda salomatlik va sogʻlom turmush tarziga katta eʼtibor berilmoqda. Masalan, amerikalik olimlar bu narsaga panja ortida qarash nimaga olib keladi, degan savolga koʻproq ularni agressiv xulq-atvor bilan bogʻlamoqdalar. Yaʼni, odam urushqoq, salga tajang boʻladigan, sabrsiz boʻlib qoladi. Bu narsa oxir oqibat giyohvandikka berilish, ichkilikka ruju qoʻyish, oilada er-xotin oʻrtasida nosogʻlom munosabatlarning kelib chiqishi, ayolga nisbatan zugʻumning ortishi, sportga nisbatan befarqlik, shaxslararo ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.

Respublika “Oila” ilmiy-amaliy markazi olimlari 2000 yillarning boshida Oʻzbekiston xududidagi qishloq oilalari aʼzolarining sogʻlom turmush tarzi borasidagi savodxonligini maxsus tadqiqot doirasida oʻrgandi. Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari va Qoraqalpogʻiston Respublikasidagi 600 dan ziyod xotin-qizlar bilan suhbat va soʻrovlar oʻtkazildi. Soʻraluvchilarning aksariyati tugʻish yoshidagi ayollar boʻlib, ularning fikrlarini umumlashtirib tahlil qilinganda, oilali ayollarning 21%i va erkaklarning 9,9% surunkali kasalliklarga

chalingan ekan. Soʻraluvchilardan 53,3%i faqat kasal boʻlgandagina vrachga murojaat qiladi, qolganlari vaqti-vaqti bilan murojaat qiluvchilardir. Demak, koʻpchilik betob boʻlib qolganlagina vrachga murojaat qiladi, hattoki, kasal oʻtib ketgandan keyin vaqt topadiganlar ham kam emas. Demak, sogʻlom turmush tarziga aloqador tibbiy madaniyatimiz borasida oʻylashga arziydigan muammo bor.

SHu bois ham, sogʻlom turmush tarzi kategoriyasi koʻproq ijtimoiy kategoriya boʻlgani Markaz olimlari soʻraluvchilarning tibbiy-gigienik maʼlumoti darajasini oʻrgandilar. Masalan, “Oʻz farzandlaringiz bilan tibbiy-gigienik mavzuda suhbatlashib turasizmi?” degan savolga barcha soʻraluvchilarning 62,6% ijobiy javob bergan boʻlsalar, umuman gaplashmaydiganlar 19,8%ni tashkil etdi. Bu oʻylantiradigan holat, albatta. Lekin tibbiy bilimning zaruratini anglaydiganlar qishloq aholisi oʻrtasida ortib bormoqda. Masalan, soʻraganlarimizning 82% “Har bir kishi tibbiy bilimga ega boʻlishi kerak” deb hisoblaydi. SHunisi eʼtiborga molikki, oʻrganilgan guruhdagilarning 87,7 foizida birinchi farzandlari qolgan keyingilariga nisbatan koʻproq xastalangan. Demak, yosh ona bolasini parvarish etish malakasiga, tajribasiga ega boʻlmaganidan tez-tez kasal qilib qoʻyadi. Aynan oʻshalar tibbiy savodxonlikka muhtojdir.

Albatta, sogʻlom turmush tarzi tushunchasi har insonda oʻziga xos tarzda shakllanar ekan. Respondentlarga “Sogʻlom turmush tarzini qanday tushunasiz?” deb savol bilan murojaat qilinganda, koʻpchilik, yaʼni soʻralganlarning salkam 41%i uni “atrof-muhit tozaligi” bilan, 37,3% i “toʻgʻri, ratsion boʻyicha ovqatlanish” bilan, qolganlar – “oʻz vaqtida uxlash”, “sport bilan shugʻullanish” (28,4%), “chekmaslik, ichmaslik” kabilar bilan bogʻlashdi.

Albatta, bu kabi sogʻlom turmush tarzi bilan bogʻliq tasavvurlar shakllanadi, kerak boʻlsa, tarbiyalanadi. Sogʻlom turmush tarzi haqidagi tushunchalarni qaerdan olish mumkinligini oʻrganilganda, tabiiy, OAVning oʻrni va roli katta ekanligi maʼlum boʻldi. Ayniqsa, xotin-qizlarning fikricha, televideniening roli katta (72,6%), gazetalar – ikkinchi oʻrinda – 57,5%, jurnallar – 46,3% va radio – 31,2%. Demak, bu manbalardagi axborot va maʼlumotlarning xalqboq, ommabop boʻlishiga alohida eʼtibor berish, mahalla guzarlarda radio eshittirishlari va davriy

gazeta, jurnallarning vaqtida berilishiga alohida e'tibor berish lozim. Demak, sog'lom turmush tarzi to'g'risida har bir yosh avlodda shakllanadigan bilimlar, tasavvurlar va ularning amaliy turmush tarkibida ongli xatti-harakatga aylanishi ko'plab ijtimoiy muammolarni yechishga imkon beradi. SHuning uchun ham bugun xalq o'rtasida amalga oshiriladigan targ'ibot va tashviqot ishlarining samaradorligini oshirish, buni mafkuraviy va ma'naviy ishlarning tarkibiy qismiga aylantirish lozim.

Mustaqil yurtimizda keng quloq yozayotgan bolalar sportini rivojlantirish, oilaviy sportni milliy mentalitetimiz xususiyatlariga mos tarzda hayotga joriy etish, mustahkam oilada sog'lom turmush tarzini barqarorlashtirishga qaratilgan barcha sa'y-haraktalarimiz islohotlarimiz strategiyasiga mos bo'lib, yurtimizda tinchlik, totuvlik hamda rivojlanishga, yosh oilalarning mustahkamligiga xissa bo'ladi. Bunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan qator hayrli tadbirlar, jumladan nikoholdi tibbiy ko'rikdan kelin va kuyovlarni o'tkazish amaliyoti o'zining juda katta ijobiy samarasini berishi tabiiy.

5.3. Yoshlarni nikoholdi tibbiy ko'rikdan o'tkazish va nikohning mustahkamligi

Oila Kodeksining 17-moddasida yosh kelin-kuyovlar nikohgacha ixtiyoriy tarzda tibbiy ko'rikdan o'tishlari maqsadga muvofiq ekanligi ta'kidlangan. Bu modda kiritilishining mohiyati shundaki, imonli, insofli va yaxshi niyatli inson uchun oila qurish, uning mustahkam poydevorda bo'lishiga qayg'urish qanchalik muhim va majburiy bo'lsa, yoki ota-ona bo'lish mas'uliyati kuchli bo'lsa, o'zidan sog'lom zurriyot qoldirish, uni sog'-salomat katta qilib voyaga yetkazish, to'g'ri tarbiya berish shunchalik mas'uliyatli va majburiy ishdir. SHuning uchun ham har bir yigit va qiz, yoki ularning ota-onalari yangi oila qurish ishini savob va mas'uliyatli deb anglasalar, nikohga kiruvchilarning pushti va nasli nuqtai nazaridan sog'-salomatligiga ishonch hosil qilish shunchalik zurrudir. Tibbiy ko'rikdan o'tgan har ikki yosh eng avvalo o'z vijdoni oldida toza bo'lishi masalaning bir tomoni bo'lsa, hali oilani qurmay turib, uning salomatligi haqida

qayg'urayotganligi ulardagi ana shu nikohday muqaddas narsaga bo'lgan jiddiy va mas'uliyatli munosabatining namoyon bo'lishidir. Ayniqsa, bugungi bozor munosabatlari sharoitida oila har bir a'zosining sog'lom bo'lishi, yangi tug'ilgan farzandning sog' va salomat katta bo'lishi qanchalik muhim iqtisodiy hamda ma'naviy masala ekanligini bugun hamma tushunib qoldi.

Jamiyatda sog'lom oilalar sonini oshirish maqsadida qabul qilingan qarorlardan biri bu – “Nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish to'g'risida”gi Nizomdir. Bu hujjat O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 25 avgustda qabul qilgan 365 sonli qarori bilan tasdiqlangan. Ushbu Nizomga ko'ra, barcha barcha fuqarolar nikohdan oldin tibbiy ko'rikdan o'tishlari zarur. Bunda bo'lajak kelin-kuyovlar beshta asosiy xastalik – sil, teri-tanosil, giyohvandlik, OITS, ruhiy kasalliklar bo'yicha tekshiriladi. Sababi, bu beshta kasallik bevosita naslga ta'sir qiladi.

Kuzatishlar va amaliyot shuni tasdiqlamoqdaki, nikoholdi tibbiy ko'rikdan ongli ravishda o'tish, salomatlikni asrashning aynan o'zimizga, oilamizga bog'liq jihatlarini bilish, bolalar sporti, oilaviy, ommaviy sportni rivojlantirish, oilada sog'lom yashash tarzi ko'nikmalarini shakllantirish millatni jisplashtiruvchi, naslni poklovchi, davlatni kuchli qiluvchi omil sifatida baholanmoqda. O'tkazilgan tadqiqotlar yurtdoshlarimizda “salomatlik” qadriyatiga munosabatlari ijobiy tomonga o'zgarayotganligini isbotlamoqda. Xususan, Respublika “Oila” ilmiy-amaliy hamda jamoatchilik fikrini o'rganish “Ijtimoiy fikr” Markazlarining tadqiqot natijalariga e'tibor beradigan bo'lsak, agar 2003 yilda aholining faqat 42,7 foizigina nikoholdi tibbiy ko'rikdan o'tishga ongli munosabatni ifoda etgan bo'lsa, 2005 yilda bunday ijobiy ko'rsatgich 84,4 foizni tashkil etdi. Oxirgi yillarda bu borada yanada sezilarli ijobiy o'zgarishlarning sababi ham eng avvalo yosh onaning, kelinchakning salomatligini muhofaza qilish istagi yetakchi omil bo'layotganligidir.

Olimlarning kuzatishlari va tadqiqotlar yurtdoshlarimizda, ayniqsa, yosh kelin-kuyovlarda xastaliklarni oldini olish yoki bemor bo'lib qolganda dori-darmonlarni iste'mol qilishga munosabati keskin o'zgarib borayotganligini

ko'rsatmoqda. Yurtdoshlarimiz bunda eng avvalo profilaktik tibbiyot, ya'ni xastalikni oldini olish uchun sog'lom turmush tarzi qonun-qoidalariga rioya etish, bunda sog'lom fikr va ruhiy quvvatdan foydalanish, bo'lgan-bo'lmagan dorilarni iste'mol qilavermaslik ko'nikmalarini egallab borayotganligi tasdiqladi. Bu ham ma'lum ma'noda mamlkatimizda "Sog'lom ona – sog'lom bola" ijtimoiy harakatining, samarali targ'ibot-tashviqot ishlarining natijasidir. Qishloq xududlarida aholining toza ichimlik suvi, zarur sanitariya-gigiena shart-sharoitlarini yaratish, xususan, ota-bobolarimizdan qolgan har bir mahallada sharqona yuvinish maskanlari bo'lmish hammomlar qurilishiga e'tiborning ortayotganligi ham yurtdoshlarimiz psixologiyasining muhim o'zgarishlaridandir.

Oxirgi yillarda ommaviy sportga, oilaviy hamda bolalar, ayollar sportiga e'tibor yanada kuchaydi. "Barkamol avlod" sport o'yinlari, "Universiada", "Umid nihollari" musobaqalari, Respublika ayollar spartakiadasi, badiiy gimnastika bo'yicha xalqaro bellashuvlar va boshqalar o'z ko'lami va xalqchilligi bilan xalq e'tirofini qozondi. Ushbu sa'yi harakatlar davlatimizning bu boradagi strategik rejalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda xalq bilan hamjihat ekanligini isbotlamoqda. Yurtimiz ayollari va bolalar sport bilan faqat o'zining jismoniy quvvatini tiklash va bo'sh vaqtini maroqli o'tkazish uchun emas, balki u orqali sog'lom turmush tarzi keng targ'ibot qilish, ma'naviy va jismoniy kamolga intilish, turli salbiy ta'sirlar va zararli odatlardan halos bo'lish, kuchli xarakterni shakllantirish uchun shug'ullanayotganliklari har qanday taxsinga loyiqdir.

Bularning barchasi strategik maqsadimiz – milliy genofondni yaxshilash, barkamol va sog'lom avlod tarbiyasi borasida amalga oshirayotgan ishlarni yanada takomillashtirish orqali yosh oilalarning barqarorligiga erishishdan iboratdir.

6-bob. Oilaviy munosabatlarning buzilishi: nikoh ajrimlari

6.1. Oiladagi inqirozlar va ularning oqibatlari

Afsuski, barcha oila ham ota-ona va ular dunyoga keltirgan farzandlar bilan to'liq bo'lavermaydi. Taqdir taqozosi bilan ayrim oilalarda nizolar kelib chiqadi va uning oqibati sifatida nikoh barbod bo'ladi. Olimlar nikohning barbod bo'lishini o'rganib, uning sabablari turlicha bo'lishi mumkinligi to'g'risida o'z nazariy qarashlarini bayon etganlar. Masalan, ayrim psixologlar ajrimlarni "turtki" kontseptsiyasi orqali tushuntirishga urinadilar. Ya'ni, yaxshi tinch-totuv yashayotgan oilada birdan shunday holat yuz beradiki, masalan, xiyonat, o'lim, xastalik, rashk va shunga o'xshash voqealar turki bo'ldiyu, oila ustuni qulaydi. Aslida hayotda qo'qqisdan shunday bir silkinish yoki turtki bilan oila birdan buzilib ketishi kam uchraydi.

Yana bir holat olimlar fikricha, "orqaga ketish" deb nomlanadi. Bu shunday holatki, unga ko'ra, er va xotinni yaxshi, iliq munosabatlar bog'lab turgan, lekin aynan muhabbat birdan sovib, er-xotin bir-birini ko'rsa g'ashi keladigan, gaplari yoqmaydigan, nizokash bo'lib qoladi. Bunday voqealar hayotda tez-tez uchraydi. Sababi – birdan yongan olov, ya'ni, muhabbat, ma'lum vaqt o'tgach o'chishi, so'nib qolishi mumkin.

SHu kabi holatlar va undan boshqa sabablar tufayli oila ajrimlarining sodir bo'lishi barcha zamonlar va davrlarda ham kuzatilgan. Faqat nikohning barbod bo'lishi shakllari va sabablarida har bir davrda o'ziga xos asoslar bo'lgan deyish mumkin. Masalan, SHarq mamlakatlarida qadimdan nikohning barbod bo'lishi eng kam uchraydi, deb hisoblab kelingan. CHunki oila institutining poydevori mustahkam bo'lishiga ajdodlarimiz qayg'urganlar. Yetti pushtini surishtirish, sovchilik instituti orqali bir-biriga mos keladigan yoshlarning taqdirini bog'lash, hattoki, uzoq qarindoshlar o'rtasidagi nikohlar, ya'ni, oldindan bir-birlarini bilgan odamlarning o'zaro kelishuvi, mehr va muhabbat rishtalari orqali oila qurish o'zbekchilikka xos odatlar sifatida qadrlangan va ta'kidlab o'tilgan nikoh motivlarining barchasida oqilona fikr yuritish, yoshlar va ular ota-onalarining "etti

o`lchab bir kesishi” oilaning mustahkam bo`lishi uchun zamin hisoblangan.

Nikoh ajrimlariga kelsak, bunday holat SHarq xalqlarida ham, bizda ham sodir bo`lgan. Eski manbalarda nikoh ajrimiga sabab bo`lgan omillar sifatida avvalo, er yoki xotinda to`ydan keyin aniqlangan nasliy xastaliklar, ko`p holatlarda erkak kishining, ayrim holatlarda ayolning boshqa inson bilan “til” topishib ketishi, boobro` va mansabdor shaxsning kelinchakni yoqtirib qolishi va zo`rlik bilan eski oilani buzishga majbur qilishlar, farzandsizlik, ayolning bepushtligi sabab erkakning xotinni taloq qilishi, iqtisodiy nochor yosh oilaning o`z ro`zg`orini yurita olmaganligidan ayolning boshqa odamga turmushga chiqishga majbur bo`lib qolishi kabi sabablar qayd etilgan. Muhimi shunki, nikohning barbod bo`lishidagi tashabbus asosan erkak kishining qo`lida bo`lgan. Agar u xohlasagina nikoh barbod bo`lgan. Agar mabodo ayol tashabbus ko`rsatsa, u qattiq jazolangan, jamoatchilik uni qoralagan, hattoki, tosh bo`ron qilinganligi to`g`risida qadimgi tarixdan, eski kinofilmlardan ma`lum.

Boshqa xalqlarda ham o`ziga xos an`analar mavjud bo`lgan. Masalan, qadimgi Xitoyda nikoh ajrimiga olib keladigan sabablarga erning ota-onasi ra`yiga qaramaslik, ularga kelinning gap qaytarishi, betga choparlik, bepushtlik, mahmadonalik, bedavo xastalik, rashk kabilar kirgan. Lekin yuqoridagi holatlar bo`lsa-yu, ayol erining ota-onasiga aza tutayotgan bo`lsa yoki u chin yetim bo`lsa, eri uni baribir uydan xaydab yubora olmagan.

Qadimgi Gretsiyada esa nikoh ajrimini sodir etish ancha yengil bo`lgan. Er guvohlar oldida xotiniga u bilan ortiq yashay olmasligini, nikohi buzilganligini aytgan, ayol barcha sep-suriqlarini yig`ishtirib, o`z ota-onasining oilasiga qaytib ketavergan. Sarpo suriqlar, ayolga tegishli barcha narsalarning unga berilishi majbur hisoblangan, hattoki, ajrimning sababi ayolning xiyonati bo`lgan taqdirda ham mol-mulk, ziynatlar ayolga berilavergan. Lekin ayol eri bilan yashashni xohlamay qolgan holatlarda uning ajrim olishi mushkulroq bo`lgan, bunday paytlarda xotin shahar xokimiga yozma ravishda rasmiy murojaat qilishi, va ular qaror qabul qilishi lozim bo`lgan. Bunday hollarda kim aybdor deb topilishidan qat`iy nazar, bolalar otasi bilan qoldirilgan.

Rimliklarda ham ajrimlar ilgaridan odatiy holday qaralgan. Tarixdan ma'lumki, shoir *Ovidiy* va tarixchi *Pliniy* uch marta uylanganlar, *Yuliy TSezar* va *Antoniy* esa to'rttadan xotinga ega bo'lganlar. Bu kabi tarixiy hodisalar manbalarda, tarixiy filmlarda yaxshi aks ettirilgan.

Qadimgi Hindistonda esa nikoh oddiygina fuqarolar ittifoqi emas, ilohiy ittifoq sifatida qaralib, nikoh rishtalarining buzilishi nihoyatda g'ayritabiiy holat deb baholangan. Nikohning buzilishi faqat er tashabbusi va ayolning katta gunohi tufayli ro'y berishi mumkin bo'lgan. Eramizgacha bo'lgan ikki mingliklardan qolgan manbalarda ko'rsatilishicha, "sakkiz yil mobaynida bola tug'magan ayol boshqasiga almashtirilishi mumkin, o'lik bola tuqqan – o'ninchi yili, faqat qiz bolalarni tug'adigani – o'n birinchi yili, urushqoq, beadabi esa o'sha zahoti er tomonidan qo'yib yuborilishi mumkin" bo'lgan. Keyinchalik hindlar ham ajrimlar siyosatini qayta ko'rib chiqib, endi nikoh quyidagi holatlarda ham barbod bo'lishi qayd etilgan: agar ayol erining barcha boyliklarini isrof qilish, noo'rin ishlatgan bo'lsa, abort yo'li bilan farzandini yo'qotgan bo'lsa va erining hayotiga suiqasd qilgan bo'lsa. Ayol esa faqat ikki holatda eridan ajrim talab qilish huquqiga ega bo'lgan: eri bepusht bo'lib, o'z erlik vazifasini bajara olmay qolgan bo'lsa va sodir etgan gunohi uchun uni qavmdan chiqarib yuborilgan bo'lsa.

SHunga o'xshash nikoning barbod bo'lishi shakllari ham, uning motivlari ham turfa xil. Ko'pgina xalqlarda ajrimlarning motivi sifatida er-xotin xiyonati qayd etiladi. SHunisi xarakterliki, erkaklarning xiyonatidan ko'ra ayolning xiyonati barcha madaniyatlarda ham qattiqroq qoralanadi, chunki buning asosiy sababi – xiyonatkor ayol boshqa erkak bilan uchrashib yurib, undan homilador bo'lib qolishi va nikohsiz begona bolaning tug'ilishiga sababchi bo'lib qolishi mumkin. Ya'ni, bunda nafaqat oilaning balki yangi tug'ilgan bolaning manfaati jiddiy zarar ko'radi, chunki bu bolada kimning haqi borligi, kimning mol-mulkiga u voris bo'la olishi masalasi o'ylantiradi.

Lekin er-xotinning xiyonatiga befarq qaraydigan xalqlar ham Yer yuzida topiladi. Masalan, Afrikadagi dinka qabilasida er agar xotini uning nazarida nodonroq bo'lsa ham, bemazaroq ovqat pishirsa ham u bilan ajrashib ketaveradi.

Erkakning begona ayol bilan “don olishib yurishi” hech kimni qiziqtirmaydi, hattoki, qonuniy xotini ham bunga unchalik ahamiyat bermaydi. SHu kabi Assama orolida yashaydigan qabila ham ajrashishda bir-birining quyi yoki yuqori tabaqadan ekanligiga qarab qaror chiqaradi. Masalan, agar ayol yuqori tabaqa oila vakilasi bo`lsa, u nikohni bekor qilish va boshqa erkak bilan yashab ketaverish huquqiga ega bo`ladi.

Albatta, musulmon xalqlarida oila qanchalik qadrlansa, taloq yoki ajralish holatlari shunchalik tahqirlangan. SHu nuqtai nazardan musulmon olamida o`ziga xos shariyat qonunlari ishlab chiqilgan bo`lib, ular asrlar osha oila-nikoh munosabatlarini tartibga solishda muhim omil bo`lgan. Qur`oni-Karimning qator suralarida, jumladan, uning “Baqara” surasida er va xotinning o`zaro insoniy va mulkiy munosabatlari, farzandni dunyoga keltirish va uni voyaga yetkazishda otanalik mas`uliyati va burchlari bayon etilgan. Unda “taloq”ning Alloh tomonidan buyurilgan, lekin uning o`ziga eng noma`qul bo`lgan amaldan ekanligi ta`kidlangan. Demak, musulmonchilikda oilaning buzilishi “qush inining buzilishi” kabi yomon, noxush oqibatlarni keltirib chiqaruvchi omil sifatida qaraladi. Musulmon qoidalariga ko`ra ayolning nikoh ajrimining tashabbuskori bo`lishlik qoralanadi, lekin vaziyat talab qilganda ayol o`z haq-huquqlarini talab chilmagan holad erining uyidan ketishi mumkin. Erkak esa agar bilmay “Taloq” so`zini ishlatib qo`ygan bo`lsa, o`z ayoliga qayta uchinichi martagacha uylanishi mumkin, lekin uch martadan keyin uning yana uylanishi qat`iyat man etiladi. Tabiiy, hozirgi sharoitda huquqiy davlat qurish sharoitida bunday shar`iy qoidalarga emas, amaldagi qonunlarga ko`ra ajrim holatlarini muvofiqlashtiriladi. Uning qoidalari O`zbekiston Respublikasining “Oila Kodeksi”ning “Nikohning tugatilishi” deb nomlangan 7 bobning 37-48 moddalri hamda “Nikohdan ajralishni qayd etish” deb nomlangan 26 bobning 218-222 moddalari bilan tartibga solingan.

Rossiyada o`tkazilgan oxirgi tadqiqotlarda¹⁹ nikoh ajrimlarining asosiy sabalari sifatida quyidagilar qayd etilmoqda(turli yoshli so`raluvchilarning jami soniga nisbatan foiz hisobida):

¹⁹*Иванова Л.В.* Ваша свадьба. – Смоленск: Русич, 1999. – С. 78-84.

- *moddiy, maishiy muammolar – 55;*
- *er yoki xotinning ichkilikka ruju qo`yishi – 39;*
- *yoshlar uchun oilaviy qadriyatlarining pastlab ketishi – 27;*
- *er-xotin xiyonati – 19;*
- *psixologik mos kelmaslik – 17;*
- *oilaviy hayotning mazmunsizligi – 12;*
- *boshqa birovni sevish qolish – 11;*
- *farzandlarning yo`qligi – 7;*
- *boshqa sabablar – 2;*
- *javob berishga qiynalganlar – 6.*

Respublika “Oila” ilmiy-amaliy markazi tomonidan nikoh ajrimlarining sabablari o`rganilganda, aksariyat holatlarda bu birinchi o`rinda er-xotinlarning o`zaro kelishmovchiliklari, fe`l-atvorning bir-biriga mos kelmasliklari, rashk, xiyonat, kelin bilan qaynona va boshqa yaqin qarindoshlarning chiqishmasliklari, erkakning zararli odatlarga berilib ketishi (ichkilikka, giyohvand moddalarga va shu kabi), moddiy qiyinchiliklar (asosan erning ishlamasligi, mustaqil oilani boshqara olmasligi), qudalarining to`ydan keyin o`zaro kelishmay qolishlari, erning daraksiz ketib qolishi kabilar qayd etiladi. Poytaxt bo`yicha ajrimlar sabablari o`rganilganda, iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli oilaning buzilishi eng oxirgi o`rinda qayd etiladi, chunki aksariyat o`ziga to`q, boy-badavlat oilalarda yoshlar asosan uch sabab tufayli ajrilib ketmoqda: rashk va xiyonat, kelin-qaynona munosabatlaridagi kelishmovchilik va turmush sharoitidagi noqulayliklar. Umuman olganda, nikoh ajrimlarining bosh omili yoshlarni ma`naviy jihatdan turmush qurishga tayyor emasliklaridir.

6.2. Oilaviy ziddiyatlarning er-xotin va farzandlar taqdiriga ta`siri

Amalda er va xotin ajralishga axd qilganda, ular o`rtasida farzand bo`lmasa, FXDYo idoralariga murojaat qiladilar va ularning nikohi bekor qilinadi. Agar o`rtada farzand bo`lsa, bu ishni sudlar xal qiladi, lekin aksariyat holatlarda

o'z-o'zini boshqarish organi bo'lmish mahalla va undagi yarashtirish komissiyasining a'zolari bo'lmish faollar bunga aralashadilar, arzimagan sabab bilan ajrimgacha borayotgan yoshlarga jamoatchilik monelik ko'rsatadi. Chunki milliy mentalitetda farzandni tirik yetim qilib qo'yish katta gunoh hisoblanadi, shuning uchun azaldan urf bo'lgan tamoyil borki, yosh oilaning keyingi taqdiriga kattalar aralashadi va oilaviy nizoning sabablari o'rganilgach, bir qarorga kelinadi. Agar oilaviy nizo yoshlarning, birinchi navbatda ayolning va farzandlarning salomatligi, tinchligi va birgalikda yashashlariga jiddiy xavf solgan hollarda (xiyonat tufayli bir-birini kechirolmaslik, erning tinimsiz alkogol iste'mol qilishi tufayli ayolni muntazam qiynashi, maishiy zo'ravonlik, oila byudjetiga erkak ulushining qo'shilmasligi kabi) jamoatchilik ayolning xaq-huquqlarini himoya qiladi va mahallaning o'zi ayol, uning farzandlari taqdirini belgilash, ularni ijtimoiy himoya qilish maqsadida bu ishga aralashadi. Joylardagi xotin-qizlar faollari oxirgi yillarda aynan shu masalalarda o'z-o'zini boshqaruv organlarining odilona faolligini oshirishga alohida e'tibor berib kelmoqda.

Mahalladagi yarashtirish komissiyalarining a'zolari bilan o'tkazilgan suhbatlardan ma'lum bo'ldiki, ular aksariyat holatlarda aynan ayollarning manfaatlarini himoya qilish bilan shug'ullanadi, lekin ayolning aybi va uning oilaviy yumushlarga tayyor emasligi, eri va qarindoshlar bilan to'g'ri munosabatlarni o'rnatishga no'noqligi tufayli oila ajrim arafasida bo'lgan sharoitda mahalla maslahatchilari kelin bilan ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarni amalga oshiradi. Masalan, Samarqand viloyati bo'yicha ma'lumotlarga e'tibor beradigan bo'lsak, 2006 yilning 10 oyi mobaynida jami 20711 ta nikoh qayd qilingan, sudlar orqali 59 ta va FXDYo idoralari bo'yicha 148 ta nikoh ajrimlari qayd etilgan. Jami yarashtirilgan oilalar soni 23 ta tashkil etgan bo'lsa, 2005 yil mobaynida Samarqand shahri bo'yicha sudga ajralish haqida da'vo arizasi berganlar soni 885 ni tashkil etgan, kattalarning va mahallaning aralashuvi bilan 162 ta oila saqlab qolingani, barchasida ayollar va bolalarning manfaatlarini himoya qilingan.

FXDYo organlaridan olingan raqamlardan ma'lum bo'lmoqdaki, oxirgi yillarda FXDYo organlari orqali sodir bo'layotgan ajrimlar soni ortmoqda, buning

asosiy sababi – er yoki xotinning, yoki ikkalasining bepushtligidir. Milliy mentalitet nuqtai nazardan qaralganda, 1-2 yil ichida o`rtada farzandning bo`lmasligi, ming afsuski, yosh oilaning buzilishiga sabab bo`lmoqda, bunda oilaning kattalari ko`proq salbiy rolb o`ynaydi, ya`ni, bu borada sabrli munosabat xali shakllanmagan.

O`zbekistonda nikoh ajrimlarining imkon darajasida kam bo`lishi yo`lida olib borilayotgan ishlar o`zining natijalarini bermoqda. Yil sayin sudlar orqali nikoh ajrimlari sonining kamayib borayotganligi fikrimz dalilidir. Quyidagi jadvalda oxirgi yillarda nikoh va ajrimlar koeffitsientlari keltirilgan.

Raqamlardan ko`rinib turibdiki, 1000ta qayd etilgan nikohga nisbatan olinganda, 1989 yilga nisbatan (14,6) 2006 yilda ajralishlarning miqdori kamaygan va 10,8 ni, 1000 nafar aholi soniga nisbatan hisoblaganda ham 2006 yilda salkam 0,6 promillini tashkil etdi. Bu MHD orasidagi eng ijobiy ko`rsatgichdir. Lekin absolyut miqdorda hisoblaganda, rasmiy nikohlar sonining oxirgi 5 yil mobaynida o`sib borayotganligini, nikohdan ajralganlikning absolyut miqdori esa, aksincha, kamayib borayotganligini (2004 yilda 17393 tani, 2005 yilda 16392 nafarni, 2006 yilda – salkam 15000) ta`kidlash mumkin²⁰.

6.1-jadval

O`zbekistonda rasman qayd etilayotgan nikoh va ajrim holatlari

Yillar	Nikoh		Ajrim koeffitsienti	
	<i>umumiy soni</i>	<i>koeffitsienti</i>	<i>1000 kishiga nisbatan</i>	<i>1000 ta nikoh soniga nisbatan</i>
1989	15000	8,2	1,5	14,6
2002	165385	6,8	0,6	9,2
2004	155936	6,0	0,7	10,1
2005	183991	7,0	0,6	11,0
2006	208423	8,1	0,58	10,8

Oilalar miqdorining ortib borishi oxirgi yillarda asosan yosh oilalar va nuklear tipli, ya`ni, er-xotin va ularning farzandlari alohida yashaydigan oilalar hisobiga sodir bo`lmoqda. Mavjud oilalarning salkam 50 foizi – bu nuklear oilalar, bir

²⁰Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитасининг маълумотлари.

xonadonda bir necha alohida oilalar istiqomat qiladigan patriarxal oilalar jami oilalarning salkam **23,5** foizini tashkil etadi. Nuklear, yosh oilalarning aksariyati 9 yildan kam bo'lgan turmush tajribasiga ega bo'lganlar bo'lib, sodir bo'layotgan nikohning barbod bo'lishi holatlari aynan shu kabi oilalarga to'g'ri kelmoqda. Ya'ni, ilmiy izlanishlardan olingan ma'lumotlarga ko'ra, 70 foizdan ortiq nikoh ajrimlari yosh oilaga to'g'ri keladi.

Noto'liq oila – yolg'iz onaxon yoki otaxonlar, er yoki xotinning o'limi tufayli noto'liq bo'lgan oilalar, yoki ajrim tufayli paydo bo'ladigan oila tipidir. Afsuski, oxirgi sabab bo'yicha noto'liq bo'lgan oilalar boshqa toifaga nisbatan ko'p. Ajrim bo'lgan oilalarning salkam 1% dagina bolalar otaning qo'lida qoladi. Qolgan holatlarda voyaga yetmagan bolalar onalari bilan qoladi. Bu onalarning o'rtacha yoshi **23-24** yoshni tashkil etadi, ularning qo'lida qolgan bolalarning o'rtacha soni 2,5 nafardir. Yolg'iz farzand tarbiyalayotgan yosh ayollarning ma'lumotlilikgi o'rganilganda, ularning aksariyati o'rta va to'liqsiz o'rta ma'lumotli ekanligi e'tirof etilgan (20,5%). Yosh turmush qurayotgan qizlarimizning 12,3%i 15-19 yosh oralig'ida ona bo'lishadi. 15-16 yoshda ona bo'lish holatlari ham xanuz mavjud bo'lib, 2006 yilda ular soni 95 nafarni, yoki jami tuqqanlarning 0,01%ini tashkil etdi (2005 yilda 117 nafar edi, yoki 0,02%), 17-19 yoshda ona bo'lgan ayollar soni 19419 nafar bo'lib, bu jami tuqqanlarning 3,6 foizini (2005 yilda mos ravishda 19147 yoki 3,7%) tashkil etdi. Ularning har 10 tasidan bittasi (10,6%) talaba qizlardir.

Psixologik adabiyotlarda ajrimlarning tabiati, bu jarayonga oid qonuniyatlar ilmiy nuqtai nazardan beriladi. Masalan, *S.Kraxotvil* ajrim jarayonining quyidagi bosqichlarini ajratadi:

- *Bosh ko'tarish bosqichi:* xo'rlangan va norozi ayol o'z faolligini oshirib, ajrim sodir bo'lmasligining oldini olib uchun muayyan say'i-harakatlarga kirishadi. Lekin barcha ishlarni xavotirlik va hayajon bilan amalga oshirgani sababli, ko'p xatolarga yo'l qo'yadi va noma'qul ishlar ham qilib qo'yishi mumkin;
- *Tushkunlikka tushish bosqichi:* ajralishni xohlamagan tomon vaziyatni

boshqara olmaganligini tan olib, tushkunlik, depressiya holatiga tushadi, va endi o`zini ham ayblay boshlaydi;

- *Bo`yinga olish bosqichi:* ajralishni xohlamagan tomon endi mavjud holat bilan kelishib, bunday nikohning bo`lganidan bo`lmagani ma`qulligi fikriga keladi.

Albatta, shuni ta`kidlash joizki, ayrim hollarda ikkala tomon ongli ravishda, o`zaro kelishib, bir-birlariga tana-dashnom bermaydilar va bunday ajrimlar yuqorida ko`rsatilgan bosqichlarsiz sodir bo`ladi. Demokratik huquqiy davlat, erkin fuqarolik jamiyati qurilayotgan davlatlarda ajrimlar masalasiga ham demokratik tarzda qaraladi, ya`ni, bu ikki tomonning yoki birining manfaatiga mos kelishi inobatga olinib, ajrim sodir etiladi, lekin bunday holatlarda, ayniqsa, yosh bolasi bilan qolgan ona ijtimoiy-psixologik yordamga, jamiyat tomonidan ko`rsatiladigan madadga muhtoj bo`ladi.

6.3. Inqirozli oilani ijtimoiy-psixologik jihatdan qo`llab-quvvatlash va unga yordam ko`rsatish

Inqirozli oila yoki mushkul ahvolga tushib qolgan onalar, ularning farzandlari bilan psixologik-pedagogik yordam ishlarini tashkil etish asosan quyidagi yo`nalishlarda tashkil etiladi:

- *diagnostik;*
- *korreksion;*
- *profilaktik;*
- *ma`rifiy.*

Inqirozli oila bilan ishlash avvalo shunday holatga tushib qolgan oilalarning talab-takliflari asosida, yoki u yoki bu xududdagi oilalarning ahvolini o`rganish natijalariga ko`ra amalga oshiriladi. Masalan, O`zbekiston sharoitida jami oilalarning salmoqli qismi yosh oilalar toifasiga kirishi, ularda muayyan muammolarning, ijtimoiy hamda psixologik muhofazaga ehtiyojni sezitshi tabiiy bo`lgani uchun ham bunday xizmat shahobchalari bir tomondan, talab va taklif asosida tashkil etiladi, ikkinchi tomondan, davlat va jamoat tashkilotlari tomonidan

oilani muhofaza qilish, ularning muammolarini o`rganish va yordam berish o`z-o`zini boshqarish organlari, “Oila” markazlari, yoshlarning “Kamolot” ijtimoiy harakatiga yuklanganligi uchun tavsiya va ko`rsatmalar asosida ham tashkil etiladi. Qanday shaklda bo`lmasin, bunday markazlar yoki xizmat turlariga turli inqirozli sharoitni boshdan kechirgan oilaga yordam ko`rsatish ularning asosiy vazifasi hisoblanadi. Jamoatchilik tashabbuvi bilan tashkil etilgan shunday xizmat turlaridan biri mamlakatimizning turli tuman va shaharlari markazlarida tashkil etilgan Yoshlar ijtimoiy ko`mak markazlari bo`lib, uning qoshida tashkil etilgan “Yosh oilaga ijtimoiy va psixologik xizmat ko`rsatish” bo`limlari, undagi “Ishonch telefonlari” oila a`zolariga ma`rifiy, ma`naviy, axborot, psixologik xizmatlarni amalga oshiradi.

Oilaga ijtimoiy-psixologik xizmat markazlari kimning buyurtmasi bilan faoliyat boshlagani, uning faoliyati samarasini kim monitoring qilishidan qat`iy nazar, u quyidagi toifa insonlarga xizmat ko`rsatadi:

- *bolalar;*
- *ota-onalar;*
- *yaxlit oila.*

Oilada tarbiyalanayotgan bolalar muammolari bilan shug`ullanadigan ijtimoiy-psixologik xizmat markazlari asosan ular bilan diagnostik va psixokorreksion yo`nalishlarda ish olib boradi.

Diagnostik yo`nalishdagi ishlar o`z ichiga quyidagi vazifalarni qamrab oladi:

- Bola psixik taraqqiyotida sodir bo`layotgan muammolar, chekinishlar va ularning asl sabablarini diagnostika usullari yordamida aniqlash;
- Bola normal taraqqiyoti jarayonida aniqlangan muammolari jihatlar va ularni bartaraf etish bilan bog`liq ishlar;
- Bola psixik taraqqiyotidagi patologiyalar va ularni qisman bo`lsa-da bartaraf etish, kelib chiqish sabablarini ota-onaga bildirish hamda hamkorlikda bolaga yordam berish choralarini belgilash.

Bola salomatligi va uning xastaliklarini psixik hayotga aloqadorligi bevosita ekanligini aniqlagan psixolog – maslahatchi ota-ona bilan birgalikda muammoning

yechimini izlaydi va bu bilan oila muhitini yaxshilashga hissa qo`shadi.

Bolalar o`rtasida olib boriladigan **profilaktik ishlar** asosan avvaldan belgilangan reja bo`yicha amalga oshiriladi. Profilaktikaning maqsadi – bolada anomal holatlarning oldini olishdir. Albatta bunda ham psixolog mutaxassis psixodiagnostik vositalardan foydalandi, lekin uning vazifasi eng avvalo bolada ro`y berishi mumkin bo`lgan patologik jarayonlarning oldini olishdir. Chunki oilaviy nizolar, oilaviy munosabatlarning izdan chiqishi shu oila muhitida tarbiyalanayotgan bolaning asab tizimiga, psixologik rivojlanishiga salbiy ta`sir ko`rsatadi.

Oilasida muammo bo`lgan bolalar o`rtasida olib boriladigan **korreksion-tuzatish bilan bog`liq chora-tadbirlar** ham diagnostik amaliyot bilan birgalikda amalga oshiriladi. Bunda diagnostika orqali aniqlangan xulqdan chekinish holatlari bolaning yoshi, oilaviy sharoiti, qiziqish va iqtidori inobatga olingan holad malakali amaliyotchi psixolog tomonidan amalga oshiriladi. Bunda bevosita bola ongi va fikrlash tarziga ta`sir ko`rsatiladi, shuning uchun bunday tadbirlar maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o`rtasida o`tkaziladi.

Ota-onalar bilan psixologik-pedagogik profilaktika ishlari oilada er yoki xotin tomonidan bir-birlariga nisbatan noo`rin, beshavqat munosabatlar sodir etilganda amalga oshiriladi. SHuning uchun amaliyotchi psixolog eng avvalo er-xotinlarning qay biri ko`proq aybdor va qaysi birining insoniy sha`ni va huquqlari paymol etilganini aniqlashi darkor. *S.Kovalevning* fikricha, nizokash er-xotinlarning dastlabki muloqotda psixologga bergan ma`lumotlari har doim ham haqqoniy, ob`ektiv bo`lavermaydi. Psixolog xizmatidan foydalanishni istagan shaxsning o`zi muammoni aniq nimada ekanligini bayon etolmaydi. Masalan, eridan noligan xotin erning qay darajada nohaqligi yoki nima sababdan undan ko`ngli qolganligini aniq aytib berolmaydi. Ayniqsa, bunday holatlarda nizoli vaziyatni keltirib chiqargan “aybdor” bola bo`lib chiqsa, ikkala tomon ham o`zicha haq va ularning ikkisini janjallashishga turtki bo`lgan omil ularning farzandini sevishi bo`lib chiqadi.

Rus olimi *V.V.Stolin* psixologik xizmat markazlariga norozilik bilan murojaat

qilgan ota-onalarning shikoyatlari mazmunini o'rgangan va ularni toifalarga bo'lgan:

1. Bolasidan tashvishlangan ota-onaning murojaati. Aslida ba'zi murojaatlar o'rinsiz bo'lib, ota-onaning ortiqcha jonsarakligi, xavotirchanligi tufayli kelib chiqadi, ular har ehtimolga qarshi bolsini parvarishlash, tarbiyalashga adashib ketmaslikdan qo'rqib psixolog qabuliga keladi.

2. SHikoyatli murojaat ota-onaning bolaga munosabatining o'zidan kelib chiqadi. CHunki aslida bola ota-ona ishora qilayotgan tashvishlardan, nuqsonlardan xoli bo'ldai. Masalan, onaning fikricha, bolasi uni yoqtirmaydi, uning aytganlarini qilmayapti, aslida uning o'zi bolaga yetarli va o'rinli mehr berolmaydi.

3. SHikoyat qisman yoki mutloq asosli, chunki bolada haqiqatan ham ota-onaga, yaqinlariga, yaxshi ko'rgan narsalariga nisbatan noto'g'ri munosabat shakllana boshlagan yoki anchadan buyon namoyon bo'lmoqda. Bu nuqsonlar asosan ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlarga aloqadorligi psixolog aniqlaydi.

4. Bola xulqidagi og'ishlar va ularga bohliq xatti-harakatlar ota-onani jiddiy tashvishga soladi. Lekin bunday holat umuman oilaviy o'zaro munosayuatlarning darz ketganligini oqibati bo'lishi mumkin. Bu odatda bolaning ota-onasi bilan normal munosabatda ekanligini ko'rsatadi, lekin xulqdagi nomuvofiqliklar bolaning o'qishi, intizomi, maktabdagi burchlarini to'la bajarmayotganligi bilan bog'lanadi.

5. Bolaning ota-onasi bilan munosabati yomonligining sababi – asosan kattalarning bolaga nisbatan adolatsizligi oqibati hisoblanadi. Bunday holatlarda haqiqatan ham bolaning psixologiyasida jiddiy o'zgarishlar va muammolar bo'ladi va ota-onaning shikoyati jiddiy psixologik tuzatish ishlarini taqozo etadi.

Yuqoridagi kabi shikoyatlar ortib borgan sari oxirgi yillarda ota-onalarning o'z farzandlarini to'g'ri tarbiyalashlari, o'zaro munosabatlarini to'g'ri maromda tashkil etishlari borasida qator loyihalar amalga oshirilmoqda. SHunday loyihalardan biri “Ota-onalikning samaradorligi treningi” bo'lib, u rus olimi *A. Aladbin* tomonidan taklif etilgan. Bu trening ota-onalarda oilaviy munosabatlarda

o`zini qanday tutish, farzandlar bilan munosabatda qo`llaniladigan eng samarali usullar borasidagi bilim, ko`nikma va malakalarini oshirishga yo`lantirilgan.

O`zbekiston sharoitida ham endi keng ko`lam yozayotgan xususiy va davlat muassasalari taklif etayotgan “Oila saboqlari”, “Ijtimoiy psixologik treninglar” aynan er-xotinlarni ota-onalikka va o`zaro munosabatlarning turli jihatlariga qaratilgandir. Respublika “Oila” ilmiy-amaliy markazi tomonidan mahallalarda tashkil etilayotgan “Ota-onalar universitetlari”ning asosiy maqsadi va yo`nalishi ham aynan shu kabi muammolarni joyida, oila muhitida yechishga kattalarni va yoshlarni o`rgatish, ularda sohlom munosabatlar psixologiyasini shakllantirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

7-bob. Ota-ona – bola munosabatlari psixologiyasi

7.1. “Ota-ona – bola” munosabatlari tizimi

Oila va nikohning paydo bo`lishiga sababchi omillardan biri, ayniqsa, bizning sharoitimizda, farzand tug`ilishidir. Farzandsiz er-xotin aloqalarini, umuman oilaviy munosabatlarni tasavvur qilish mushkul. Ilmiy manbalar tarixan insoniyat ota-ona va farzandlar munosabatlari o`ziga xos bosqichlar va rivojlanish qonuniyatlarini boshidan kechirganligidan guvohlik beradi. Bashar tarixi shundan dalolat beradiki, zamonlar osha ota-onaning bolaga nisbatan xususiy mulkday qarab, uning ustidan hukmronlik qilishi borgan sari farzand ehtiyojlari bilan hisoblashish, uning barcha istaklarini bajo keltirib, unga cheksiz g`amxo`rlik ko`rsatishgacha bo`lgan munosabatlarga aylangan. Ota-ona – bola munosabatlarni agar tarixiy davrlarga bo`ladigan bo`lsak, ota-onaning bolaga yondoshuv usullari bo`yicha qator bosqichlarni boshdan kechirganligini ko`rish mumkin.

Olimlarning tavsiflashicha, antik davrlarda erkak va ayol aloqalari oqibatida farzand tug`ilsa, unga deyarli befarq qarash, ya`ni, infantitsid munosabat kuzatilgan, bunday munosabat mohiyatan shafqatsizlikka asoslangan bo`lib, bolani dunyoga keltirganlar uchun uning nasl-nasabi, taqdiri unchalik ahamiyatli bo`lmagan. Yangi asrga kelib, bu munosabatlar tubdan o`zgargan, odam zotida egoizm, o`ziga tegishli narsaga nisbatan egalik hissining takomillashib borishi o`zidan bo`lgan zurriyodga nisbatan munosabatlarda ham o`z aksini topgan.

Mulkchilik shakllarining o`zgarishi, turmush tarzi qadriyatlariga monand kattalarning bolaga nisbatan his-kechinmalari ham o`zgarib borgan. Masalan, XIX asrning boshlari XX asrlarning o`rtalariga kelib, ota-onalar farzandlarining jamiyatda tutajak o`rinlari, ularning ijtimoiylashuviga alohida e`tibor bera boshlaganlar. Keyingi davrlar esa kattalarning kichiklar taqdiriga befarq emasligi, ularni qo`llab-quvvatlash, rivojlanishiga ko`maklashishning ahamiyatini anglash davri bo`lgan. Bu an`ana deyarli bizning davrimizda ham davom etib kelmoqdaki, endilikda tug`ilgan bolaga e`tibor oilaning barcha qadriyatlaridan ustun ham keladi. Lekin bunday g`amxo`rlik psixologiyasi ham madaniy-tarixiy o`ziga

xoslikka ega. Masalan, ayrim xalqlar (aksariyat Yevropa xalqlari) bolaga u kichikligida juda katta mehr va g'amxo'rlik ko'rsatadi, taxminan o'smirlik davridan boshlab, uning erkinligi tan olinadi va ota-ona tomonidan beriladigan tarbiya uslublari o'zgartirilib, unga kattalarcha munosabatlar barqarorlashadi. Boshqa bir madaniy-etnik hududlarda, aksincha, farzand balog'atga yetgani sari ota-onaning unga e'tibori kuchayadi. Masalan, Osiyo xalqlari, xususan, o'zbeklarda ham oila kattaligi va serfarzandligi bois, bolalarning kichik yoshdagi rivojlanish xususiyatlariga tabiiy holatday qarab, juda katta qayg'urish bilan uning ma'naviy, ruhiy rivojlanishiga e'tibor qaratilmaydi. Lekin qiz bola balog'atga yetib, ko'rkamlashib borgani sari, o'g'il bolaning qo'lidan ish kelib, qatorga qo'shilgani sari, ota-onada ulardan g'ururlanish, taqdiriga kuyunish, g'amxo'rlik ko'rsatish ham ortib boradi. Bunday g'amxo'rlik shu qadarki, uylangan o'g'ilning qadam bosishlarini ham hamon ota-ona nazorat qilaveradi, bu ba'zan, qaynona-kelin munosabatlarida, yoki ota-o'g'il munosabatlarida tarangliklarni, nizolarni keltirib chiqaradi.

Yuqorida qayd etilgan davrlarda tabiiy, ota-ona farzandlarini tug'ish, tarbiya qilish va jamiyatga tayyorlashda o'ziga xos metodlarni qo'llagan. Boshida o'zidan ajratishni, hayotga tayyorlashni ham bilmagan ota-ona bora-bora bolani jamiyatda ijtimoiylashuviga ahamiyat beradigan, shu jarayonga yordam beradigan bo'lib borgan, ota-onadagi egoizm bolalardagiga aylanib borganki, hozirgi davrda ko'pgina ota-onalar farzandlarining faqat o'zini o'ylashi, ota-onani tushunmasligidan noliydigan ham bo'lib qolgan. Lekin aslida tarixiy rivojlanish tendentsiyalariga e'tibor berilsa, bunga faqat ota-onalarning o'zlari aybdordirlar.

7.2. Reproduktiv xulq psixologiyasi

Oilada farzand tug'ilishi, uning soni va tarbiya berish imkoniyatlari masalasi har doim ham dolzarb bo'lgan. Lekin ayrim G'arb davlatlarida, jumladan, Rossiyada oilada bola sonining keskin kamayib ketishi munosabati bilan er-xotinning reproduktiv huquqi, madaniyati va xulqi masalasi ayni davrda o'ta dolzarb masaladir. Rus olimi *S.P.Kapitsaning* (1999) pessimistik bashoratiga

ko`ra, Rossiyada 1995–2025 yillar oralig`ida tug`ilishning kamayishi 2 mln.dan (optimistik bashorat) 32 mln.gacha tushib (pessimistik bashorat) ketadi, bu raqamga 1995 yilgi 147,9 mln. aholi soni asos qilib olingan. SHuning uchun jahon olimlari, Xalqaro aholishunoslik jamg`armalari (jumladan, YuNFPA, YuNISEF) oilada sog`lom bola tug`ilishi siyosati orqali Yer yuzining turli mintaqalarida reproduktiv xulqni muvofiqlashtirish masalasiga alohida e`tibor berib, konkret tadqiqotlar o`tkazmoqda. Bunday asosiy muammo – onaning reproduktiv xulqini boshqarish va muvofiqlashtirish, uning salomatligini muhofaza qilish, sog`lom zurriyod tug`ilishini kafolatlashdir.

Reproduktiv xulq – bu oilada farzand tug`ilishi bilan bog`liq xulqdir. U oila a`zolarini o`z davrining fuqarosi sifatida ijtimoiy kelib chiqishi, yoshi, salomatligi darajasi, madaniyatiga bevosita bog`liq bo`lgan xatti-harakatidir. Bu harakatlarning asl motivi avvalo insondagi o`zidan nasl qoldirish, oilada er-xotinlik burchini ado etishga bo`lgan ishtiyoq va layoqatga borib taqaladi. Rossiyalik ayollar o`rtasida o`tkazilgan so`rovlarga ko`ra, ular xohlagan bola soni (2,8) real bolalar sonidan ancha ortiq. SHundan *A.Antonov*, ayni davrda odamlar o`z reproduktiv vazifalarini ado etmayaptilar, deb xulosa qiladi. Ko`pincha, reproduktiv xulqning motivlari odamning boshqa turdagi faoliyat motivlari ta`sirida so`nib bormoqda, avvalo bu harakat oilada sodir bo`lsa-da, u ayol kishining shaxsiy ishiday tasavvur etiladi va ayolning bola tug`ib berish orqali o`zini namoyon etishi, erining munosabatlarini keskin o`zgartirish, unga ta`sir (tazyiq) ko`rsatish, ustidan hukmron bo`lish, kimnidir sevish va unga g`amxo`rlik qilish ehtiyojini qondirishga borib taqaladi. Quyidagi 7.1-jadvalda *A.Antonov* o`tkazgan tadqiqotlar asosida reproduktiv ota-onalik ko`rsatkichlari keltirilgan.

7.1-jadval

Oilada er-xotinning reproduktiv ko`rsatkichlari haqida ma`lumot

(A.I. Antonov tadqiqotlari bo`yicha)

Reproduktiv ota-onalik ko`rsatkichlari	1935-1940 y.y.	1975-1979 y.y.	1995 yil
Reproduktiv davrning davomiyligi	18,8	7,2	2.5
Nikohga kirgan ayollarning o`rtacha yoshi	24,0	22,9	22,5

Nikohga kirgandan to bola tug'ilguncha bo'lgan davr	1,9	1,3	1,1
Birinchi farzand tug'ilgan paytda onaning o'rtacha yoshi	25,9	24,2	23,6
Farzandlar tug'ilishi orasidagi davr	5,5	4,2	2,6
Oxirgi farzandini tuqqanda onaning o'rtacha yoshi	44,7	31,4	26,1
Reproduktiv davrning davomiyligi	20,7	6,7	3,6

Raqamlardan so'nggi 60 yildan ziyod vaqt oralig'ida ayollarning ertaroq turmush qurishi, reproduktiv funksiyalarning yomon bajarilishi, ya'ni ushbu davrning qisqarib borayotganligi, onalik davrining ham kamligi, erta yoki o'ta kech ona bo'lish holatlarining kuzatilayotganligi ayon bo'lib turibdi. Demak, reproduktiv xulqning asosiy parametrlarida jiddiy o'zgarishlar kuzatilmoqda.

Bu kabi muammolar O'zbekiston uchun ham xosdir. Lekin bizda xotin-qizlarning reproduktiv madaniyati va ustanovkalari Yevropa mamlakatlaridagidan farq qiladi.

Mamlakatimiz aholisining reproduktiv ustanovkalarini o'rganish bo'yicha olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ayni paytdagi farzandlar soni – real bola soni so'raluvchilarda shahar bilan qishloqda o'ziga xoslikka ega (7.2-jadval). Masalan, 2002 yilda shaharlik respondentlarning 34,9 foizi 2 ta farzandga, salkam 30 foizi 3 ta farzandga ega bo'lsa, bu raqamlar 2004 yilda mos ravishda 33,6 va 25,2 ni tashkil etdi.

Qishloq oilasidagi real reproduktiv ustanovka 2002 yilda 37,7 foizi 2 ta, 24,0 foizi 3 ta, 19,2 foizi 1 ta bolali bo'lgan bo'lsa, 2004 yilda 2 va 3 nafar farzandlilar kamaygan, negadir ko'pbolalilar oshgan, bu raqamlarni yana bir takror tekshirish kerak. Chunki 2003 yilda Farg'ona vodiysi, Samarqandda o'tkazilgan tadqiqotlarida ko'p bolali oilalar soni keskin kamaygan.

7.2-jadval

“Nechta farzandingiz bor?” savoliga berilgan javoblar

Farzandlar soni	“Ijtimoiy fikr”		“Oila”	
	<i>shahar</i>	<i>qishloq</i>	<i>shahar</i>	<i>qishloq</i>
<i>1 ta</i>	16,4	9,8	17,4	19,2

2 ta	33,6	20,6	34,9	37,7
3 ta	25,2	21,2	29,4	24,0
4 ta	12,7	27,9	10,2	16,2
5 va undan ko'p	12,1	27,9	0	1,5

Ideal ustanovkalar (7.3-jadval) 2002 yilga nisbatan 2004 yilda 2 ta farzandli oila hisobiga o'zgartirilgan: masalan, "Ijtimoiy fikr" ma'lumotlarida ham 2002 yilgi 31,6 foiz, 2004 yilda 35,6%ga ko'tarilgan. "Oila" markazining ma'lumotlarida ham 15,6 foiz 26,5 foizga o'zgartirilgan. 4 nafar va undan ortiq bolali oilalar "Oila" markazi hisobotlarida kamaygan: 42,4 dan 30,8 ga, lekin "Ijtimoiy fikr"da biroz o'sish bor: 28,8 dan 30,8 gacha oshgan.

7.3-jadval

"Sizningcha oilada nechta farzand bo'lishi kerak?" savoliga olingan javoblar
("Ijtimoiy fikr" va "Oila" markazi ma'lumotlari)

Yillar	Tashkilotlar	1 ta	2 ta	3 ta	4 va undan ortiq	Boshqa javoblar
2004	"Ijtimoiy fikr"	2,7	35,6	27,5	24,4	4,9
	"Oila"	3,4	26,5	33,8	30,8	5,5
2002	"Ijtimoiy fikr"	2,2	31,6	29,0	28,8	4,1
	"Oila"	0,7	15,6	33,2	42,4	8,1

Ko'rib turganimizdek, reproduktiv madaniyat oshgani sari real va ideal ustanovkalarda ham muayyan o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Muhimi – yurtdoshlarimiz bugungi kunga kelib, oilada farzandning borligi uning mustahkamligi omili ekanligini chuqur anglagan holda, sog'lom onadan tug'ilgan sog'lom bola uning baxt-saodati ekanligini to'la anglaydilar. SHu bois ham olib borilayotgan targ'ibot-tashviqot ishlari, xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi faollashib borayotgan o'rnini ularning reproduktiv xulqlariga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

7.3. Perinatal psixologiya

Psixologiya fanida ishlatiladigan "perinatal" tushunchasi bilan tibbiyotda ishlatiladigan tushuncha o'rtasida muayyan farq bor. Tibbiyotda perinatal davr o'z ichiga homilaning ona qornidagi 28 haftalik taraqqiyot davri bilan bola

tug'ilgandan keyingi 7-10 kunlik davr oralig'ini nazarda tutadi. Perinatal psixologiyada esa homila paydo bo'lgan davrdan toki chaqaloqning ona bilan birgalikda, emotsional bog'liqlikda kechadigan yaxlit davrigacha bo'lgan vaqt nazarda tutiladi. Psixologiya uchun bolaning er va xotin qo'shilishi natijasida qanday konstruktiv yoki destruktiv motivlar asosida paydo bo'lishi ham ahamiyatlidir. Ayniqsa, ayolning homiladorlik davridagi his-kechinmalari, bolaning qanchalik kutishi kabi psixologik omillar keyinchalik u bilan amalga oshiriladigan psixoterapevtik ishlarda amaliy ahamiyat kasb etadi. *I.V. Dobryakov* (2003) homilador ayollarning shu davr mobaynidagi psixologik kechinmalarining shakllarini shunday tafovutlaydi:

- *optimal tip;*
- *gipogestagnozik tip*, ya'ni, turli sabablarga ko'ra, homilador ayol va uni o'rab turganlarning uning holatiga e'tibori kamligi ko'rinishida (masalan, talaba bo'lgan homilador ayol o'qishi tashvishlari bilan homilasiga yetarli vaqt ajratib e'tibor berolmaydi);
- *eyforik tip*, ya'ni homilador ayolning yangi holatidan o'ta lazzatlanishi, butun vujudi bilan "maza" qilishi holati;
- *xavotirli tip;*
- *depressiv tip.*

Ayolning homiladorlik davrini qanday boshidan kechirishi uning ona bo'lganidan keyingi xulq-atvorini belgilaydi. Tug'ish bilan bog'liq tashvishlar psixoanalitik yo'l bilan *O.Rank* va *S.Grofflar* tomonidan batafsil o'rganilgan. Tug'ruqdan keyingi davr esa yana psixologik jihatdan alohida davr bo'lib, u ikkala tomonning farzand tug'ilishiga bo'lgan hissiy munosabati xarakteridan kelib chiqadi.

SHuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekistonda onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi va qadrlanadi. Lekin masalaning muhim jihati shundaki, nikohga kirishning eng dolzarb motivi farzand ko'rish bo'lgani sababli, aksariyat oilalarda ayolning petenatal davrida unga alohida mehr ko'rsatish, g'amxo'rlik qilish ham milliy an'analarimizga aylangan.

7.4. Onalik va otalik psixologiyasi

Oilaviy munosabatlarning eng ta'sirli, jozibali va muhim bo'lagi – bu onabola munosabatlaridir. Ularning muhimligi shundaki, ayni dastlabki muloqot va mehri munosabatlar bolaning keyingi psixik va aqliy taraqqiyotini hamda onaning xulq-atvorini shakllantiradi.

Bola tug'ilishining dastlabki onlarida ona va bola o'zaro hissan va psixologik jihatdan bog'langan bo'lib, ikkalasi bir tan, bir vujud hisoblanadi. SHu bois ularning munosabatlarida simbiotiklik (bir xillik, qo'shib ketganlik, yaxlitlik) bo'ladi. Bola ulg'ayib, katta bo'lgani sari ular o'rtasidagi masofa, psixologik distantsiya ortib boraveradi, simbioz munosabatlar aqliy-kognitiv munosabatlar shaklidagi psixologik aloqalarga aylanib ketaveradi.

CHaqaloqning jismoniy o'sishi va rivojlanishi tabiiyki, onaning g'amxo'rligiga bevosita bog'liq. SHunisi muhimki, bola uchun har qanday g'amxo'r va mehribon inson unga ona o'rnini bosishi mumkin (buvisi, otasi, enagasi). Lekin kimningdir doimiy g'amxo'rligi, ya'ni, mehribon insonning – “ob'ekt”ning doimiyligi bola rivojlanishi uchun o'ta muhim hisoblanadi. Bola bir yoshga to'lguncha bo'lgan davri noverbal muloqot davri hisoblanib, undagi barcha o'zgarishlar onasi yoki yaqinlari bilan bo'ladigan emotsional, bevosita munosabatlarning natijasi bo'ladi va bora-bora muomalaga til va tovushlar bilan bog'liq belgilar kirib kela boshlaydi. Onaning barcha say'i-harakatlari bu davrda bola psixik rivojlanishining muvaffaqiyatini belgilaydi.

Agar ota va ona tomonidan ko'rsatilayotgan g'amxo'rlik doimiy va samimiylilik kasb etsa, bu *E.Erikson* ta'biri bilan aytganda, “mutloq ishonch” (bazal'noe doverie)ga asos bo'ladi. Ya'ni, haqiqiy, g'amxo'r ona bolasining ayni paytdagi barcha ehtiyojlarini qalban his etib, o'sha zahoti qondirishga harakat qiladi, masalan, chanqasa suv, och qolsa – ko'krak suti, peshob qistaganda, to'sish kabi ishlarni o'z vaqtida bajarib boradi. Onaning bola ehtiyojlarini shu kabi aniq bilib, o'z vaqtida mehr ko'rsatishi ba'zan intuitiv tarzda kechsa, ba'zan ona o'zini bola bilan identifikatsiya qiladi, ya'ni, o'zini uning o'rniga qo'yish orqali, uning

talab-istaklarini sezganday bo`ladi, “vujudi bilan his etadi”. Bunday his qilishlar odatda ona tomonidan aniq anglanmaydi, lekin, tabiiyki, onaning kechinmalari va sezishlari to`g`ri chiqadi. Lekin ba`zan pediatr yoki boshqa mutaxassis bilan bolaning holati haqida fikrlashganda ayrim hollarda o`zining intuitiv qarorlari to`g`ri yoki noto`g`ri ekanligini anglab qoladi.

Tan-vujud bilan ona va bolaning yaxlitligi o`ziga xos hissiyot bo`lib, u ko`pincha “*xolding*” (inglizcha “*tutish*”, “*ushlash*” so`zidan olingan) tajribasidan kelib chiqadi. Ya`ni, ona o`z bolasini qo`lida ushlab, badani badaniga tekkanda his qiladigan kechinmalari orqali boladagi o`zgarishlarni tuyadi, his qiladi. *Vinnikott* degan olimning fikricha, “*xolding*” tajribasi yaxshi bo`lmagan onalarning shaxsiy muammolari ko`p bo`lib, ular bolani qo`lida ushlaganda ham deyarli hech nimani his etmaydilar. Ana shunday chaqaloqlarda keyinchalik ixtiyoriy psixik funksiyalar rivojida muayyan muammolar bo`lishi mumkin, masalan, ixtiyoriy ravishda diqqatni bir narsaga to`plash, ixtiyor holda u yoki bu narsani eslab qolish, gapirish, mantiqiy fikrlash va shunga o`xshash.

Gapirish, nutq faoliyati bilan bog`liq psixik funksiyalar ko`pincha *sinxronizatsiya* jarayonida shakllanadi. Bolasini suyib, uning his-kechinmalarini bilish qobiliyatiga ega bo`lgan ona odatda farzandining psixik rivojlanishida barcha qiliqlarini, ulardan qanday foydalanish malakalarini orttirib boradi. Masalan, bolada ba`zan shunday holat bo`ladiki, unda onaga bola bilan faol kommunikativ faoliyatni amalga oshirish noqulay bo`ladi, go`dak injiqlik qilib, hech narsaga ko`nmay qoladi, buni sezgan ona bolaga gapiravermay, jimgina toza havoda sayr qildiraversa, ma`lum vaqt o`tgach, farzandidagi charchoq yoki boshqa sababli paydo bo`lgan holat o`tib ketadi, u yana jonlanib, onaga talpinadi, u bilan muloqotni davom ettiradi. SHuni inobatga olmagan holatlarda kommunikativ omadsizlik (*Vinnikott*) sodir bo`ladi, buning oqibatlari psixologiyada yaxshi o`rganilgan.

Boladagi kognitiv rivojlanish, ya`ni fikrlar tarbiyasi, dunyoqarashlarning shakllanishiga ham onaning xulq-atvori katta ta`sir etadi. Ingliz olimlarining kuzatishlarida (*U.R. Bion*) onaning har bir harakati, mimikalari bolaning tepasida

turib, unga qiladigan muomalasi, erkalashlari bora-bora bola o`zlashtiradigan alohida iboralar, so`zlarda namoyon bo`ladi. Video tasmlarda shu narsa namoyon bo`lganki, onaning qiliqlari tobora bolaning nutqli-nutqsiz, mantiqiy-mantiqsiz harakatlariga, ishoralariga aylanib boradi, keyinchalik bola alohida so`zlarni talaffuz qila boshlaganda ham beixtiyor onaning mimikalari, talaffuz uslublarini qaytaradi. SHu tariqa onaning bevosita ishtiroki va yordamida bola dunyoni taniydi, o`rganadi.

Olamni ona orqali bilishga imkon beruvchi psixologik holatlardan yana biri – bu hissiy-emotsional bog`langanlikdir. Ingliz psixiatri *Jon Boulbi* tomonidan ishlab chiqilgan, turli hayotiy vaziyatlarda ona-bola munosabatlarida *M.Eynsvort* degan olim tomonidan tekshirilgan emotsional ***bog`langanlik nazariyasi*** odatda yetti oylikdan keyingi bolaning onaga juda bog`lanib qolishi va shu orqali bola uchun muhim psixologik rivojlanishlar ro`y berishini isbotlagan. Masalan, 12 oylikdan 18 oylikkagacha bo`lgan bolaning onasidan 3 minutga ayirib turib qayd etilgan xulqiga qarab, olimlar hissiy bog`langanlikning 4 xil shaklini ajratishgan.²¹

- *Ishonchli bog`liqlik.* Bola bunday sharoitda onasini ishonch bilan qidiradi, atrofni o`rganadi; ketib qolganini seza boshlagach, tushkunlikka tushadi, xafa bo`ladi, onasi qaytgach, uni zo`r xursandchilik bilan kulib kutib oladi, onasiga talpinadi;
- *CHetlashuvchi bog`liqlik.* Onasi ketib qolganligini bilgach, atrofqa qaraydi, qidiradi, lekin ona qaytgach, unga talpinishi minimal bo`lib, hattoki, teskari qarab ham oladi, o`yinchoqlarini o`ynashda davom etaveradi;
- *Avbivalent bog`liqlik.* Onasi ketgach, go`yoki qotib qolganday depressiyaga tushadi, o`ynamaydi ham atrofqa qaramaydi ham; onasi qaytgach, onasiga talpinmaydi ham, undan qochmaydi ham. Uning xafaligini ham, xursand ekanligini ham anglash qiyin bo`ladi;
- *Tartibsiz bog`liqlik.* Bolada onaga nisbatan bog`liqlikni kuzatish qiyin, go`yoki bolaga barcha narsa befarqday, qiliqlarda mantiqni kuzatish mushkul.

²¹*Калмыкова Е. С., Падун М.А.* Ранняя привязанность и ее влияние на устойчивость к психической травме: Постановка проблемы (Сообщ. 1) // Психологический журнал. – Т. 23. – М.: 2002. – № 5. – С.

R.J. Muxamedraximov (1998) o'z tadqiqotlarida "xavfsiz bog'liqlik" atamasini ishlatadi. Bunda ona-bola munosabatlari juda tekis, ravon, bir-biriga monand, samimiy kechadi. Oila muhitida, yaxshi ijobiy munosabatlar doirasida kechgan bog'liklik bilan ota-onasiz o'sgan yetimxonadagi bolalardagi bog'liqlik o'rganilganda, ayni xavfsiz bog'liqlik borasida ular o'rtasida katta tafovut borligi isbotlangan.²²

SHunday qilib, onaning bolani normal psixik taraqqiyotida roli ulkan. Bu ta'sir bolaning chaqaloqlikdan keyingi davrlarida ham o'z kuchini saqlab qoladi.

Onalik xulq-atvori-ning shakllanishi

Olimlar ontogenetik taraqqiyot davrida yaxshi ona bo'lishga sabab bo'luvchi qator omillar qatorida qiz bolaning o'z onasi bilan yoshligidan boshidan kechirgan muloqot tajribasini, oilasida onaga va onalikka munosabat xususiyatlarini, o'z oilasida kichkina bolalar bilan muloqot tajribasi borligini inobatga oladilar (*Filippova G.G.*, 1999)²³.

Bu jarayonda qizchanning ona tomonidan qanday tarbiyalanganligidan tashqari, muayyan madaniy manbalar bilan tanishligi ham katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, onasidan qanday ertaklar eshitgani yoki qanday o'yinchoqlar o'ynagani bevosita uning kelajakda qanday ona bo'lishiga ta'sir etadi. Masalan, yoshligidan mehribon ona haqida eshitganlarini, ertak holida bo'lsa ham yovuz kampirlar, yalmog'iz ayollar, o'gay onalar haqida eshitganlari bilan to'g'ri solishtirish tajribasi bor qiz o'zining istiqboldagi harakatining yo'nalishini belgilab olishi mumkin. Yoki qo'g'irchoqlarni erkalatishi, onasiday g'amxo'rlik qilishi ham ijobiy tajriba, lekin ming afsuski, hozirgi paytda ishlab chiqarilayotgan "barbi" kabi qo'g'irchoqlar qizchalarda onalikni emas, ko'proq ayollik fazilatlarini, oliftachilikni tarbiyalaydi. Zamonaviy ertaklarning ayrimlarida ham tarbiyaga zid keladigan syujetlar ko'p. O'zbeklar suyib ko'radigan mul'tfilmlar, masalan,

²²Авдеева Н.Н., Хаймовская Н.А. Зависимость типа привязанности ребенка к взрослому от особенностей их взаимодействия (в семье и Доме ребенка) // Психологический журнал. – М.: 1999. – Т. 20. – № 1. – С.

²³Филлипова Г.Г. Материнство: Сравнительно-психологический подход // Психологический журнал. – М.: 1999. – Т. 20. –№ 5. – С.

“Zumrad va Qimmat” ertaklarini ham agar ona to`g`ri sharhlamasa, bola ongida noto`g`ri tasavvurlar shakllanib qolishi, o`gay onaning albatta johil, otaning hamisha bo`ysunuvchanligi to`g`risidagi chalkash tushunchalar paydo bo`lishi mumkin.

Onadagi tug`ruqdan keyingi depressiya – chaqaloq tug`ilgandan keyin oq ayrim onalarda paydo bo`ladigan ruhiy holat. Bu o`ziga xos xastalik bo`lib, uning oldini olish uchun ko`p harakatlar qilinmoqda, chunki bunda ham psixologik omillarning roli katta. Kuzatishlarning ko`rsatishicha, agar oilada er-xotin munosabatlari yaxshi bo`lmasa, otaning bolaga e`tibori yetarli bo`lmagan vaziyatlarda, onaga amaliy hamda moliyaviy ko`mak berish yo`lga qo`yilmagan bo`lsa, shu kabi qiyinchiliklar onada depressiyani hosil qiladi (*Rodrigues* va boshqalar, 2003).

Onalik deprivatsiyasi. Onalik deprivatsiyasi *ochiq* (agar ona o`z onalik burchini bajarmay, boladan ayrilgan bo`lsa) va *yashirin* (boladan yashirin voz kechish, uni yoqtirmaslik yoki biror sabab tufayli bolaga yaqin kela olmaslik holatlarida) bo`lishi mumkin. Ikkala holatda ham bola taraqqiyoti uchun nihoyatda salbiy, xavfli vaziyat yuzaga keladiki, ayrim hollarda bola hattoki, nobud ham bo`ladi. Masalan, chaqaloq tug`ilgach, xasta bo`lgani uchun uning uzoq vaqt mobaynida kasalxonada qolishi ham onalik deprivatsiyasiga sabab bo`ladi. Bu orada unda onalik mehri uyg`onmaydi, u yangi chaqaloqqa befarq bo`lib qoladi. Buning oqibatlarini qanchalik og`ir bo`lishi onaning yoshiga va ayriliqning muddatiga bog`liq. Agar shunga o`xshash holatni boshidan kechigan ona juda yosh bo`lsa, unda bolaning psixik taraqqiyotida jiddiy asoratlar qoladi, u o`z xulq-atvorini nazorat qila olmaydigan, jizzaki, odamovi, jinoyatga, hattoki, o`z joniga qasd qilishga ham moyilligi yuqori bo`lib voyaga yetadi.

Ona bolaning yonida bo`la turib, undan yashirin tarzda voz kechgan holatda ham bolada nevrotik xususiyatlar rivojlanadi, ayniqsa, bola shaxslararo munosabatlarda no`noq, urushqoq bo`lib, qarorlar qabul qilishda qiynaladi, ijtimoiylashuv jarayoni nihoyatda murakkab kechadi. Ko`rib turganimizdek, onaning bolaga psixologik yaqinligi uning istiqbolini, shakllanajak ijobiy

fazilatlarini, jamiyatdagi o'rnini va nufuzini belgilovchi muhim omildir.

Otalik psixologiyasi onalik psixologiyasiga nisbatan kam o'rganilgan soha. Otalar xulqini o'rganish shuni ko'rsatdiki, ular ham g'amxo'rlik va samimiylilik jihatidan ayollardan kam emas, kerak bo'lsa, ulardan ham mehribon bo'lishlari mumkin. Dastlab ota ham, ona ham bolaga nisbatan bir xil mehribonlik timsolida namoyon bo'lgani uchun, ular o'rtasidagi farqni chaqaloq deyarli his etmaydi. Bir yoshga to'lgach, bola otasini alohida mustaqil shaxs sifatida idrok etib boshlaydi, o'zaro munosabatlar triada shakliga o'tadi. Otasi va onasining o'zaro munosabatlarini kuzatib, bola tobora ayrim alohida olingan mustaqil, distantsion munosabatlarning ma'nosini tushuna boradi.

Godfruaning olgan natijalariga ko'ra, bir yoshlik bola otasi bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarni qadrlaydigan, xohlaydigan bo'lib boradi. Onaning munosabatlaridan farqli, ota bolasining jinsiga qarab o'ziga xos munosabatni o'rnatadi; o'g'il bolaga erkaklarcha, qiz bolaga boshqacha. SHu tariqa bolaning o'z jinsini anglashi, gender tafovutlar to'g'risida tasavvurlar shakllanadi. Umuman, oilada otaning bo'lishi bolaning ijtimoiy ko'nikmalari shakllanishida katta ahamiyat kasb etadi. Buni bizning kuzatishlarimiz ham tasdiqlagan. Otaning mehri qiz bola uchun ham shu qadar muhimki, u ota-ona munosabatlarini hayoti mobaynida kuzatib borib, kelajakda o'z turmush o'trog'iga qanday munosabatda bo'lish lozim, degan savolga javob topadi. Ona xulqiga qarab esa, turmush o'rtog'i bilan baxtiyor yashash uchun ayol qanday bo'lishi kerak, degan savolning mag'zini chaqadi. SHuning uchun ham qiz bola uchun ham, o'g'il bola uchun ham oilaning butligi, ota-ona munosabatlarining iliq, samimiy, gumanistik bo'lishi katta hayotiy ahamiyat kasb etadi.

7.5. Ota-onalik ustanovkalari va tarbiya shakllari

Oila, undagi shaxslararo munosabatlar, er-xotin va ota-ona hamda bolalar munosabatlari ko'plab tadqiqotlarning ob'ekti va predmeti bo'lgan. Bu borada O'zbekiston olimlarining ishlari ham diqqatga molik. Lekin bu haqda mahalliy matbuotda, Respublika "Oila" ilmiy-amaliy markazi tomonidan chop

etilgan qator risola va qo'llanmalarda batafsil bayon etilganligi sababli, bu borada jahon adabiyotida keltirilgan ilmiy izlanishlarning qonuniyatlarini bayon etishga qaror qildik.

Xususan, ota-onalik ustanovkalari va ularning farzand tarbiyalash uslublari muammosi rossiyalik qator izlanuvchilarning asarlarida qayd etilgan (*A.E. Lichko, 1979; A.A. Bodalev, A.A. Stolin, 1989; E.G. Eydemiller, V.V. Yustitskiy, 1999*). Ota-onalikning eng muhim sifatlariga avvalo – **proteksiya** yoki farzandlarini tarbiyalash uchun sarflanadigan kuch, vaqt va e'tiborning mezoni, bolaning turli ehtiyojlarini qondirish darajasi, intizomga chaqirish bilan bog'liq talablar darajasi, ta'qiqlovlar yoki bolaning xulqini jilovlash uchun ishlatiladigan sanksiyalar tizimi kiradi.

7.4-jadval

Ota-onalik xulq-atvoriga ko'ra oilada bola tarbiyasining uslublari

Tarbiya uslubi	Proteksiya	Ehtiyojlarni qondirish	Talabchanlik	Ta'qiq-lash	Sanksiya
Haddan ziyod g'am-xo'rlik ko'rsatish <i>giperproteksiya</i>	+	+	-	-	-
G'amxo'rlikdan ustun keluvchi <i>giperproteksiya</i>	+	±	±	+	+
Ortiqcha axloqiy mas'uliyat	+	-	+	±	±
Emotsional raddiya	-	-	±	±	±
O'ta qattiqqo'l-lik	-	-	±	±	+
Gipoproteksiya	-	-	-	-	±

Ushbu mezonlar asosida turli oilalarda ota-onalarning o'z farzandlarini tarbiyalash uslublarini farqlash mumkin. (7.4-jadval).

Giperproteksiya – ota-onalarning farzandlariga nisbatan haddan ziyod e'tibori bo'lib, bu ularning bola tarbiyasi uchun kuch, vaqt va e'tiborni ayamaskliklarida namoyon bo'ladi. Ota-ona bu ishni hayot tarziga aylantiradi, ya'ni ona uchun ham, ota uchun ham bola tarbiyasi hayotining mazmun-muddaosiga aylanadi.

Giperproteksiya – ota-ona tomonidan bolaning barcha istak, tilak va

ehtiyojlarini ko`r-ko`rona, tanqid va mulohazasiz qondirishga intilish; bolani har qanday qiyinchiliklar va to`siqlardan himoya qilish, uning barcha istaklarini joyida bajo keltirish, erkalatish, oddiy yutuqlaridan quvonish, xatolarini sezmaslikka qaratilgan harakatlar. Bolasi uchun “jonini jabborga beruvchilar” odatda o`zlari bilmagan holda farzandlariga yomonlik qilayotganliklarini sezmaydilar, natijada bola kelajakda ishga toqati yo`q, ko`pchilikning ichida o`zini tuta olmaydigan, hayotning past-balandliklarida o`zini nochor his etadigan, tantiq, erka bo`lib qoladi. Ayniqsa, bola o`smirlik yoshiga yetganda, erka, tantiq bo`lgani uchun do`stlari va tengqurlari davrasida ham hamma aytganlari bo`lishini istaydigan, liderlikka intiluvchanligini namoyon etgisi keladi, lekin ikkinchi tomondan, aslida unda bunday sifatlar bo`lmaydi. Gap shundaki, bunday holatlarda ota-ona zurriyodi timsolida ilgari o`z hayot tajribasida erisholmagan armonlarini ro`yobga chiqargisi keladi, ularning tarbiya uslublari aynan shunga qaratilgan bo`ladi, lekin bola ko`p jihatdan nochor ekanligini keyinchalik ijtimoiy muhitning turli vaziyatlariga tushganida his eta boshlaydi.

G'amxo`rlikdan ustun keladigan giperprotektsiya – bunda erkalatishdan ko`ra ota-ona tomonidan bolasining har bir yurgan qadami va xatti-harakatini nazoratga olish orqali unga e`tibor berish nazarda tutiladi. SHuning uchun bu tarbiya uslubida turli xil ta`qiqalar, chegaralashlar (“u mumkin emas”, “bu mumkin emas” qabilida) bisyor bo`ladi. Bunday sharoitda katta bo`lgan bola odatda mustaqil fikrli, mustaqil qarorlar chiqaruvchi bo`lolmaydi, lekin salga jahli chiqadigan, ko`p narsalardan norozi holda katta bo`ladi, chunki u doimiy nazoratga, birovlarining hamma yo`l-yo`riqlarni ko`rsatib, aytib berishlariga o`rganib qoladi: onasisiz dars tayorlay olmaydigan, otasisiz ko`chaga chiqmaydigan bo`ladi, barcha ishlarida kattalarning aralashuviga ko`nikib ketadi.

O`ta kuchli axloqiy mas`uliyat – bunda ota-ona tomonidan bolaga nisbatan talablar darajasi yuqori bo`ladi, lekin uning asl xohish-istaklari, ehtiyojlari unchalik e`tiborga olinmaydi. Ota-ona bolasining kelajagini puxta qilishni o`ylab, uning yurish-turishi uchun o`zlarini mas`ul deb his qilgan holda, shaxsiy tasavvuridagi insonni yaratishga, shaxsni shakllantirishga urinadilar, ba`zan

nazorat ostida bolaning yoshi, aqliy yoki jismoniy imkoniyatlariga zid talablar, topshiriqlar ham berilaveradi. Masalan, “sen to`ng`ichimizsan, ukalaringga sen qarashing kerak”, degan ma`noda unga oiladagi kichik a`zolarga yoki kasallikka chalingan oila a`zosini parvarish qilish kabi mas`uliyatli va og`ir ishlar ham yuklanadi.

Emotsional raddiya – bunda ota-ona bolasini shunday tarbiyalaydiki, uning ota-ona hayotida u o`ziga yarasha tashvish, ortiqcha yuk ekanligi, u bo`lmaganida ota-onaning hayoti boshqachi bo`lishi muntazam ravishda eslatib turiladi. Agar bu farzand oilada yagona bo`lmasa, boshqa arzandaroq, suyukliroq inson bo`lsa, vaziyat yanada og`irlashadi, “sen bo`lmaganingda...” yoki qiz bolaga qarab: “Sening o`rningda o`g`il bo`lganda edi...” qabilidagi kesatiqlar tez-tez aytib turiladi.

Ayrim ota-onalar bu kabi emotsional jihatdan bolasini rad etayotganligini yashirishga urinadi, “nega bolani yoqtirmaysan?” kabi savollarga aslida uni sevishi, kerakligini ta`kidlagan bilan baribir bola ota-onasi uchun ortiqcha tashvish ekanligini his qilib yashaydi va tezroq mustaqil bo`lib olib, ularni tashlab ketishni, alohida yashashni ixtiyor qilib qoladi. Ona qanchalik o`z mehribonligini sun`iy ravishda namoyon etishga urinmasin, bola baribir ularning samimiy emasligini qalbi bilan his etadi. Ayniqsa, otasi bilan ajralishgan yoki ota tashlab ketgan holatlarda onaning bunday munosabati bolaga juda og`ir botadi.

Qattiqqo`llik – bir qarashda emotsional rad etishga o`xshaydi, lekin undan ochiqroq va og`irroqdir. Qattiqqo`llik to`g`ridan-to`g`ri bolani yoshligidan kaltaklash, haqorat qilish, kamsitish shaklida yoki bola ehtiyojlariga to`la befarqlik, uning bor-yo`qligini go`yoki sezmaslik kabi ko`rinishlarda bo`lishi mumkin. Ikkala holatda ham bola yoshligidan nima qilib bo`lsa-da, tezroq katta bo`lish, o`zi amallab tirikchiligini qilish, ota-ona tazyiqidan qutulishni o`ylab yashaydi. Bunday oilada bolani u yoki bu xulqi uchun jazolash odat tusiga kirib qoladi, bola qo`rqqanidan ota-ona hukmiga itoat etayotganligi, buning istiqbolda yomon asoratlari borligini kattalar bilmaydilar, bilsalar ham bu usul ular uchun samarali tuyuladi. Aybdorlik, aybga yarasha jazo kabi usullar bola xulq-atvorini

boshqaruvchi psixologik omilga aylanadi, u ham kelajakda doimo aybdorlarni qidirishga o'rganib boradi.

A. Freyd nazariyasiga ko'ra, ana shunday jazoga hukm etilgan bola tobora agressiv bo'lib borib, o'zida alamni qaysidir bir ob'ektdan (o'zidan kichiklardan, begonalardan, hayvonlardan) olishga qasd qiladigan, qasoskor bo'lib o'sadi. Ma'lumotlarga ko'ra, Amerikada ko'cha bolalarining kamida 1%i oilada ayni shunday tarbiyaning qurbonidirlar. Amerikalik olim *S.D.SHerriits* (2003) oiladagi ana shu kabi qattiqqo'lliklarning bola va ota-ona xulq-atvoriga salbiy ta'sirini o'rganib, ularning xarakterida ro'y beradigan o'zgarishlarga to'xtalib o'tgan. Jismoniy jihatdan bolaga zug'um qilib, uni kaltaklash holatlari deyarli barcha ijtimoiy qatlam vakillariga xosdir. Hayotda, ish-faoliyatida omadi kelmagan yoki baxtsiz muhabbat qurboni bo'lgan, lekin farzand ko'rgan ayollarning aksariyati achchig'ini bolasidan olishga moyillik tarkib topadi, bu tobora hayotiy ko'nikmaga aylanib boradi. Ayniqsa, stress omillar ta'sirida ota-ona (masalan, ishsizlar, uyi yo'qlar, ish qidirib boshqa yerlarga ketib qolgan migrantlar, etnik yoki moliyaviy ziddiyatlarning qurbonlari, kambag'allar) o'z ijtimoiy muammolarini hal qila olmay, tug'ilgan bolasidan o'ch ola boshlaydi.

Turmushdagi muammolar qanchalik ota yoki ona uchun murakkab tuyulsa, ularning bolasini kaltaklashi, undan o'ch olish ehtimoli shuncha yuqori bo'lishini olimlar o'rganishgan. SHunisi xarakterliki, bolasini tez-tez do'pposlaydigan ota-ona ayrim holatlarga unga qattiqqo'lliklarining sababini aytib, bu kabi harakatlarni nima uchun, nima sababdan amalga oshirayotganligini tushuntirishga ham jazm qiladi, bolani ularni tushunishga, hattoki, ko'mak berishga chaqiradi. Masalan, topganini o'zi ko'chada yeb, alkogolga almashtirib kelib, achchig'ini yana boladan oladi-da, puli asli kam ekanligini, ichmasa turolmasligini bolaga tushuntiradi. Bunda bolaning yoshi unchalik ahamiyatli ham emas, 2 yoshdan o'tgan bolaga nisbatan jazo choralari ko'rilganligini ayrim holatlarda OAVda aks ettiriladi.

Gipoproteksiya – shunday holatki, unda ota-onaning bola bilan shug'ullanishga yo vaqti yetishmaydi, yoki bu ishni boshqalarga yuklab qo'yadi. Ayrim ota-onalar shu tarzda hayot kechirib, farzandlarini umuman nazorat ham

qilmaydi, uning taqdiriga befarq bo'ladi, g'amxo'rlik ko'rsatmaydi, bolasining kelajagiga qayg'urmaydi. Gipoprotektsiyaning yashirin shaklida ota-ona bola ustidan nomiga nimalardir qilganday bo'ladi. Lekin aslida ularni faqat o'zlarining kundalik muammolari qiziqtiradi. Bola bu holatlarni tahlil etib, o'zining kerak emasligini, oilada ortiqcha ekanligini anglab boradi.

Tashlab qo'yilgan bolalar yoki tashlandiq bolalar – odatda yoshligidan na moddiy, na ma'naviy ehtiyojlari qondirilmagan bolalardir. Ular masalan, qorni to'yaganidan jismoniy taraqqiyotdan orqada qolsa, nazorat va e'tiborning yo'qligidan turli jinoyat yo'llariga kirib qoladi, yaxshi, samimiy e'tibor va mehrning yo'qligidan jamiyatda, odamlar orasida o'z o'rnini topishga qiynaladigan, odamovi, savodsiz bo'lib o'sadi. Bularning barchasi ularning kelajakda jinoyat yo'llariga kirib qolishiga yoki zararli odatlarga o'rganishi (giyohvand moddalar iste'mol qilish)ga sabab bo'ladi. "Mehr tayanchi" markazi Toshkent shahrida aynan shunday bolalar toifasini to'g'ri hayotga qaytaradigan, gipoprotektsiyaning qurbonlarini oilaviy muhiti sharoitini o'rganganidan so'ng ota-onasini chaqirtirib kelib, ular bilan pedagogik-korreksion, psixologik uslublarda ishlaydigan muassasa hisoblanadi. Markazdagi bolalarning barchasi oiladagi noto'g'ri tarbiyaning qurbonlaridir.

Gipoprotektsiyaning ham **haddan ziyod** shakli borki, unda bola ota-ona nazoratidan ataylab tashlab qoldirilgani sababli, uning noto'g'ri yo'llarga kirib ketayotganligiga ham kattalar befarq bo'ladilar. *A.E. Lichko, A.A. Vdovichenkolarning* Rossiyada o'tkazgan tadqiqotlarida yomon yo'lga kirib ketgan, voyaga yetmagan jinoyatchilarning ota-onalarida jiddiy xatoliklar aniqlangan. Ular bolasining noto'g'ri xatti-harakatini oqlamoqchi ham bo'ladi, yoki aybni boshqalarga, masalan, ko'cha bolalariga, maktabdagi intizomsizlikka, o'qituvchilarning befarqligiga to'nkamoqchi bo'ladi, faqat o'zlarining aybini sezmaydi yoki tan olmaydi.

Oilaviy tarbiyaning yana bir shakli – **ziddiyatli tarbiya**. Bunda oila a'zolarining har biri bitta bolaga nisbatan turlicha tarbiya uslublarini qo'llaydi, masalan, otasi o'ta qattiqqo'l, ona o'ta mehribon, yoki ota-ona bolaning xulqini

juda nazorat qilib, mas'uliyat bilan uning axloqiy tarbiyasi bilan shug'ullalanadi, buvilari esa aksincha, uni erkalatib, izdan chiqib ketishini – “hali yosh, katta bo'lganda o'zi yaxshi bo'lib ketadi”, qabilida ma'qullayveradi. Bunday beqaror tarbiya uslublarini *E.Eydemiller, V.Yustitskiy, N.Lengardlar* o'rganib, uning oqibatida bolada salbiy xarakter xususiyatlari, masalan, qaysarlik, obro'li shaxslarning tazyiqini noto'g'ri baholash kabilar shakllanishini isbotlaganlar. Ota-ona tarbiyadagi beqarorlikning oqibatlarini tasavvur qilsalarda, uning oldini olishni bilmaydi. Ko'pincha bu – bolalikka xos sifatlar ekanligi fikri ularni tinchlantiradi. Aksariyat ota-onalar bolasini yo'qotib qo'yish yoki uning ko'ngli qolishidan qo'rqib ham noto'g'ri tarbiya yo'llarini tutadi. SHuning uchun oilaviy tarbiya o'ta murakkab jarayon bo'lib, unda ota-onalar oldindan psixologik jihatdan tayyor bo'lishlari kerak.

Yolg'iz ota-onalar. Ota yoki onadan biri mavjud bo'lgan oilalarning paydo bo'lishiga turli sabablar bor: ajrim tufayli bittasi qoladi, nikohsiz paydo bo'lgan oila sharoiti, bunda onaning yoshi katta bo'lishi ham (yoshi o'tib borayotganligidan nikohsiz bo'lsa ham bitta farzand tug'ib, uni yolg'iz o'zi katta qiladi), juda yosh bo'lishi (tasodifan yoshlik qilib qiz maktab yoshidayoq ona bo'lib qolgan holatlar) ham mumkin.

Odatda turli sabablarga ko'ra yolg'izlanib qolgan noto'liq oila a'zolari jamiyatdan ancha ayri yashashga, yolg'izlikka mahkum bo'ladi, bunday oilalar moliyaviy inqirozlarga ham uchraydi. Ayrim shunday oila farzandlari juda yoshlikdan ota qilishi lozim bo'lgan yumushlarning bir qismini o'z yelkasiga olishga majbur bo'ladi. Tengqurlari orasida odamovi, gapga ham, ayrim ishlarga ham no'noq bo'lgani uchun uning do'stlari kam bo'ladi. Asosiy muloqot ob'ekti ona bo'lib, u ham ko'pincha turmush tashvishlari bilan bolasiga yetarli e'tibor berolmaydi. Ayniqsa, o'smirlik va ilk o'spirinlik yoshidagi bolalar ota-onaning ayrilig'ini juda ko'ngillariga yaqin oladi, asabiylashadigan, salga janjal ko'taradigan, onasi bilan ham, boshqa yaqinlari bilan ham kelisholmaydigan, agressiv bo'lib qoladi.

Injiq bolani yolg'iz o'zi tarbiyalashga majbur bo'lgan onalarda odatda

depressiya holati kuzatiladi. Ko`pincha bunday ona o`zini omadsiz, turmush vaziyatlarining qurboniday his qiladi, ko`pincha xafa bo`lib yuradi va ich-ichidan o`zini bolalari oldida gunohkor his etadi, istiqbolda uni va farzandlarini nima kutayotganligini bilmay tashvishlanadi. *M. Nistal* (2003)ning yozishicha, yolg`iz ota-onalarning shaxsiga qo`yilgan talablar ularning real imkoniyatlaridan ortiq bo`lib, undan katta emotsional yukni va nihoyatda ishchanlikni talab etadi. Bunga afsuski, hamma ham chidayvermaydi.

7.6. Bola tomonidan ota-onalarning va ota-onalikning idrok etilishi

Bolaning kelajagi, uning shaxs bo`lib kamol topishi ko`p jihatdan ota-ona oilasi, u to`g`rida farzandda shakllangan tasavvurlarga bog`liq ekanligi psixologlar tomonidan ancha batafsil o`rganilgan. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, bolaning o`z oilasi to`g`risidagi tasavvurlari ko`pincha ota-onaning tasavvurlari va asl holat bilan qisman mos keladi. Odatda ota-ona o`z farzandi uchun qo`lidan kelgan barcha choralarni ko`rayotganday, buni bola anglashini va undan hamisha minnatdor bo`lishi kerakligini kutadi, lekin bolalar bu xususda turlicha tasavvurga ega bo`ladilar. Mehribon ota-ona og`ushida ayrim bolalar o`zlarini baribir yolg`iz, kemptik, kamsitilgan his etadi. *G.T. Xomentauskas* (1989) oilada ota-ona xulq-atvori va bolaning bu xatti-harakatlarni idrok qilishi va ota-onaga munosabatining 5 ta asosiy ko`rinishlarini tahlil qilgan:

- Ota-ona va bola munosabatlari **demokratik** tamoyillarda amalga oshadigan oilada bolada o`zi va ota-onasi to`g`risida quyidagicha tasavvur shakllaandi: “Meni sevishadi va men kerakman, shuning uchun men ham ularni juda sevaman”. Bunday bola psixologiyasi va xarakterida ustuvor fazilatlar sifatida adekvat o`z-o`zini baholash va insonlarga ishonch, har qanday yaxshi narsalardan, jumladan, ota-ona bilan yaqin, samimiy munosabatlar quvonish, o`ziga ishonch, xatoliklardan cho`chimaslik, ayb ish qilib qo`yganda ham unchalik qayg`urmaslik, zaruratga qarab iltimoslar qilish va bunda real ko`mak olishga umidvorlik, ota-onaning hayotdagi o`rni va ishonchlarini, umid va istaklari bilan hisoblashish kabilarni sanash mumkin.

- Bolaga nisbatan haddan ziyod mehribonlik (*giperproteksiya*), e'tibor ko'rsatilgan oilada bola "Meni sevishadi va men kerakman, ular meni deb yashashadi", degan tasavvur mavjud bo'ladi. Bunday oilada bolalar o'zining borligidan, tug'ilganligidan mag'rurlanib yashaydi va shuning uchun har qanday tilak va xohish amalga oshishiga ishonadi. Odatda bunday bolaning tug'ilishini ota-ona uzoq vaqt kutgan bo'ladi va buni ular hadeb bolaga eslataveradi, shuning uchun ham bola juda egoist bo'lib ulg'ayadi, ota-onasining nochorligi to'g'risidagi tasavvur o'zining ko'p narsalarga qodirligi bilan uyg'unlashadi. Tantiq bolada o'zi to'g'risida go'yoki o'ta iqtidorli ekanligi fikri ustuvor bo'ladi, chunki ota-ona uning ayrim, ahamiyatsiz yutuqlarini ham osmonga ko'taradi.

- Yuqoridagi holatning aksi, ya'ni, bolaga nisbatan *e'tiborsizlik*, *mehrsizlik* bo'lgan oilada bolaning tasavvuri quyidagicha bo'ladi: "Meni yoqtirishmaydi, lekin men o'zim harakat qilib, ularga yaqinlashishim kerak". "Men yaxshi bola emasman", degan tasavvur odatda bolada qator jiddiy salbiy sifatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Masalan, o'ziga bo'lgan bahoning pastligi, o'zini aybdor deb hisoblashning yuqoriligi, ko'p narsalardan hadiksirash, ayb ish qilib qo'yishdan cho'chish, kayfiyatning beqarorligi va shunga o'xshash. Bunday oilada ma'naviy muhit yaxshi bo'lmaganligi sababli bola salga yig'laydigan, "qo'rqqan oldin musht ko'taradi", deganlariday, har bir yaxshi yoki yomon ishni qilib qo'yib, o'zini oqlashga intilish psixologiyasi paydo bo'ladi. Aslida bola o'zining kutilmagan ekanligini, ota-onalari uni vaziyat taqozosi, tasodif tufayli dunyoga keltirishganligini yaxshi biladi. Chunki bu haqda ota-onalar uning oldida gapiraveradilar.

- Ota-ona *mehriga to'ymagan*, unga erisholmagan bola salbiy hissiy kechinmalarning keyingi bosqichiga o'tadi: "Sizlar meni xafa qilyapsizlar, men ham shunga munosib javob beraman". Bunday sharoitda bola ataylab, ota-onasiga yoqmaydigan qiliqlar qiladi, aytganlarining teskarisini bajaradi, tobora ota-ona uchun ham u bilan bo'ladigan muloqotlar og'ir botadigan bo'lib boradi. Qasoskor bola ko'pincha ota-ona talablarining teskarini qilib, ularning asabiga tegadigan, boshqarib bo'lmaydigan qaysar va ko'pincha jinoyat yo'lga ham kirib ketadigan

insonga aylanadi.

- Ba'zan ota-ona mehrsizligidan aziyat chekkan bola kurashib charchaydi: "Meni sevimaydi, kerak emasman, meni tinch qo'yinglar", degan ma'noda bola o'z nochorligini ifodalay boshlaydi. Bunday oiladagi vaziyat juda og'ir bo'lib, bola o'zini yolg'izlikka mahkum etadi, hammadan qochadi, o'smirlar o'rtasida sodir bo'ladigan suitsid holatlarining aksariyati ana shu psixologik vaziyatdan kelib chiqadi.

Bolani asrab olish. Ayrim holatlarda bola begona shaxslar tomonidan asrab olinadi va qonuniy ro'yxatdan o'tkaziladi. Bunday holatlarda ota-ona – bola munosabatlarida sun'iylik elementlari ko'p bo'ladi, chunki agar bolani chaqaloqligidan asrab olgan bo'lsa, bola ularni tabiiy idrok etaveradi. Lekin ota-ona uchun unga ko'nikish muammosi yuzaga keladi. SHu sababli ham bunday oilalardagi shaxslararo munosabatlar ko'p hollarda yashirin yoki ochiq ravishda tarang bo'ladi.

Bolani saqlab olgan er-xotindagi ota-onalik motivatsiyasi aslida boshqa toifalardan qolishmaydi. Ba'zan hattoki, kuchli ham bo'ladi. CHunki asrab olishga majbur qilgan motivlar bepushtlik, kech turmush qurish yoki o'z farzandining nobud bo'lganligi bo'lishi mumkin. SHuning uchun bunday oilalardagi ota-onaning tarbiya uslubi giperproteksiyaga, hattoki, haddan ziyod giperproteksiyaga o'xshaydi va shunga yarasha salbiy oqibatlariga ega.

Yana bir sabab – odatda bola asrab olishga axd qilgan er-xotinlar bolani kutadilar, kutishlar mutivatsiyasi qanchalik kuchli bo'lsa, bolani erkalatib yuborish yoki unga nisbatan talabalar qo'yish shunchalik katta bo'ladi.

Uchinchidan, bola boshqa insonlardan dunyoga kelgani uchun uning genlarida o'sha haqiqiy, tabiiy ota-onaning sifatlari bo'lib, u ba'zan asrab olgan ota-onaga o'xshamaydi. Texass shtatida 10 yil mobaynida o'tkazilgan tadqiqotlar natijasini tahlil qilgan rus olimasi *Ravich-SHerbo I.V.* (2002) bunday bolalardagi shaxsiy va intellektual ko'rsatkichlar tabiiy ota-onalar sifatlariga asrab olgan ijtimoiy ota-onalarnikiga nisbatan ancha yaqin bo'lishini isbotladi. Ya'ni, qanchalik urinmasin, asrandi bolada o'sha tuqqan onasi va otaning sifatlari

ko`rinaveradi. Ayrim ko`nikmalar, odatlar, xarakter xususiyatlari asrab olganlarga yaqin bo`lishi mumkin. SHu bois ham ba`zi asrab oluvchi ota-onalar muayyan muddatdan keyin asrandini yetimxonalarga qaytaradilar, bu bilan ular bolaning kelgusi taqdiriga yanada murakkab chizgilarni belgilaydi, dilini og`ritadilar.

Asrandi bolalar muammosi O`zbekistonda ham mavjud. Bizda hozirgi paytda 7 mingdan ziyod bola yaqin qarindoshlar yoki mahalladagi oliyjanob insonlar tarbiyasidadir. Ular soni Mehribonlik uylaridagi chin yetimlar sonidan ortiqligi xalqimizning asl tabiatidagi odamiylik, oliyjanoblik xislatlari bilan bog`liq. Lekin nima bo`lganda ham bizda bolani o`z ota-onasi tarbiyasiga berish an`anaga aylangan. Oilaviy yetimxonalarda ham yaqinlarning yetim bolalari va turli sabablarga ko`ra ota-onadan judo bo`lgan qo`shni bolalar tarbiyalanadilar.

8-bob. Aka-ukalik va opa-singillik munosabatlari psixologiyasi

8.1. Sibling maqomining bola va kattalar munosabatiga ta'siri

A .*Adler* oilashunoslik fanida ilk marotaba bola shaxsining shakllanishi va rivojlanishi uning oilasidagi aka-ukalar va opa-singillarning borligiga bog'liqligi g'oyasini ilgari surgan. Afsuski, bu omil SHarq xalqlari, xususan, O'zbekiston uchun o'ta muhim bo'lishiga qaramay, bizda ham, kichik oilalar xos bo'lgan G'arbda ham juda kam o'rganilgan.

Psixologik adabiyotda sibling maqomi aslida (inglizcha *sibling*, *sibs* – bir oiladagi akalar va opalar ma'nosini bildiradi) – muayyan insonning muayyan oilada tug'ilishi, jinsi va tug'ruqlar orasidagi rasmiy farqni ifodalovchi tushunchani bildiradi. Bolaning sibling maqomi va uning shaxsiy ko'rsatkichlar bilan bog'liqligi masalasiga xali aniqlik kiritilmagan, ya'ni aniq ilmiy dalillar yetarli emas. SHunga qaramay, ko'pgina tadqiqotchilar (*Richardson R.*, 1994; *Driskoll R.*, *Iksteyn D.*, 2003; *Brazington R.*, 2003 va boshqalar) shaxsning sibling maqomi uning shaxsiga, er-xotinlik va ota-onalik maqomlariga, do'stlar bilan muomalasiga, ishda rahbariyat va hamkasblar bilan o'rnatadigan muloqotlarining xarakteriga ta'sir etishini o'rganishgan. Empirik ma'lumotlar bunday bog'liqliklarning to'rt turi mavjudligini ta'kidlaydi.

- **To'ng'ich bola**, oiladagi farzandlarning kattasi, odatda ota-onasining umidi bo'lib, ota-onalar undan ko'p narsalarni kutadi va odatda u bu umidlarni oqlaydi ham. Undagi muvaffaqiyatlarga bo'lgan intilish, o'qish va kasb-hunar egallash yo'nalishidagi yutuqlari va unga erishish imkoniyatlari ham odatda yuqori bo'ladi. Uning muvaffaqiyatlari nafaqat ota-onaning kutishlariga bog'liq, balki ma'lum vaqt erkalatilgan bolaning, keyinchalik “taxtdan tushishi”, mavqening birdan o'zgarishi va kutishlar tizimining ham shunga yarasha boshqacha bo'lib qolishi bilan bog'liqdir. Buni *Adler* iborasi bilan aytganda, “detronizatsiya”, ya'ni taxtdan ayrilishi deb atash mumkin. CHunki ukasi yoki singlisi paydo bo'lgandan so'ng, ota-onasining e'tibori birdan boshqa bolaga qaratilib, unga munosabat

o`zgarib qolganligini bola o`ziga xos qayg`urish bilan his qiladi. Lekin ota-onaning e`tibori va mehri qaytadan erishish maqsadida u harakat qila boshlaydi.

Agar to`ng`ich farzandning uka ko`rgandan so`ng paydo bo`ladigan deprivatsiyasi kuchli bo`lsada, o`zini ko`rsatish uchun ichki imkoniyatlari, layoqati yetarli bo`lmasa (ba`zan to`ng`ich farzand nimjonroq bo`ladi), unda bolaning xulqida keskin salbiy o`zgarishlar ro`y bera boshlaydi, masalan, ukasini yomon ko`rib, unga ziyon yetkazishga harakat qiladi, injiqligi bilan ota-onasini xafa qiladi, ovqat yemaydigan, o`zi mustaqil ravishda uxlamaydigan, hatto, hojatga chiqmaydigan, aytilganlarni bajarmaydigan o`jar bo`lib boradi. Hayotda shunday voqealar ham kuzatilganki, endi tetapoya bo`lib, mustaqil harakatlar qila boshlagan to`ng`ich farzand ukasini itarib yuborishi, og`ziga yomon narsalarni solib qo`yishi, beshikda uxlab yotgan bolani yiqitish holatlari bo`lgan. Ya`ni, ota-onaning domimiy mehri yetishmayotganligini his qilgan bolada rashk hissi uyg`onadi, uning sababchisi esa yangi dunyoga kelgan ukasidir.

SHunga qaramay, aksariyat to`ng`ich farzandlar ota-onasining ziyrakligi, o`zida paydo bo`lgan ko`nikma tufayli yangi sharoitga moslashadi, sekin-asta ukasiga mehr qo`yadi, unga g`amxo`rlik qilishdan rohatlanadigan ham bo`lib qoladi. Bu unga foyda keltiradi ham: kelajakda u turli toifa insonlar, jumladan, kattalar, obro`li insonlar bilan kelishib ishlashga harakat qiladigan, ularning ko`ngliga qaraydigan, uyida ko`rganlari ko`chada qaytarilmasligiga harakat qiladigan, moslashuvchan bo`lib o`sadi. Odatda bunday bolaning tengqurlari orasida o`ziga xos mavqei bo`ladi. Yoshligidan ota-onaning yuzi-ko`ziga qarab, ularning munosabatini his qilishga o`rgangan bola kelajakda o`qituvchisi yoki rahbarining ham yuzi-ko`ziga qarab, muomala qilishga o`rganadi. Ota-onalik maqomiga aloqador munosabatlarni tashqarida boshqalarga ham qo`llashga ko`nikib boradi. SHuning uchun to`ng`ichlarda kirishimlilik, kichiklarga g`amxo`rlik, mustaqil qarorlar qabul qilishga, mas`uliyatni bo`yniga olish va liderlikka moyillik rivojlanib boradi. SHuning uchun ham jamiyatda rahbar lavozimlarda ishlayotgan, siyosiy va jamoatchilik idoralarini boshqarayotganlarning aksariyati oilada to`ng`ich farzand ekanligi o`rganilgan.

Masalan, Amerika Prezidentlarining yarmi, 20 nafardan ortiq avstronavtlar oilada to'ng'ich farzandlar bo'lishgan. Odatda oilada o'sayotgan o'g'il bolalarning to'ng'ichi erkaklar jamoasini (masalan, harbiy, xalqaro, siyosiy tashkilotlar), singillari bo'lgan akalar xotin-qizlar jamoasini (maktab, shifoxona), va shunga o'xshash opalar ham mantiqan mos ravishda jamoalarni muvaffaqiyatli boshqaradigan rahbarlar bo'lib yetishadi. Nikoh borasida esa o'rtancha farzand ancha kelishib, baxtli yashashga moyil bo'ladi. SHuni ham ta'kidlash joizki, ayrim holatlarda aynan to'ng'ich farzandlar ba'zan jamiyatda muammoli, tarbiyasi og'irlar kategoriyasiga tushib qoladi. Bunga yo ota-onaning katta farzandidan umidlarining haddan ziyod og'irligi yoki "detronizatsiya" jarayonining bola tomonidan salbiy idrok etilishi sabab bo'ladi.

- ***Ikkinchi farzand (yoki o'rtancha)*** odatda kattalarga tobe, o'zgarlar ko'magiga muhtoj, adolatsizlik, xaqsizliklar va qattqlikka chidamsiz, boshqalarning munosabatlarini injiqlik bilan qabul qiladigan bo'lib o'sadi. U akasi yoki opasiga qarab, uning soyasida ayyorroq, epsizroq bo'lib ko'rinadi, chunki tug'ilganidan yonida undan kattalar borligiga u ko'nikib boradi. O'rtancha farzandlardan yaxshi san'atkorlar, sportchilar, diplomatlar, odamlar bilan ishlashga ustasi farang rahbarlar yetishib chiqishi ham mumkin.

- ***Kichik farzand*** umrining oxirigacha o'zini kichikman, deb his qilishga moyil bo'ladi, uni hech kim hafa qilishi mumkin emas. Hamisha g'amxo'rlik og'ushida bo'lgan kichiktoy, kelajakda ham hamma yerda o'zini muhofazada, xavfsizlikda his etishga moyil bo'ladi va buni o'zgalardan talab ham qiladi. Ularning kayfiyati ko'pincha yaxshi bo'lib, yon-atrofidagilar bilan yaxshi muomalaga kirisha oladi. Odatda kichik farzandda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi kuchli, raqobatbardoshlik talab etilgan sharoitda u chidamliroq bo'ladi. Afsuski, ularning nikoh borasida omadlari kamroq bo'lishi kuzatilgan, oilada kichik farzand bo'lganlar salga ajralishni o'ylaydi, chunki ulardan yaxshi vafodor, chidamli er yoki xotin chiqmaydi. SHu bois, turmush qurishga ham unchalik shoshmaydi, chunki o'ziga mas'uliyatni olishni yoqtirmaydi.

- ***Yagona farzand***ning sibling maqomi to'ng'ichnikiga yaqin. Ota-

onaning umidlari va orzu-havaslarini bilib katta bo`lgan bola ko`p sohada, ayniqsa, intellektual sohada katta muvaffaqiyatlarga erishishi mumkin, lekin odatda juda o`zini yaxshi ko`radigan, egoist bo`lib qolishadi. Ular jamiyatda ham xato qilib qo`yishdan qo`rqmaydi, muvaffiqiyat sari dalil yuradi, lekin har doim ham unga erisholmaydi, chunki odamlar bilan kirishimli emas. SHuning uchun o`zbeklarda “yagona farzand – farzand emas”, degan gaplar bor, ular ota-onaning kuyib-pishib, unga barcha imkoniyatlarni yaratib, yaxshi ko`rayotganligining qadriga yetmaydi. Bu kelgusida ham boshqa insonlarga nisbatan munosabatda o`z aksini topadi, keksayib qolgan ota-onaga to`ng`ich farzand qanchalik mehribon bo`lsa, yagona farzand buning aksi bo`lib, otasi va onasi vafotidan keyin ham ulardan xafa bo`lib yuradi, “nega meni tashlab ketishdi?”, deb. SHuning uchun yaxshi oila uchun kamida ikkita farzandning bo`lishi va ular o`rtasida yaxshi o`zaro munosabatlarning qaror topishi shaxs uchun ham, oila va jamiyat uchun ham foydalidir.

- ***Siblinglar raqobati*** hodisasi *G.T. Xomentauskas* tomonidan fanga kiritilgan va o`rganilgan. Bunda bolalarning o`zaro munosabatlari, qachon bir-biriga raqib, qachon birlashishlari o`rganilgan. Masalan, oilaviy inqirozlar paytida, ota-ona qazo qilganda yoki xastalanib qolganda ular albatta bir-biriga muruvvat qiladi, jipslashadi. Aksariyat hollarda esa, ayniqsa, rivojlangan mamlakatlarda ko`pincha bitta ota-onaning farzandlari o`rtasida o`ziga xos tarang munosabatlar kuzatilgan. Bu narsa o`sha jamiyatlardagi shaxsiy avtonomiya fenomeni bilan bog`liq bo`lib, har bir inson ilk yoshlikdan faqat o`z manfaati uchun yashaydi va kurashadi. Bunday sharoitda sibling munosabatlarining faqat ijobiy bo`lishiga erishish ancha mushkul.

O`ziga xos demokratiya muhiti oilalarda barqaror bo`lgan o`zbekistonliklar millati, irqi, kelib chiqishi va iqtisodiy maqomidan qat`iy nazar, albatta, oilada ikki va undan ortiq farzand bo`lishiga intiladi va bolalar o`rtasidagi munosabatlarni ijobiy tarzda yo`lga qo`yish, oilaviy rollar taqsimoti borasidagi ishlarga alohida mas`uliyat bilan qaraydi. Bunda er-xotin momolar va bobolar o`gitlaridan, asriy an`analar samarasidan o`rinli foydalanishga intiladi. Hukumatning bu boradagi

demografik siyosati ham oilalar manfaatiga hamohang, yagona farzand mamlakat iqtisodi va uning istiqboli uchun yetarli emas ekanligini bizda hamma tushunadi.

Davlatimiz rahbari va hukumatning oilada sog'lom turmush tarzini barqarorlashtirish, milliy genofondni yaxshilash siyosatining tub ma'nosi mamlakatimizda dunyoga kelgan va kelayotgan farzandlar, avvalo, to'rt muchchasi sog' tug'ilsin, sog'-salomat katta bo'lsin va ularni dunyoga keltirgan ona onalik baxtidan to'la baxramand bo'lib, turmush o'rtog'i bilan birgalikda baxtiyor sog'lom turmush tarzini oilasida barqaror etsin. Yurtimizning barcha yirik shaharlarida tashkil etilgan skrining markazlari, petenatal shifo maskanlarining asosiy vazifasi sog'lom farzandlar tug'ilishini oldindan aniqlash va nogironlikning oldini olishdir. Zero, "Sog'lom ona – sog'lom nasl" shiori har bir o'zbekistonlikning qalbiga singib ketgan naqldir.

8.2. Ko'p bolali oilada shaxslararo munosabatlar va ularning bola psixik taraqqiyotiga ta'siri

Odatda ko'p bolali deb, 5 va undan ortiq bolaga ega bo'lgan oilani tushunish an'anaga aylangan. Lekin hozirda bu holat juda kam uchraydi, ayniqsa, G'arbiy Yevropa mamlakatlari, jumladan, Rossiyada deyarli sanoqlidir. Respublika "Oila" ilmiy-amaliy markazining 90-chi yillar oxirida o'tkazgan tadqiqotlarida qishloq aholisining har uchtasidan bittasi ko'p bolali, ya'ni, 5 va undan ortiq bola bo'lishiga tarafdor bo'lib, ma'lumot bergan bo'lsa, bugungi kunga kelib, atigi 0,6-0,7 % aholigina oilada bolalar soni ko'p bo'lishiga qarshi emas, lekin real turmushda ham 5 va undan ziyod farzand ko'rayotgan oilalar soni keskin qisqargan.

Ilgari, ya'ni sobiq sho'rolar davrigacha bo'lgan paytlarda ayollarning bola tug'ishi soni haqiqatan ham ko'p bo'lgan, lekin u bolalarning aksariyati perenatal davridayoq nobud bo'lgan, buni hech bir rasmiy organlar qayd etmagan. Muallifning shaxsiy izlanishlariga ko'ra, arxivlarda bunday statistika yuritilmaganligi ham aniqlangan. Chunki sharoitning og'irligi, onalarning tibbiy savodsizligi tufayli onalar o'limi ham, chaqaloqlar va kichik yoshli bolalar o'limi

ko`rsatkichlari ham aslida juda yuqori bo`lgan.

SHo`rolar davrida bu masalaga yondoshuv o`zgargan. Mustamlaka mamlakatlarning serfarzandligi va bolajonligidan foydalanib, qo`shimcha ishchi kuchi va resurslarni ko`paytirish maqsadida ko`p bolali oila hukumat tomonidan qo`llab-quvvatlanadigan bo`lib qoldi. Hattoki, 6 tadan ortiq farzand ko`rgan onaga “Qahramon ona” nishoni ham berilar edi. Lekin onalikni va bolalikni muhofaza qilish bo`yicha deyarli hech qanday choralar ko`rilmaganligi oqibatida, baribir, onalar o`limi ko`rsatkichi ham, bolalar o`limi ko`rsatkichi ham yuqori bo`lgan. Faqat bu haqda rasman gapirilmas, statistika o`ta maxfiy edi. YuNISEF tashkiloti monitoringi natijalariga e`tibor bersak, 1989 yildan 2002 yilgacha bo`lgan muddat oralig`ida mamlakatimizda olib borilayotgan kuchli ijtimoiy himoya siyosati tufayli chaqaloqlar o`limi 2,5 barobarga (1000 ta tirik tug`ilgan chaqaloq hisobidan 1989 yilda 38,1 va 2002 yilga kelib, 16,7 miqdorga kamaydi, 2005 yilda bu ko`rsatkich yanada pastladi), onalar o`limi ham qariyb ikki barobardan ziyodga kamaydi (mos ravishda 100000 tirik tug`ilgan bolaga nisbatan 42,8 – 1989 y.; 26,9 – 2002 y.)²⁴.

SHuni ta`kidlash joizki, zamonaviy oila a`zolari hech nimaga qaramay, oilada kam sonli (bizda o`rtacha 2-3 ta) bolani tarbiyalashga bog`liq ustanovkalarga ega. Psixologik tadqiqotlar ko`p bolali oila a`zolarining psixodiagnostik testlardagi ko`rsatkichlari boshqalarnikiga nisbatan past ekanligini ko`rsatdi. Bu ularning intellektual va ijobiy rivojlanishi ko`rsatkichlariga, ijtimoiy adaptatsiyasi va salomatligiga ko`proq taalluqlidir. Amerikalik tadqiqotchilar (*R.Zayonts, X.Markus* va boshqalar) ko`p farzandli oilaning salbiy oqibatlariga ko`proq e`tiborni qaratadi, lekin ularning ko`pgina xulosalari bizning muhitimiz, bola tarbiyalash an`analarimizga mos emas. Bizda nekluar oilada ko`p farzandni tarbiyalash mushkulligi to`g`risidagi tasavvur bor, lekin katta bo`lmagan oila sharoitida 3-4 ta va undan ortiq bolani tarbiyalashdagi qator ijobiy tajriba va xulosalar ham yo`q emas.

Nima bo`lganla ham shuni ta`kidlash joizki, zamonaviy o`zbek oilalarida ham

²⁴Социальный мониторинг. – М.: “Инноченти”, 2004. – С. 67.

reproduktiv ustanovkalar o'zgargan va yoshlar, hattoki, ota-onalar ham katta oilaning tashvishlarini yaxshi tasavvur etadilar. Oila tarbiyasida umuminsoniy qadriyatlar bilan milliy qadriyatlarni uyg'unlashtirish oilaning barcha a'zolari tarbiyalanganlik darajasini oshirishning muhim omillaridan biridir.

8.3. Oilaparvarlik falilatleri: milliy va umuminsoniy qadriyatlar

Mustaqillik urf-odat va an'analarimizning jamiyatni birlashtiruvchi imkoniyatlaridan to'liqroq foydalanish uchun yo'l ochdi. Jamiyat hayotidagi ulkan o'zgarishlar, televidiniya, radio va matbuotning mavqei kun sayin ortib borayotgani, bir qarashda urf-odat va an'analarni o'rganish masalalari zamonaviylashish jarayonlari komida qolayotgandan tuyulsa-da, ularning jamiyat hayotidagi, shaxs ma'naviyati va mafkurasining shakllanishidagi ahamiyati kamayayotgani yo'q. Albatta, urf-odat va an'analar hamda ma'rosimlar o'z vazifasini to'g'ri o'tashi uchun ular bevosita xalq tomonidan to'la e'tirof etilishi, kundalik turmush tarzining ajralmas qismiga aylangan bo'lishi kerak. SHu sababli har bir jamiyat urf-odatlarining xalq orasiga yaxshi singib ketishidan manfaatdordir.

An'ana va urf-odatlar tarixiy mazmunga ega, ya'ni moddiy turmush sharoiti ta'sirida yuzaga keladi, vaqt o'tgan sari ular barqarorlasha borib, ajdodlardan avlodlarga me'ros bo'lib qoladi. Buning uchun ular insoniyat hayotida qadriyatga aylanishi kerak.

Zero, urf-odat, an'analar va marosimlar inson uchun qadriyatga aylanganda, uning hayotini boyitadi. SHu bois har qanday jamiyat, har qanday ijtimoiy tuzum ularga ehtiyoj sezadi, ular yordamida odamlar orasida o'zaro munosabatlar keng tus oladi, ahloqning muayyan qoida va mezonlari vujudga keladi.

Kishilarni an'ana, marosim va urf-odatlariga jalb etishda eng avvalo oilaning, mahalla, qishloq oqsoqollari va ulug'larining o'rni kattadir. O'zbekistonda kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayon xalqning ma'naviyatiga ta'sir etib, bu juda ko'p urf-odat va rasm-rusmlarda o'zgarishlarga sabab bo'lib, yangi udum va marosimlar shakllanishida o'z ifodasini topmoqda.

Mustaqillik yillari davomida davlat va mamlakat miqyosida 9 ta rasmiy

umumxalq bayramlari qaror topdi. Ular xalq va mamlakat tarixi, milliy mentalitet va ma'naviyat, shuningdek, umumjahon tajribasini hisobga olib, puxta o'ylab joriy etilgan. Ushbu bayramlarni nishonlash yosh avlod tarbiyasida ona Vatanga bo'lgan mehrni mustahkamlaydi. Asrlar mobaynida shakllangan, avloddan avlodga bebaho meros sifatida o'tib kelayotgan *urf-odat, marosim va bayramlar* milliy mafkuraning asosiy g'oyalarini singdirishda muhim omil bo'ladi. Xususan, Mustaqillik, Navro'z, O'qituvchilar va murabbiylar, Xotira va qadrlash kuni kabi yangi bayram va marosimlarimizdan jamiyat hayotiga zamonaviy mazmun baxsh etish yo'lida oqilona foydalanish zarur.

Kattalarga hurmat, o'zaro hamkorlik, farzandlarning taqdiri va kelajagi uchun qayg'urish, ularga g'amxo'rlik qilish hamisha oilaviy qadriyatlarning va udumlarning asosiy qoidalari bo'lib kelgan. Afsuski, o'tgan totalitar tuzum davrida bu qadriyatlarga jiddiy putur yetdi. SHajaralar unut bo'ldi, oilaviy hunarmandchilik va kasb-korni avlodddan-avlodga uzatish, oilaviy kasbiy ko'nikmalar unut bo'lishi uchun barcha choralar ko'rildi. Qarindosh-urug'ning bir xil kasbga ixlos qo'yishi "qarindosh-urug'chilik" tamg'asi ostida qoralandi. SHu tarzda jamiyatda oilalar va urug'larning an'anaviy kasbiy va iqtisodiy "o'rni" batamom yo'qolib ketishiga sal qoldi. Uning o'rniga urug'-aymoqchilik va oshna-og'aynigarchilikning ijtimoiy buzuq shakllari yuzaga kela boshladi. SHu bilan birga, qarindoshlarning o'zaro yordami ba'zi hollarda jamiyat taraqqiyotini sekinlashtirib qo'yadigan tayyorga ayyorlikka va tanish-bilishchilikka aylanib ketdi.

Istiqlol yillarida oila qadriyatlari va qon-qarindoshlik munosabatlarining qayta tiklanishi har bir oilaning iqtisodiy, madaniy va kasb jihatidan erkin bo'lish imkoniyatini yaratdi. Ya'ni, istiqlolning har bir oilaning mustaqil mamlakat ichidagi mustaqil "jamiyat, davlat" sifatida erkin faoliyati, oilaviy biznesni rivojlantirish, o'z a'zolarining barcha fazilatlari yaqqolroq namoyon bo'lishiga ochgan cheksiz imkoniyatlari tufayli o'zbek xalqining turli faoliyat sohalaridagi iste'dodi o'sdi, uning tadbirkorlik va kirishimlilik, bir necha chet tillarni tez o'rganib olish kabi noyob fazilatlari to'la-to'kis ro'yobga chiqa boshladi. Buni

yurtimizga mehmon bo`lib kelayotgan xorijlik turistlar, rasmiy arboblardan e`tirof etishlari bo`is milliy mehmonnavozlik va sahovat an`analari yanada rivojlandi. O`zbekning qaddi rosmiyan tiklandi, milliy g`urur o`sdi.

Endi biz G`arbning yoki dunyoning boshqa burchidagi xalqlarning u yoki bu an`analari, rasm-rusmlariga ko`r-ko`rona taqlid qilishdan ko`ra, o`zining noyob udumlarini ko`z-ko`z qilishga hozir bo`lgan xalqqa aylandik. Vaholangki, oila va nikoh, farzand tarbiyasi, jamiyatning katta va kichigi o`rtasidagi samimiy, insoniy munosabatlarga rivojlangan mamlakatlardan kelgan minglab xorijliklar havas qilayotganlari ham ayni haqiqatdir. O`z asriy qadriyatlarining egasi bo`lgan xalqimiz mustaqillik yillarida sharqona demokratiyaning o`z mentalitetiga mos shaklini qaror toptirishda tashabbusni tobora o`z qo`liga olmoqdaki, bunda aholining bilimdonligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Faqat bilimli, ma`rifatli jamiyatgina demokratik taraqqiyotning barcha afzalliklarini qadrlay olishini va aksincha, bilimi kam, omi odamlar avtoritarizmni va totalitar tuzumni ma`qul ko`rishini hayotning o`zi ishonarli tarzda isbotlamoqda, bu haqiqatga xalq o`z zakovati va fahm-farosati bilan yetib bormoqda.

Milliy an`analarni o`rganish, targ`ib etish bilan bir qatorda to`y-ma`rakalarni, odat va udumlarni ixchamlashtirish, bu borada isrofgarchilik va dabdababozlikka yo`l qo`ymaslikka alohida e`tibor qaratish darkor. Bunda oila hamda mahalla institutlarining keng imkoniyatlaridan oqilona foydalanish zarur. Bu borada amalga oshirayotgan ishlarimiz oxir oqibat naqfahat mamlakat manfaatiga, balki har bir oilaning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatiga xizmat qilishi muqarrar.

9-bob. O`zbekistonda oila siyosatining shakllanishi

9.1. Davlatning oilani mustahkamlash siyosati va uni asosiy tamoyillari

Mustaqillik yillarida jonajon yurtimiz O`zbekistonda oila, onalik va bolalikni ijtimoiy himoya qilish masalalari davlat siyosatining ustivor yo`nalishi sifatida e`tibor etildi. Mamlakatimiz Konstitutsiyasining 65-moddasida e`tirof etilganidek, bizda “Onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza etiladi”. SHuningdek, Bosh qonimuzning 64-moddasida “ davlat va jamiyat yetim bolalarni va ota-onalarining vasiyligidan mahrum bo`lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o`qitishni ta`minlaydi, bolalarga bag`ishlangan xayriya faoliyatlarini rag`batlantiradi”.

Demak, O`zbekistonda oila, onalik va bolalikni ijtimoiy muhofaza qilish, ularning har tomonlama kamol topishi va farovonligi uchun shart-sharoitlar yaratish davlat tomonidan kafolatlanadi. SHu o`rinda oila borasida davlat siyosatining shu tarzda qonunan kafolatlangan, maqsadga yo`naltirilgan tarzda olib borilishi zarurati nimalarga asoslanadi, degan o`rinli savol paydo bo`ladi.

Davlat tomonidan oila siyosati, uning bazasini mustahkamlash siyosatining olib borilmasligi ushbu noyob ijtimoiy institutning boshqa ijtimoiy institutlar qatoridan munosib o`rin ololmasligiga olib kelishi va buning oqibat sifatida oila va nikoh munosabatlari bo`hronga uchrashi, insonlar o`rtasidagi munosabatlarga zarba berilish, turli muammolar ko`payib, yosh avlod tarbiyasining dastlabki o`chog`ida ma`naviy inqirozlar kuzatilishi mumkin. SHuning uchun muttasil taraqqiyot va xalq farovonligiga erishish yo`lidan sobit qadamlik bilan boradigan jamiyat va undagi davlat tizimlari oilaning mustahkam va barqaror bo`lishidan, avlodlararo vorislik yo`qolib ketmasligidan manfaatdordir.

SHunday qilib, ***Oila siyosati*** – bu davlat organlari, siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari, NNT larining shaxs va jamiyat manfaatiga mos keladigan oila deb atalmish er-xotin va ularning ikki va undan ortiq farzandlaridan iborat ijtimoiy tuzilmani har tomonlama qo`llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratilgan

faoliyatidir. Bu oilaviy turmush tarzini barqarorlashtirish, har bir insonning o'z oilasi va shajarasi bo'lishi istagini ro'yobga chiqarish uchun aholini qo'llab-quvvatlash siyosatidir. Uning tom ma'nosi shundaki, davlat va jamiyat to'liq oilalarning imkon darajasida ko'p bo'lishidan, unda avlodlararo vorislik, shajaralarning bardavomligi, yoshlarning oila va nikohni qadriyat sifatida e'tirof etishidan yurt tinchligi, Vatan taraqqiyoti va xalq farovonligi ta'minlanishiga ishonchini bildiradi.

E'tirof etish joizki, mustaqillik yillarida O'zbekistonda oila institutini amalda mustahkamlash borasida talay ijobiy ishlar amalga oshirildi. Eng avvalo oila va nikoh munosabatlarini takomillashtirishning qonuniy bazasi yaratildi. 1998 yilda qabul qilingan "Oila Kodeksi"da ushbu munosabatlarning barcha jabhalari reglamentatsiya qilingan.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan boshqa qator Kodeks va qonunlarda ham bevosita oila a'zolarining, jumladan, xotin-qizlar va bolalarning manfaatlari himoya qilingan. Misol tariqasida quyidagilarni keltirish mumkin:

- O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida oila a'zolarining mulkiy munosabatlari, ularning ulushlari, merosxo'rlik, vorislik huquqlari;
- O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida farzandi bor ayollarga tadbiq etiladigan imtiyozlar, fuqaro sifatida barcha oila a'zolarining mehnat qilish huquqlari;
- O'zbekiston Respublikasining Uy-joy kodeksida mulk sifatida uy-joyga ega bo'lish huquqlari;
- "Fuqarolarning davlat nafaqa ta'minoti to'g'risida"gi qonunda oilaning kattalari hamda mehnat yoki salomatligi tufayli nafaqaxo'r bo'lganlarning ijtimoiy himoyasi;
- "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonun (1998) da ko'p bolali, nogiron bolasi bor bo'lgan oilalarga beriladigan imtiyozlar, kvotalarni taqdim etish tartiblari va h-zo;
- "Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida"gi Qonunda (1995 y.) oilada

xotin-qizlarning salomatligi, jumladan, reproduktiv salomatlikning davlat tomonidan muhofaza etilishi tartiblari;

- “Xotin-qizlarga beriladigan qo`shimcha imtiyozlar to`g`risida”gi Qonunda farzandi bor hamda og`ir mehnat sharoitida ishlaydigan ayollarga beriladigan imtiyoz va qo`shimcha imkoniyatlar borasidagi qoidalar o`z ifodasini topgan.

Qonunlarning amaldagi ijrosi mustaqillik yillarida qabul qilingan va amaliyotga joriy etilgan O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon va Farmoyishlari, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining o`nlab qarorlari asosida ta`minlanadi, ularda aynan oilaning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini mustahkamlash, kam ta`minlangan oilalar sonining oila a`zolari bandligini ta`minlash, mehnat huquqlarining kafolatlanishi orqali kamaytirish choralari belgilangan. 1994 yildan buyon qabul qilinayotgan va amalda muvaffaqiyat bilan ijrosi ta`minlanayotgan Davlat dasturlarida ko`p bolali va kam ta`minlangan oilalar, onalik va bolalikning davlat tomonidan muhofaza etilishi o`z aksini topmoqda. Bularning eng muhimlari:

- Prezidentimizning “O`zbekiston xotin-qizlar qo`mitasini qo`llab-quvvatlash borasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi Farmoni (25 may 2004 y.) va Vazirlar Mahkamasining Farmon ijrosini ta`minlash bo`yicha 299-chi sonli qarori;

- “Fuqarolarga xizmat ko`rsatish uchun birvaqtlik yordam pullari to`g`risida” Vazirlar Mahkamasining qarori(2002 yil);

- “Oliy o`quv yurtlarida to`lov-kontrakt asosida tahsil olish uchun umumta`lim kreditlarini taqdim etish to`g`risida” Vazirlar Mahkamasining qarori (2001 yil);

- “Bolalik oilalarni ijtimoiy qo`llab-quvvatlashni kuchaytirish bo`yicha chora-tadbirlar to`g`risida” Vazirlar Mahkamasining qarori (1996 yil);

- “Ishlayotgan nafaqaxo`rlarga nafaqalarni to`lash to`g`risida” O`zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori (1995);

- “Kam ta`minlangan oilalarni ijtimoiy himoyalashni tashkil qilish masalalari haqida” Vazirlar Mahkamasining qarori (1994 yil);

- “Yosh oilalarni moddiy va ma’naviy qo’llab-quvvatlashga doir qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi O‘zbekiston Respublika Prezidentining 2007 yil 18 maydagi Farmoni va boshqa o‘nlab Farmon, normativ hujjatlar va qarorlarni keltirish mumkin.

Yurtimizda oilani mustahkamlash borasidagi davlat siyosatining afzalligi shundaki, davlat oilaning o‘ziga xos suveren tuzilma sifatida qadrlaydi, uning ichki ishlariga aralashmaydi, lekin u yoki bu sabablarga ko‘ra, oilada ba’zi qiyinchiliklar paydo bo‘lgan bo‘lsa, mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlari, mahalla qo‘mitalari, unda faoliyat yuritayotgan jamoatchilik komissiyalariga murojaat qilib orqali fuqarolar o‘z manqaatlarini himoya qilishlari va davlatning madadiga erishishlari mumkin.

Ikinchi tomondan, oila ikki oilaning, unda tarbiyalanayotgan ikki yoshning ixtiyoriy kelishuvi, tanlovidan hosil bo‘lgan ittifoq bo‘lgani uchun ham ushbu jarayonlarga ham aralashmaydi, chunki bu shaxsiy muammo. Lekin davlat fuqarolarning “erkin nikohlari”ga, xohlagan paytda xohlagan inson bilan o‘zi bilganicha nikohga kirib yoki kirmay yashashiga befarq bo‘la olmaydi. Chunki bu jamiyatning ahloqiy tomirlarini kesishi mumkin. Shuning uchun turli xil oilani qo’llab-quvvatlovchi tuzilmalar borki, ular oila-nikoh borasidagi nohaqliklar bo‘lgan sharoitda, oilada bir yoki bir necha a’zoning insoniy manfaatlari tahqirlangan sharoitda, farzandlar ota-onasining nojo’ya harakatlari tufayli ko‘chada qolib xavfi paydo bo‘lganda o‘zining jamoatchilik tashkilotlar, jumladan, xotin-qizlar komissiyalari, yarashtirish komissiyalari, “Oila” markazlari, oqsoqollar orqali bu kabi salbiy holatlarning oldini olish va bartaraf etish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar ko‘radi, kerak bo‘lsa, ularni xukumat dasturlari yoki qarorlari asosida mustahkamlaydi.

Oilaning mustahkam va barqaror bo‘lishi uning a’zolari salomatligiga, ota-onalikka psixologik jihatdan tayyorligiga bevosita bog‘liq bo‘lgani uchun ham mamlakatimizda bu borada aniq mexanizmlar ishga solingan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish to‘g‘risidagi 365-sonli qarorining amalda joriy etilishi,

akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarda o`qitilayotgan “Oila psixologiyasi” kurslarining uzluksiz ta’lim tizimiga kiritilganligi kabilarning davlat tomonidan moliyalashtirilayotganligi ham fikrimizning dalilidir.

9.2. O`zbekistonda oilalarning mustahkamligiga qaratilgan ijtimoiy-demografik tadqiqotlar

Mamlakatimizdagi ijtimoiy-demografik ahvolning yana bir muhim xususiyati – jamiyatning asosi bo`lgan kuchli oila tizimidir. O`zbekistonda nikohdan o`tish darajasi yuqori va eng muhimi, oilalarning buzilishi dunyo bo`yicha eng past darajada. Oila bizning xalqimiz uchun millatning ko`p asrluk an`analari va ruhiyatiga mos bo`lgan g`oyat muhim hayotiy qadriyatlardan biridir. Respublikada mavjud oilalar soni bugungi kunda 5 milliondan ziyod bo`lib, ularning aksariyati bo`linmagan, ko`p avlodli, turli avlod vakillari birga yashaydigan va birga xo`jalik yuritadigan xonadonlardir. Oilaning bunday o`zimizga xos bo`lgan shakli bolalarni tarbiyalash, ularni umuminsoniy ma`naviy qadriyatlardan, an`analardan bahramand qilish, shu bilan birga milliy an`analarimizning saqlanishi, bilim darajasini oshirish uchun qulay sharoitlar yaratdi. Xuddi ana shunday oilalarda odamlar bolalik chog`laridanoq mehnatsevarlikni, kattalarga hurmatni, bilim egallashga intilishni, tug`ilib o`sgan yurti, qishlog`i, shahri, yaxlit Vatanini sevishni o`rganadilar.

O`zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy istiqboliga bevosita aloqador ilmiy tadqiqotlarni o`tkazishdan ko`zlangan **asosiy maqsad** – O`zbekiston Respublikasida huquqiy-demokratik davlat va erkin fuqarolik jamiyati qurish jarayonlarida jamiyatning negizi hisoblangan oilalar borasidagi davlat siyosatining asosiy maqsadi, yo`nalishlari va tamoyillarini belgilash orqali oilaga yo`naltirilgan ijtimoiy-siyosiy, ma`naviy-mafkuraviy, iqtisodiy faoliyatning dasturini va oila institutini milliy va umuminsoniy qadriyatlar muvofiqligida mustaqhklashning ilmiy asoslangan strategiyasini ishlab chiqishdan iboratdir.

Respublikamizda 90-chi yillardayoq oilalarning ko`p bolalik shaklidan o`rtacha bolalik shakliga o`tish ro`y berayotganligi bashorat qilingan edi. CHunki

1998-1999 yillarda o'tkazilgan tadqiqotlarda shahar oilalarining 75-76, qishloq oilalarining 53-54 foizi oilada farzand tug'ilishini rejalashtirayotganligi to'g'risida ma'lumotga ega bo'lingan edi. Lekin muhtaram Prezidentimizning "Sog'lom avlod yili" davlat dasturi asosida "Sog'lom ona – sog'lom bola" ijtimoiy harakatini takmomillashtirishga qaratilgan Davlat dasturidagi chora-tadbirlarning belgilanganligi tufayli, ayni paytda oila va salomatlik sifatleri sog'lom tug'ilgan bola va uni dunyoga keltirgan onaning holatiga bog'liq ekanligini aholi tobora teranroq tushunib bormoqda va bu tushuncha aholining farzand ko'rishga nisbatan reproduktiv ustanovkalarida aks etmoqda.

Oilalar miqdorining ortib borishi oxirgi yillarda asosan yosh oilalar va nuklear tipli, ya'ni, er-xotin va ularning farzandlari alohida yashaydigan oilalar hisobiga sodir bo'lmoqda. Mavjud oilalarning salkam 50 foizi – bu nuklear oilalar, bir xonadonda bir necha alohida oilalar istiqomat qiladigan patriarxal oilalar jami oilalarning salkam **23,5** foizini tashkil etadi. Nuklear, yosh oilalarning aksariyati 9 yildan kam bo'lgan turmush tajribasiga ega bo'lganlar bo'lib, sodir bo'layotgan nikohning barbod bo'lishi holatlari aynan shu kabi oilalarga to'g'ri kelmoqda. Ya'ni, ilmiy izlanishlardan olingan ma'lumotlarga ko'ra, 70 foizdan ortiq nikoh ajrimlari yosh oilaga to'g'ri keladi.

Bundan tashqari, oila borasidagi yangi holat shuki, agar 90-chi yillarda migrantlar orasida ayollar ko'pchilikni tashkil etgan bo'lib, ular asosan turmushga chiqish oqibatida turar manzilini o'zgartirgan bo'lsa (jami migrantlarning 53%), oxirgi yillarda aksincha erkaklarning mehnat migratsiyasi ko'lami ortib bormoqda va bu ham oilaning holati va sifatiga kuchli ta'sir etmoqda. Ushbu holat ham jiddiy tadqiqotlarni talab etadi.

Ya'ni, O'zbekiston aholisi katta demografik salohiyatga va qulay tarkibga ega. O'tgan o'n yilliklarda tug'ilish darajasi nisbatan kamaydi, ammo mavjud ko'rsatkichlar ham bu salohiyat va tarkib muayyan davr oralig'idagina saqlanib qolishini ko'rsatadi. O'zbekiston aholisining 37 foizini 16 yoshgacha bo'lgan bolalar tashkil etadi, aholining umumiy tarkibida mehnatga yaroqli aholi ulushining nisbatan pastligi va O'zbekistondagi demografik vaziyatning boshqa

xususiyatlari bozor munosabatlariga o'tish davrida aholini faol ijtimoiy muhofaza qilishni taqozo etadi. SHu bois, aholining ijtimoiy muhofazasi O'zbekiston siyosatining ustivor yo'nalishlaridan biridir va bu tizim izchil takomillashtirib borilmoqda.

Bugungi kunda davlat ijtimoiy siyosatining muhim jabhalaridan biri aholi nufuzi, sifati masalasidir. Aholi sifati deganda, asosan aholi salomatligi darajasi, bolalar va onalar salomatligi darajasi, o'rtacha umr ko'rish darajasi, reproduktiv ustanovkalari, aholi ma'lumoti va ish bilan bandligi darajasi, milliy qadriyatlar va an'analar saqlanganligi kabi qator tavsiflar tushuniladi. Ya'ni, ta'kidlash joizki, mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishshini jadallashtirishning muhim sharti aholi sifatini oshirishdir. Bunga erishish uchun davlatimizda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda, lekin ularning samaradorligini oshirish ilmiy asoslangan milliy siyosat asosidagina ta'minlanishi mumkin. Bunda aniq ilmiy ma'lumotlar, jumladan, aholining tarkibi, stratifikatsion xususiyatlari, milliy tarkib albatta inobatga olinishi lozim.

O'zbekiston aholisining milliy tarkibi aholi o'rtasida amalga oshiriladigan siyosatning tarkibiy qismi bo'lib, davlatimizdagi demografik vaziyatni ilmiy – asosli baholash va uning monitoringini olib borishga asoslanadi.

SHunday qilib, mamlakat mustaqilligining 16 yili mobaynida amalga oshirilgan ishlar ana shu xalqning yaratuvchanlik yo'lida yagona g'oya atrofida birlashayotganligining isboti bo'lib, bu ishlarning ko'lami O'zbekistonning dunyo hamjamiyatidagi e'tirofiga sabab bo'ldi. Oliy Majlisning 9 sessiyasida yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek: “..yurtimizdagi o'zgarishlar va yangilanishlar jarayonining ko'lami kengayib, samaradorligi oshib borgan sari jamiyat hayotining barcha sohalarini erkinlashtirish va demokratlashtirish zarurati tobora ko'proq sezilmoqda”.²⁵ Demokratik ko'nikma va fuqarolik fazilatlari tarbiyalanadigan muhim maskanlardan biri – oiladir.

Oilaga doir bunday muammolarni o'rganish, ilmiy tadqiq qilish o'ta dolzarb

²⁵Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари // Туркистон газетаси. – Т.: 31.08.2002. – №.

xisoblanadi. Ayniqsa, muammolar yechimini topishda yurtimizdagi demografik vaziyat bilan bog'liq holda ish olib borish maqsadga muvofiqdir. Chunki mustaqillik yillaridagi mamlakatni modernizatsiya qilish jarayonlarida oila taraqqiyotining barcha jabhalarida o'zgarishlar kuzatilmoqda va o'z-o'zidan yangicha demografik vaziyat yuzaga kelmoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek “Respublikadagi alohida demografik vaziyat o'z ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyot yo'lini tanlab olish zarurligini belgilab beruvchi g'oyat muhim xususiyatlardan biridir”.

Oila siyosatining uzoqni ko'zlagan, istiqbolli yo'nalishi jamiyatda oila institutini mustahkamlashga qaratilgandir. Bunday siyosatning fuqarolar tomonidan anglanishi ularda oila-nikoh munosabatlariga nisbatan cheksiz mas'uliyat hissini, o'zi qurgan oilaga nisbatan g'urur va uni qadrlash psixologiyasini shakllantiradi, albatta.

9.3. Oilaga yo'naltirilgan siyosat dasturi: XXI asr oilasi kontsepsiyasi

XXI asr kontsepsiyasini yaratish va uni hayotga joriy etishdan ko'zlangan asosiy maqsad – milliy an'analar, urf-odatlar, umuminsoniy kadriyatlar va jamiyat taraqqiyoti istiqbollarini hisobga olgan oila va uning ijtimoiy muhofazasiga aloqador tashkilot va jamoatchilik muassasalari uchun, oila borasida ilmiy izlanishlar olib boruvchi olimlar va yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashga mas'ul bo'lgan ta'lim va tarbiya masakanlari, ota-onalar uchun o'zbek mentaliteti, xalqimizning o'lmas madaniy meroslari, milliy qadriyatlarni inobatga olgan va uning ertasini belgilovchi metodologik hamda nazariy-amaliy qarashlar majmuini yaratishdan iboratdir. Bu ish Respublika “Oila” ilmiy-amaliy markazida “Ona va bola yili” davlat dasturi doirasida ishlab chiqildi.

XXI asr oilasi kontsepsiyasini yaratishdan ko'zlangan asosiy **maqsad** – O'zbekiston Respublikasining asriy an'analari, oilaviy urf-odatlari, milliy qadriyatlarini tarixiy-etnografik asosda o'rgangan holda O'zbekiston oilalarining istiqbolini belgilovchii ustivor vazifalarni va faoliyat strategiyalarini belgilashdan

iboratdir.

O'zbekiston oilalariga xos bo'lgan ustivor xususiyatlar, milliy qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan oilaviy udumlar, rasm-rusmlar va an'analarning shaxsga tarbiyalovchi ta'sir ko'rsatuvchi jihatlari ilmiy jihatlarni ochishga yo'naltirilgan ushbu hujjat Respublikamizda istiqbol yillarida oilani ijtimoiy jihatdan himoya qilish, ota-onalarga berilgan imtiyozlar va bola tarbiyasi uchun yaratilgan shart-sharoitlar va ularning komil inson tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarini inbatga olgan holda mavjud bo'lgan muammolar doirasida oilaning istiqboli, rivojlanish tendentsiyalarini belgilaydi. «XXI asr oilasi» kontseptsiyasi asosida oilani kompleks o'rganish dasturi taklif etilgan.

Mamlakatimizda izchillik bilan olib borilayotgan oila siyosatining tom ma'nosi XXI asr oilasining istiqboldagi rivojlanishi va taraqqiyotining ustivor yo'nalishlari jamiyat taraqqiyotining kafolatlari to'g'risidagi ezgu g'oyalarimizga hamohangdir. SHunga tayangan holda XXI asrda oilalar rivojlanishiga asos bo'luvchi ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, iqtisodiy omillar va tamoyillar quyidagicha ifodalanishi mumkin:

- **XXI asr oilasi** jamiyatda ustivor bo'lgan demokratik tamoyillarga asoslangan, hech qanday siyosiy kuchlarning sub'ektiv xohish-irodasiga qaram bo'lmaydigan, jamiyatni olg'a rivojlanishiga to'siq bo'luvchi illat va asoratlarni bartaraf etishga qodir bo'lgan maskan rolini o'ynaydi;
- **Yangi asr oilasi** milliy urf-odatlar, milliy qadriyatlar, an'analar va udumlarning jamiyat rivoji va oila barqarorligiga xizmat qiluvchi jihatlarni ilg'or, insoniyat taraqqiyotiga aloqador an'analar bilan uyg'unlashtiruvchi tabiiy makondir;
- **XXI asr oilasi** insonparvarlik va demokratiya tamoyillarining tom ma'noda jamiyatda ustivor bo'lishi va har bir jamiyat a'zosi bo'lgan fuqaro tomonidan ongli tarzda idrok qilinishi uchun ma'rifat maktabini o'ynaydi;
- **XXI asr oilasi** umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, mamlakatda tinchlik va xavfsizlikni ta'minlanishi uchun ma'naviy qo'rg'on rolini o'ynaydigan ijtimoiy institutdir;

- **XXI asr oilasi** “O`zbekiston – kelajagi buyuk davlat”, “Inson va uning manfaatlari har narsadan ulug`” degan tamoyillarni o`z a`zolari ongiga singdirish uchun qulay bo`lgan mafkuraviy muhitdir;
- **XXI asr oilasi** xalqimizning ma`naviy boyliklarini, jahon tsivilizatsiyasining eng ilg`or yutuqlarini o`zida mujassamlashtiradigan va shu asnoda har tomonlama barkamol sog`lom avlodni tarbiyalovchi maskandir;
- **XXI asr oilasi** har bir fuqaroning kuch va iqtidorini o`z halol va safarbar mehnati orqali ro`zg`orning iqtisodiy takomilini ta`minlash, shu orqali jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining samaradorligi va qudratini ta`minlovchi ijtimoiy munosabatlar makonidir. Oila iqtisodini barqarorlashtirishda oilaviy tadbirkorlik, ijara, oilaviy ishlab chiqarish, kasanachilik shakllaridan oqilona foydalanadi va oila byudjetini yaxshilash, turmush tarzini farovonlashtirish uchun zamonaviy texnika va texnologiyalardan, maishiy xizmat shahobchalari xizmatidan unumli va o`rindi foydalanadi;
- **XXI asr oilasi** o`z fuqarolarida yuksak huquqiy madaniyatni shakllantirish orqali insonlarga berilgan huquq va erkinliklarga ongli munosabatini ta`minlovchi, bunda milliy, umuminsoniy va demokratik tamoyillar ma`nomohiyatini yetkazuvchi ijtimoiy institutdir;
- **XXI asr oilasi** o`zining intellektual salohiyati, aql-zakovati va iqtidori bilan ilmiy-texnikaviy salohiyatdan keng va samarali foydalanish orqali innovatsion kashfiyotlar va yuksak texnologiyalarni oila barqarorligiga yo`naltiruvchi, sog`lom ijodiy muhitni ta`minlovchi makondir.

9.4. Milliy g`oya va shaxs tarbiyasida oilaning roli

Milliy g`oyani omma ongiga singdirishni eng avvalo oiladan boshlash, oilaning etnopsixologik xususiyatlarini, oila a`zolari ongiga sog`lom fikrlarni singdirishning pedagogik tamoyillarini, psixologik mexanizmlarini, oila a`zolari o`rtasidagi o`zaro munosabatlarning ma`naviy-madaniy jihatlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Bugun barchamizga istiqlool mafkurasi va milliy g`oya mamlakatimiz erishayotgan va erishajak yutuqlarning asoslaridan

birini tashkil qilishi, millatni millat, xalqni xalq qilib birlashtiruvchi, jamiyat ijtimoiy taraqqiyotining zaruriy mezonini ekanligi tarixiy haqiqatdir. “Oila haqida gapirar ekanmiz, avvalambor, oila hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiylikini ta’minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson bo’lib yetishishiga bevosita ta’sir ko’rsatadigan tarbiya o’chog’i ekanini tan olishimiz darkor”²⁶.

Ma’lumki, iymonlilik, insonparvarlik, diyonat, e’tiqodlilik kabi shaxs mafkuraviy tasavvurlarining asosida yotgan fazilatlar o’smirning eng avvalo oilaviy munosabatlar tizimida tutgan o’rnidan, ota va ona, oiladagi boshqa katta avlod vakillarining ijtimoiy mavqelari va roli mazmunidan kelib chiqadi. Zero, mafkuraviy tasavvurlar hamda ular asosida shakllanuvchi insoniy fazilatlar shaxsning yaxlit strukturasiidagi muhim omillardan hisoblanadi.

Milliy g’oyani oila muhitida bolaning ongi, qalbiga singdirishning muhim vositasi – bu oilaviy qadriyatlarni saqlash va ilg’or oilaviy an’analarini kundalik tarbiya tizimiga joriy etish, turmush tarzining bir bo’lagiga aylantirishdir. Bunda ota-onaning o’rni va roli bevosita xarakterga ega bo’lib, faqat sog’lom muomala va samimiyat muhitigina o’smirning dunyoqarashi shakllanishiga ijobiy ta’sir ko’rsatadi.

Har bir insonning, ayniqsa, endigina hayotga qadam qo’yib kelayotgan yoshlarning ongiga shunday fikrni singdirish kerakki, ular o’rtaga qo’yilgan maqsadlarga erishish o’zlariga bog’liq ekanligini, ya’ni bu narsa ularning sobitqadam g’ayrat-shijoatiga, to’la-to’kis fidokorligiga va cheksiz mehnatsevarligiga bog’liq ekanligini anglab yetishlari kerak. Xuddi shu narsa davlatimiz va xalqimiz ravnaq topishining asosiy shartidir.

SHu nuqtai nazardan, oilaviy an’analar, rasm-rusmlar va odatlar orqali bolalarimiz ongiga milliy g’oyani va istiqloq mafkurasini singdirishni ta’minlovchi psixologik omillar va shart-sharoitlarni aniq bilish o’ta dolzarb va muhim vazifadir.

²⁶Каримов И.А. Оила фаровонлиги – миллат фаровонлиги: Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 5 йиллигига бағишланган мажлисидаги табрик сўзи. // Халқ сўзи газетаси. – 1997. – Б. 8.

Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т.6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 400 б.

Xalq psixologiyasida mafkuraviy ta'sirchan omillar mohiyatini bilish, yangicha rasm-rusmlar marosimlarning ahamiyatli tomonlarini kundalik turmush tarziga aylantirish yoshlar e'tiqodiga samarali ta'sir ko'rsatuvchi pedagogik texnologiyalarga kiradi.

Ta'kidlash joizki, **oila** ijtimoiy institut sifatida o'zining barcha vazifalarini bajargan taqdirdagina, mafkuraviy tarbiyaning kafolatli o'chog'iga aylanadi. Zero, har bir **oilaning** muqaddas vazifasi – qobiliyatli farzandlarni o'stirish, ularni jismoniy, intellektual va ma'naviy tomondan yetuk qilib, ota-onasiga, Vataniga sadoqatli insonlar qilib tarbiyalashdan iborat. Ya'ni, ham ma'naviy, ham jismoniy jihatdan sog'lom, barkamol inson faqat sog'lom oilada shakllanishi mumkin. Oiladagi sog'lom muhit va barqarorlik esa yaxlit jamiyat ma'naviy takomilining aslosidir.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra bugungi kunda ayrim G'arb mamlakatlarida bir yilda o'nta nikohdan yettitasi buzilar ekan. SHuning o'ziyiq ma'naviy hayot, ahloq-odob masalasiga beparvolik va loqaydlik, erkinlikni o'zboshimchalik deb tushunish qanday og'ir va ayanchli oqibatlariga olib kelishi mumkinligini yaqqol ko'rsatib turibdi.

SHuni alohida ta'kidlash joizki, asrlar davomida o'zbek oilasi mustahkam va baxtli bo'lishi uchun o'zida yaxshi ma'nodagi paternalizm tamoyilini asrab kelmoqda. **Paternalizm** (lot. *Pater* – ota, *paternus* – otalarcha,) – kishilar ongiga “otalarcha g'amxo'rlik” va “ijtimoiy sheriklik” g'oyasini singdirishga qaratilgan qarash va faoliyat majmui. Oila muhitidagi paternalizm – otaning obro'-e'tiborliligi, farzandlar tarbiyasi va oila farovonligidagi o'z o'rnini va mas'uliyatini anglashi va buning oila a'zolari tomonidan ongli e'tirof etilishidir. Bundan tashqari, ushbu tushuncha oiladagi keksalar, qariyalar, yoshlar, yordamga muhtojlar yoki iqtidorlilarga hamisha ko'maklashish, ular uchun yetarli hayot sharoitini yaratishni ham nazarda tutadi. Paternalizm g'oyasi o'zida insonparvarlik, hamkorlik g'oyalarini ifodalab, xalqning umumiy qiziqish va intilishlarini aks ettirgani uchun ko'p hollarda jamiyatni birlashtirib, uning ravnaqi uchun xizmat qiladigan omil hisoblanadi, bu tom ma'noda mohiyatan o'zbek oilalarida o'z

ifodasini saqlab qolgan. Bu qadriyat “oilaviy burch”, “hamjihatlik ruhi”, “fidoyilik”, “vatanparvarlik”, “oilaviy qadriyatlarga sadoqat”, “kattalarga hurmat”, “kichikka g’amxo`rlik” kabi tushunchalarga asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. *Karimov I.A.* Oila farovonligi – millat farovonligi: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 5 yilligiga bag'ishlangan majlisidagi tabrik so'zi. // Xalq so'zi gazetasi. – 1997. – B. 8.
2. *Karimov I.A.* Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida: T.6. – T.: “O'zbekiston”, 1998. – 429 b.
3. *Karimov I.A.* O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari taraqqiyot kafolatlari. – T.: “O'zbekiston”, 1997. – 432 b.
4. *Karimov I.A.* O'zbekiston: Milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. – T.1. – T.: “O'zbekiston”, 1995. – 49 b.
5. *Karimov I.A.* Bizdan ozod va obod obod Vatan qolsin. – T.2. – T.: “O'zbekiston”, 1996. – 380 b.
6. *Karimov I.A.* Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. – T.: “O'zbekiston”, 2003. – 320 b.
7. *Karimov I.A.* O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. – T.: “O'zbekiston”, 2002. – 80 b.
8. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. – T.: Adolat, 1998. – 302 b.
9. XXI asr oilasi kontsepsiyasi. Respublika “Oila” ilmiy-amaliy markazi. – T.: NISIM, 2002. – 28 b.
10. *Avdeeva N.N., Xaymovskaya N.A.* Zavisimost' tipa privyazannosti rebenka k vzrosloму ot osobennostey ix vzaimodeystviya (v sem'е i Dome rebenka) // Psixologicheskiy jurnal. 1999. T. 20, № 1.
11. *Adler A.* Помощь родителям в воспитании детей. – M.: 1992.
12. Ayol, oila va jamiyat / Ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari / Mas'ul muh. *F. Otaxonov.* – T.: 2007 – 260 b.
13. *Aleshina Yu.E.* Индивидуальное и семейное консультирование. – M.: 1999.
14. *Andreeva T.V.* Семейная психология. – SPb.: 2004.

15. *Antonov A.I.* Mikrosotsiologiya sem'yi. – M.: 1998.
16. *Antonov A.I.* Evolyutsiya norm detnosti i tipov demograficheskogo povedeniya // Detnost' sem'yi: vchera, segodnya, zavtra. – M.: 1986. – S. 10-25.
17. *Antonov A.I., Medkov V.M.* Vtoroy rebenok. – M.: 1987.
18. *Antonov A.I., Sorokin S.A.* Sud'ba sem'yi v Rossii XXI veka. – M.: 2000 (gl.6 “Sem'ya i zdorov'ye”).
19. *Antonov A.I., Borisov V.A.* Krizis sem'yi i puti yego preodoleniya. – M.: 1990.
20. *Beyker K.* Teoriya semeynyx sistem M. Bouena // Voprosy psixologii. 1991. № 6.
21. *Berdnikov T.V., Stepashov N.S., Sidorov G.A.* Yunoe materinstvo v sovremennoy sem'ye. – Kursk: Izd-vo Kursk. gos.med.in-ta, 2000. – S. 164.
22. *Bodalev A.A., Stolin V.V.* Sem'ya v psixologicheskoy konsul'tatsii. – M.: 1989.
23. *Borisov V.A.* Demografiya. – M.: 2002
24. *Brazington R.* Poryadok rojdeniya // Psixologicheskaya entsiklopediya. Izd. 2-e / Pod red. R. Korsini, A. Auerbaxa. – SPb.: 2003.
25. *Brutman V.I., Filippova G.G., Xamitova I.Yu.* Dinamika psixologicheskogo sostoyaniya jenshin vo vremya beremennosti i posle rodov // Voprosy psixologii. 2002. № 1.
26. *Brutman V.I., Filippova G.G., Xamitova I.Yu.* Metodika izucheniya psixologicheskogo sostoyaniya jenshin vo vremya beremennosti i posle rodov // Voprosy psixologii. 2002. № 3.
27. *Bo`riev Ochil.* O`zbek oilasi tarixidan. – T.: O`qituvchi, 1995. – 128 b.
28. *Vidra D.O., Figdor G.* Pomoshch' razvedennym roditelyam i ix detyam: Ot tragedii k nadejde. – M.: 2000.
29. *Vinnikott D.V.* Malen'kie deti i ix materi. – M.: 1998.
30. *Volkov A.G., Soroko Ye.L.* Tipologiya semey i domoxozyaystv v Rossii: Razvitie i analiz (po dannym mikroperepisi 1994g.) // Voprosy statistiki. 1999. № 5.

31. *Gozman L.Ya.* Psixologiya emotsional'nykh otnosheniy. – M.: 1987.
32. *Golod S.I.* Sem'ya i brak: Istoriko-sotsiologicheskii analiz. – SPb.: 1998.
33. *Demoz L.* Psixoistoriya. – Rostov-na-Donu: 2000.
34. *Dikson R.* Kolebaniya vozrasta vstupleniya v brak i doli nikogda ne sostoyavshixsya v brake v stranax raznykh kul'tur // Brak i sem'ya: demograficheskii aspekt. – M.: 1975. – S. 45-59.
35. *Dmitrieva Ye.V.* Sotsiologiya zdorov'ya. – M.: 2002.
36. *Dobryakov I.V.* Perinatal'nye aspekty psixologii i psixoterapii sem'yi // Semeynyy diagnost i semeynaya psixoterapiya. – SPb.: 2003.
37. *Driskoll R., Iksteyn D.* Poryadok rojdeniya i lichnost' // Psixologicheskaya entsiklopediya. Izd. 2-e / Pod red. R. Korsini, A. Auerbaxa. – SPb.: 2003.
38. *Dubrovin Yu.V.* Predislovie k knige B. Rassela "Brak i moral'". – M.: 2004.
39. *Dumitrashku T.A.* Vliyanie vnutrisemeynykh faktorov na formirovanie individual'nosti // Voprosy psixologii. 1991. № 1.
40. *Inomova S.T.* E'zozli ayol iqboli – T.: O'QITUVCHI, 2005 – 96 b.
41. *Inoyatov M.* Oila, ijod, tarbiya va ma'naviyat. – T.: SHarq, 2000. – 111 b.
42. Interaktsiya. Interv'yu. Interpretatsiya // INTER. – 2002. – № 1.
43. *Kalmykova Ye.S., Komisarova S.A., Padun M.A., Agarkov V.A.* Vzaimosvyaz' tipa privyazannosti i priznakov posttravmaticheskogo stressa (Soobsh. 2) // Psixologicheskoy jurnal. – M.: 2002. – T. 23. – № 6.
44. *Kalmykova Ye.S., Padun M.A.* Rannyyaya privyazannost' i yee vliyanie na ustoychivost' k psixicheskoy travme: Postanovka problemy (Soobsh. 1) // Psixologicheskii jurnal. – M.: 2002. – T. 23. – № 5.
45. *Kameron-Bendler L.* S tex por oni jili schastlivo. – Voronej: 1993.
46. *Kapitsa S.P.* Obshchaya teoriya chelovechestva: Skol'ko lyudey jilo, jivet i budet jizn' na Zemle. – M.: 1999.
47. *Kappenberg R.P.* Semeynoe krizisy // Psixologicheskaya entsiklopediya. Izd. 2-e / Pod red. R. Korsini, A. Auerbaxa. – SPb.: 2003. – S. 795-796.
48. *Karimova V.* Mehr va muruvvat oiladan boshlanadi. – T.: Yangi asr avlodi, 2004. – 28 b.

49. *Karimova V.* Oila tafakkur va salomatlik: (Oilada sog'lom turmush tarzini yaratish xususida) //Boshlang'ich ta'lim. – 2005. – № 2. – B.8-11.
50. *Karimova V.* Salomatlik psixologiyasi. – T.: Yangi asr avlodi, 2005.
51. *Karimova V.* Oilaviy hayot psixologiyasi: O`quv qo`llanma. – T.: 2006 – 142 b.
52. *Karimov X.K.* O`zbek oilalarida er-xotin nizolarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Dis... psixologiya fanlari nomzodi. – T.: 1994. – 142 b.
53. *Karlson A.* Общество – семья – личность. – M.: 2003.
54. *Kratovvil S.* Psixoterapiya semeyno-seksual'nykh disgarmoniy. – M.: 1991.
55. *Kutyrev V.A.* Razum protiv cheloveka. – N.Novgorod: 1999.
56. *Lev-Starovich Z.* Seks v kulturax mira. – M.: 1991.
57. *Matskovskiy M.S.* Sotsiologiya sem'yi: Problemy metodologii i metodiki. – – M.: 1989.
58. *Minuxin S., Fishman CH.* Texniki semeynoy terapii. – M.: 1998.
59. *Muxamedraximov R.J.* Psixologiya vzaimodeystviya materii i mladentsa. – SPb.: 1998.
60. *Nistal M.* Roditeli-odinochki // Psixologicheskaya entsiklopediya. Izd. 2-e. R. *Korsini, A. Auerbaxa.* – SPb.: 2003.
61. Oila, jamiyat, qonun – T.: “O'zbekiston” - O'qituvchi, 2007 – 112 b.
62. Oilaga nechta farzand kerak? – T.: Meditsina, 1989. – 18 b.
63. Основы psixologiya sem'yi i semeynogo konsulytirovaniya: Ucheb posobie dlya stud. vyssh. ucheb. Zaved. / Pod общ. red. N.N. Posysoeva.- M.: Izd-vo VLADOS-PRESS, 2004.- 328 s.
64. *Pezeshkian N.* Pozitivnaya semeynaya psixoterapiya. – – M.: 1993.
65. *Plotinskiy Yu.M.* Teoreticheskie i empiricheskie modeli sotsial'nykh protsessov. – M.: 1998 (gl. №6-10).
66. *Porshenka A.P., Romanov I.Yu.* Psixoanaliz v razvitii: Sb. perevodov. – Yekaterinburg: 1998.
67. *Pronevskaya I.V.* Deformatsiya vnutrisemeynyx otnosheniy: sravnitel'nyy analiz familisticheskix tekstov // Vest. Mosk. Un-ta. Ser.18 Sotsiologiya i

- politologiya. – 1997. – №2.
68. Psixologiya semeynыx otnosheniy: konspekt lektsiy / sost. *S.A. Vekilova*. – M.: AST; – SPb.: Sova, 2005. – 127 s.
 69. *Ravich-Щербо I.V., Maryutina T.* – M.: *Grigorenko Ye.L.* Psixogenetika. – M.: 2002.
 70. *Richardson R.U.* Silы semeynыx uz. – SPb.: 1994.
 71. *Rodjers K.* Klient-tsentrirovannaya terapiya. – M.: Reflbuk, 1997.
 72. *Savina Ye.A., CHarova O.B.* Osobennosti materinskix ustanovok po otnosheniyu k detyam s narusheniyami razvitiya // *Voprosы psixologii*. 2002. № 6.
 73. *Ro`ziqulov F.R.* O`zbek oilalarida ajralishning ijtimoiy-psixologik asoratlari: Dis... psixologiya fan.nomzodi: 19.00.05. – T.: 2002. – 160 b.
 74. *Salaeva M.S.* O`zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o`zaro munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Dis. psixol.fan.nom. 19.00.05. – T.: 2005.
 75. *Satir V.* Kak stroit`ь sebya i svoyu sem`ьyu. – M.: 1992.
 76. *Satir V.* Psixoterapiya semi.– SPb.: 2000.
 77. *Safarov O., Mahmudov M.* Oila ma`naviyati. – T.: “Ma`naviyat”, 1998. – 160 b.
 78. Семья в psixologicheskoy konsul`ьtatsii / Pod red. *A.A. Bodaleva, V.V.Stolina*. – M.: 1989.
 79. *Sinel`nikov A.B., Detsner D.F.* Otnosheniya mejdu pokoleniyami v amerikanskix i rossiyskix sem`ьyax// Семья на poroge tret`ьego tysyacheletiya / Nauch. Red. *A.I. Antonov, M.S. Matskovskiy, D.U. Meldok, M.D. Xogan*. – M.: 1995. – S. 122-135
 80. *Sodiqov K.* Oilaviy hayot, gigienik hamda jinsiy tarbiya: Ped. in-t va bilim yurt. o`qituvchilari uchun o`quv qo`ll. – T.:O`qituvchi, 1997. – 120 b.
 81. Sotsiologiya sem`ьi: Uchebник / Pod red prof. *A.I. Antonova*.- 2-e izd., pererab. i dop. – M.: INFRA-M, 2005. – 640 s. (Klassicheskiy universitetskiy uchebник).

82. *Tiуenko P.D.* Biovlast' v epoxu biotexnologiy. – M.: 2001.
83. *Tompson P.* Istoriya jizni i analiz sotsial'nykh izmeneniy // *Voprosy sotsiologii.* – 1993. – № 1-2
84. *Trenkvist R.* Istoriko-empiricheskaya sotsiologiya. Sovremennaya zapadnaya sotsiologiya: Teoriya, traditsii, perspektivy / Pod red. *P. Monsona.* – SPb.: 1992.
85. *Umarova M.M.* O'smirlarda oilaviy qadriyatlar to'g'risidagi tasavvurlar shakllanishining ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlari: Dis.... psixol.fan.nomzodi: 19.00.05. – T.: 2004. – 166 b.
86. *Usmonov M., Hamidov X.* Donishmandlar oila haqida. – T., 1999. – 62 b.
87. Farzand – aziz, ona – mo'`tabar / Tahrir hay'ati *V.Karimova* va boshqalar – T.: O'zbekiston, 2001 – 204 b.
88. *Faxr-ul Banot Sibhatulloh qizi.* Oila saboqlari. – T.: Yozuvchi, 1992. – 96b.
89. *Faxruddin ibn Rizoutddin.* Oila. – T.: Mehnat, 1991. – 64 b.
90. *Figdor G.* Deti razvedennykh roditeley: Mejdru travmoy i nadejdoy. – M.: 1995.
91. *Fillipova G.G.* Materinstvo: Sravnitel'no-psixologicheskiiy podxod // *Psixologicheskiiy jurnal.* 1999. T. 20, № 5.
92. *Filippova G.G.* Psixologiya materinstva: Uchebnoe posobie. – M.: 2002.
93. *Freyd P.* Psixologiya “Ya” i zaщitnyye mexanizmy. – M.: 1993.
94. *Freydjer R., Feydimen D.* Lichnost': Teorii, upravneniya, eksperimenty. – SPb.: 2002.
95. *Xadjnal Dj.* Yevropeyskiy tip brachnosti v retrospektive // *Brachnost', rojdaemost', sem'ya za tri veka.* – M.: 1979. – S. 12-70.
96. *Xarchev A.G.* Brak i sem'ya v SSSR. Opyt sotsiologicheskogo issledovaniya. – M.: 1979.
97. *Xetfild E.* Lyubov' // *Psixologicheskaya entsiklopediya.* Izd. 2-e / Pod red. *R. Korsini, A. Auerbaxa.* – SPb.: 2003.
98. *Xoliqov D.R.* Huquqiy madaniyat – oila mustahkamligi asosi – T.: Fan, 2007 – 132 b.

99. *Xomentauskas G.T.* Семья глазами ребенка. – М.: 1989.
100. *Xorni K.* Jenskaya psixologiya. – SPb.: 1993.
101. Xotin-qizlar entsiklopediyasi. – T.: O`zbekiston Milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 1999. – 544 b.
102. *SHerrits S.D.* Жертвы побоев: Жестокое обращение с ребенком // Psixologicheskaya entsiklopediya. Izd. 2-e / Pod red. *R.Korsini, A.Auerbaxa.* – SPb.: 2003. – S. 201-203.
103. *SHneyder L.B.* Psixologiya semeynyx otnosheniy: Kurs lektsiy. – M.: 2000.
104. *SHnayder L.B.* Основы семейной психологии: Учебное пособие.- М.: изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: изд-во НПО «МОДЕК», 2003 – 928 с.
105. *SHostrom E.* Antikarnegi, ili СHеловек-manipulyator. – М.: 1994.
106. *Eydemiller E.G.* Методы семейной диагностики и психотерапии: Metodicheskoe posobie. – М.: 1996.
107. *Eydemiller E.G., Dobryakova I.V., Nikol'skaya I.M.* Семейный диагноз и семейная психотерапия. – SPb.: 2003.
108. *Eydemiller E.G., Yustitskiy V.V.* Семейная психотерапия. – L.: 1990.
109. *Eydemiller E.G., Yustitskiy V.V.* Psixologi i psixoterapiya semyi. – SPb.: 1999.
110. *Erikson E.* Detstvo i obshchestvo. – SPb.: 1996.
111. *Yung K.* Brak kak psixologicheskoe otnoshenie // Konflikty detskoй души. – М.: 1996.
112. *Yadgarova G.T.* Noto`liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Dis ... psixologiya fanlari nomzodi. 19.00.05. – T.: 2004. – 145 b.
113. *G'afforov Ya.* Oilada huquqiy tarbiya. – T.: “O`zbekiston”, 1991. – 40 b.
114. *Davila J.* Marriage // Encyclopedia of Stress In 3 vol. / Ed. By G. Fink. Vol. 2. San-Diego: Acad. Press, 2000.
115. *Joung Inez M.A.* Marital Status and Health Problems // Ibid. Vol. 3.
116. *Lauvee Y., Mey-Dan M.* Patterns of Change in Marital Relations Among Parents of Children With Cancer // Health and Sc. Work. 2003. Vol. 28, N 4.

117. *Rodrigues et al.* Listening to Mothers: Qualitative Studies on Motherhood and Depression From Goa India // Soc. Sci. and Med. 2003. vol. 57.